

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 6

**Херсон
2017**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, доцент.

Відповідальний секретар:

Машкова О.В. – доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Вишневський В.І. – професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету, доктор географічних наук, професор.

Гукалова І.В. – професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Давидов О.В. – завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету, кандидат географічних наук, доцент.

Мезенцев К.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор географічних наук, професор.

Немець К.А. – професор кафедри соціально-економічної географії і регіонального розвитку Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор географічних наук, професор.

Підгрушній Г.П. – завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України, доктор географічних наук, старший науковий співробітник.

Смаль В.В. – професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, доктор географічних наук, професор.

Топчієв О.Г. – завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Яворська В.В. – професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор географічних наук, професор.

Павел Чаплінський – доктор габілітований, професор географії кафедри дослідження міст і регіонів, факультет наук про Землю Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща).

Паулина Шмелінська-Петрашек – PhD з географічних наук, заступник декана Інституту географії та регіональних досліджень Поморської академії в Слупську (м. Слупськ, Республіка Польща).

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Херсонським державним університетом
на підставі Протоколу № 13 від 29.05.2017 р.

Наказом Міністерства освіти і науки України №1222 від 07.10.2016 видання включено до переліку наукових фахових видань України за галуззю «Географічні науки»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21082-10882 Р від 24.11.2014 року
видане Державною реєстраційною службою

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Херсонський державний університет – провідний науково-освітній центр Півдня України, який у 2017 році святкує свій 100-літній ювілей. Це не просто значний відтинок часу, а ціла епоха для нашого університету. Це шлях наполегливої праці багатьох поколінь досвідчених, творчих, талановитих фахівців. Це шлях утвердження власних принципів, пошуків, звершень, зростання та примноження здобутків.

Херсонський державний університет відомий своїми науковими школами, які розвиваються та виховують молодих науковців. За керівництва відомих учених у нашому навчальному закладі підготовлено не одне покоління висококваліфікованих фахівців. Серед них – народні й заслужені вчителі, артисти, народні депутати України, олімпійські чемпіони, чемпіони Європи та світу, видатні вчені, письменники, журналісти, економісти, менеджери, юристи, державні й політичні діячі тощо.

Університет є засновником багатьох журналів, 12 з яких – фахові наукові видання України. Філософія збірника наукових праць «Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки» полягає в науковому осмисленні актуальних питань суспільно-географічних досліджень, природничо-географічного й геоecологічного аналізу, географії рекреації та туризму тощо, а також інформує про події наукового життя та географічну освіту в Україні.

Упевнений, що високий професіоналізм та самовіддана праця вчених Херсонського державного університету сприятимуть подальшому розвитку і примноженню освітнього й наукового потенціалу нашої держави.

Щиро і вітаю редакційний колектив, авторів і читачів «Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки» з ювілейною датою. Хвала і шана талановитим і невтомним творцям цього видання!

З повагою,

Ректор Херсонського державного університету
Василь СТРАТОНОВ

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бикова М.Д.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ЗОН КИЄВА..... 8

Бухта І.О.

ОЦІНКА САНІТАРНОГО ТА ЕПІДЕМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ
НАСЕЛЕННЯ М. ЛЬВОВА НА ОСНОВІ ДАНИХ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ..... 16

Герасименко О.В.

ВПЛИВ ПОПЕЧИТЕЛІВ НА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ..... 24

Гоманюк М.А.

ДЕКОМУНІЗАЦІЙНІ МОДЕЛІ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 30

Гребень А.О.

МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У ГОМЕЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ
РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ..... 38

Гукалова І.В., Омельченко Н.В.

БЛАГОУСТРІЙ ПОБУТУ ЯК ОЗНАКА УРБАНІЗОВАНОСТІ РЕГІОНУ
(НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 43

Дорошук О.-М.Ю.

ПОНЯТТЯ «МІСЬКА АГЛОМЕРАЦІЯ»: РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ І СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ... 52

Кисельов Ю.О.

ДЕЯКІ ГЕОСОФІЧНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА США..... 58

Мальчикова Д.С., Лозова Л.В.

СУЧАСНІ ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ..... 63

Мозговий А.А.

ГЕОГРАФІЯ МІСЬКИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ..... 69

Молікевич Р.С.

МЕТОДИКА МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАНУ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ..... 75

Нападовська Г.Ю.

ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАКОРДОННІ ПІДХОДИ ДО ДЕФІНІЦІЇ
ПОНЯТТЯ «ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА»..... 85

Перекуда Ю.А.

БЕЗРОБІТТЯ ЯК ЧИННИК НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ
НА РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В РЕГІОНІ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 89

Романчук К.І., Барський Ю.М.

КАТЕГОРІЯ «ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ» ТЕРИТОРІЇ
У КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ..... 94

Сонько С.П.

НЕПРОСТИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ:
ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І НАДІЇ..... 101

Тодоров В.І.

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ..... 107

Шулевський С.О.

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ
ТА СЕРЕДНІХ МІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я..... 114

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Веселова О.А.

ЧИННИКИ ПОХОДЖЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДЕГРАДАЦІЇ
ҐРУНТОВОГО ПОКРИВУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
У СПЕКТРІ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНУ..... 121

Воровка В.П.

ПАРАДИНАМІЧНІ ВЗАЄМОДІЇ В АНТРОПОГЕННОМУ ЛАНДШАФТНОМУ
КОМПЛЕКСІ «МОРСЬКИЙ ПОРТ – АКВАТОРІЯ МОРЯ»..... 127

Давидов О.В., Котовський І.М., Зінченко М.О., Сімченко С.В.

АНАЛІЗ ТЕКТОНІЧНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ УМОВ
БЕРЕГОВОЇ ЗОНИ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 134

Кирилюк С.М., Кирилюк О.В.

ПОВЕРХНЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЛАНДШАФТІВ
АПЕННІН У МЕЖАХ ВИДИМОЇ ПІВКУЛІ МІСЯЦЯ..... 141

Кононюк В.П., Фесюк В.О.

ОСОБЛИВОСТІ ГІДРОГРАФІЧНОЇ МЕРЕЖІ ПОВЧАНСЬКОЇ ВИСОЧИНИ..... 147

Мартинюк В.О.

ОЦІНКА ЛАНДШАФТНОЇ СТРУКТУРИ ЛОКАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ ВОЛИНСЬКОГО
ПОЛІССЯ ДЛЯ ПОТРЕБ ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ..... 152

Охременко І.В.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ
ОСТРІВНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ОСТРОВА БІЛОГРУДІВ)..... 160

Хохрякова А.І., Куліджанов Е.В.

ОЦІНКА РІВНЯ ХІМІЧНОГО ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТІВ ПАРКОВИХ ЗОН МІСТА ОДЕСИ..... 164

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Безуглий В.В.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ВАЖЛИВА АТРАКЦІЯ КРАЇН СКАНДИНАВІЇ..... 173

Король О.Д.

ПИТОМІ ВИТРАТИ НА ЗАРУБІЖНИЙ ТУРИЗМ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНІ ТУРИСТИЧНІ ВИБУТТЯ..... 180

Машкова О.В., Цветкова Д.І.

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СІМЕЙНОГО ВІДПОЧИНКУ
З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНІ 187

Нестерчук І.К.

ГАСТРОНОМІЧНИЙ ТУРИЗМ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ І СУЧАСНІ ПРАКТИКИ..... 193

Талыбов Сабухи

РОЛЬ ТУРИЗМА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЛЯНКЯРАН-
АСТАРІНСЬКОГО РЕГІОНА АЗЕРБАЙДЖАНА..... 200

Хрущ Ю.М., Іванова В.М., Медведський Р.С.

ТУРИЗМ ДЛЯ ІНВАЛІДІВ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ..... 206

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Bykova M.D.

THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF FORMING AND TRANSFORMATION OF THE KYIV INDUSTRIAL ZONES..... 8

Bukhta I.O.

THE ASSESSMENT OF THE SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL WELFARE OF LVIV POPULATION BASED ON THE SOCIOLOGICAL SURVEY..... 16

Gerasymenko O.V.

THE INFLUENCE OF TRUSTEES ON THE DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL EDUCATION IN THE XIX – EARLY XX CENTURY IN UKRAINE..... 24

Homanyuk M.A.

DECOMMUNISATION PATTERNS OF RENAMING SETTLEMENTS IN THE SOUTH OF UKRAINE (THE CASE OF KHERSON REGION)..... 30

Hreben A.O.

MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE HOMEL REGION OF BELARUS..... 38

Gukalova I.V., Omelchenko N.V.

HOUSE-LIFE IMPROVEMENT SERVICES AS A SIGN OF URBANIZATION LEVEL (ON THE EXAMPLE OF KHERSON REGION)..... 43

Doroshchuk O.-M.Yu.

THE CONCEPT OF “URBAN AGGLOMERATION”: THE DEVELOPMENT OF IDEAS AND MODERN UNDERSTANDING..... 52

Kyselov Yu.O.

ON SOME GEOSPHERICAL PARALLELES BETWEEN UKRAINE AND THE USA..... 58

Malchykova D.S., Lozova L.V.

MODERN INTERNAL MIGRATION IN UKRAINE: TRENDS, PROBLEMS, SOLUTIONS..... 63

Mozghovyi A.A.

GEOGRAPHY OF URBAN CONFLICTS IN UKRAINE..... 69

Molikevych R.S.

THE METHODOLOGY OF MEDICAL-GEOGRAPHIC STUDY OF PUBLIC HEALTH IN THE REGION..... 75

Napadovska H.Yu.

THE DOMESTIC AND FOREIGN APPROACHES TO THE DEFINITION OF “LOCAL COMMUNITY”..... 85

Perehuda Yu.A.

UNEMPLOYMENT AS NEGATIVE FACTOR AFFECTING DEVELOPMENT OF MIDDLE CLASS IN REGION: SOCIAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCHES..... 89

Romanchuk K.I., Barsky Yu.M.

CATEGORY OF “NATURAL-RESOURCE POTENTIAL” TERRITORY IN THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT..... 94

Sonko S.P.

HARD GEOPOLITICAL PROGRESS OF UKRAINE: KEY TRENDS AND HOPES..... 101

Todorov V.I.

THE CONCEPT ETHNOGEOGRAPHIC SYSTEMS: THEORETIC AND METHODOLOGICAL ASPECT..... 107

Shulevskiy S.O.

INTEGRAL EVALUATION OF THE BIG AND AVERAGE CITIES POPULATION LIFE QUALITY OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION..... 114

SECTION 2 NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Veselova O.A.

FACTORS OF ORIGIN, FUNCTIONING AND DEGRADATION OF THE SOIL COVER
OF THE NORTHEM BLACK SEA REGION IN THE SPECTRA
OF ECOLOGICAL-GEOMORPHOLOGICAL PROBLEMS OF THE REGION.....121

Vorovka V.P.

PARADYNAMIC INTERACTIONS IN THE ANTHROPOGENIC
LANDSCAPE COMPLEX "SEA PORT – SEA AREA".....127

Davydov A.V., Kotovskiy I.M., Zinchenko M.A., Simchenko S.V.

ANALYSIS OF TECTONIC DEPENDENCE OF GEOMORPHOLOGICAL CONDITIONS
OF COASTAL ZONE OF KHERSON REGION.....134

Kyryliuk S.M., Kyryliuk O.V.

SURFACE FEATURES AND THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE APENNINE
LANDSCAPES WITHIN THE VISIBLE HEMISPHERE OF THE MOON.....141

Kononyuk V.P., Fesyuk V.O.

FEATURES OF THE HYDROGRAPHIC NETWORK POVCHANS'KA HILLS.....147

Martynyuk V.O.

ASSESSMENT OF THE LANDSCAPE STRUCTURES THE LOCAL AREAS
OF VOLYN POLESIE FOR THE PURPOSES OF THE BALANCED NATURE MANAGEMENT.....152

Okhremenko I.V.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ENVIRONMENTAL AUDIT
OF ISLAND TERRITORIES (AS AN EXAMPLE BILOHRUDIV ISLAND).....160

Khokhryakova A.I., Kulidzhanov E.V.

ASSESSMENT OF CHEMICAL POLLUTION OF SOIL IN ODESA CITY PARKS.....164

SECTION 3 GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM

Bezugly V.V.

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE AS IMPORTANT ATTRACTIONS IN SCANDINAVIA.....173

Korol O.D.

OUTBOUND TOURISM EXPENDITURES (PER CAPITA) AND THEIR IMPACT
ON THE INTERNATIONAL TOURISM DEPARTURES.....180

Mashkova O.V., Tsvetkova D.I.

PECULIARITIES OF FAMILY HOLIDAY ORGANIZATION WITH CHILDREN
OF PRESCHOOL AGE IN UKRAINE.....187

Nesterchuk I.K.

IN THE GASTRONOMIC TOURISM: HISTOR, THEORY AND CONTEMPORARU PRACTICE.....193

Talibov Sabuhi

THE ROLE OF TOURISM IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
IN THE LANKARAN-ASTARA ECONOMIC-GEOGRAPHICAL REGION.....200

Khrushch Yu.M., Ivanova V.M., Medvedskiy R.S.

TOURISM FOR THE DISABLED: CURRENT APPROACHES TO THE DEFINITION.....206

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3:33(091) (477-25)

Бикова М.Д.,
аспірант
Інститут географії
Національної академії наук України

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРОМИСЛОВИХ ЗОН КИЄВА

У статті розглянуто історико-географічні аспекти формування та розвитку промислових зон Києва. Виокремлено та докладно проаналізовано основні етапи їх становлення. Розкрито сутність і чинники функціональної і територіальної трансформації промислових зон. Подано та охарактеризовано моделі трансформації промислових зон у контексті постіндустріальної стадії розвитку Києва.

Ключові слова: трансформація, промислова зона, генеральний план, деіндустріалізація, терціаризація.

В статье рассмотрены историко-географические аспекты формирования и развития промышленных зон Киева. Выделены и подробно проанализированы основные этапы их становления. Раскрыта сущность и факторы функциональной и территориальной трансформации промышленных зон. Представлены и охарактеризованы модели трансформации промышленных зон в контексте постиндустриальной стадии развития Киева.

Ключевые слова: трансформация, промышленная зона, генеральный план, деиндустриализация, терциаризация.

Bykova M.D. THE HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF FORMING AND TRANSFORMATION OF THE KYIV INDUSTRIAL ZONES

The article deals with historical and geographical aspects of the Kyiv industrial zones formation and development. Highlighted and analysed in detail the main stages of their formation. Revealed the essence and factors of the industrial zones territorial and functional transformation. Posted and described the models of industrial zones transformation in the context of Kyiv development post-industrial stage.

Key words: transformation, industrial zone, general plan, deindustrialisation, tertiarisation.

Постановка проблеми. Історико-географічне дослідження розвитку міста Києва як цілісної географічної системи та аналіз чинників, закономірностей, тенденцій еволюції галузевої і функціонально-територіальної структури є досить важливим із погляду вивчення формування внутрішньої структури міського простору. Зрозуміло, що міський простір не лише постійно змінювався, а й розширювався за рахунок нових напрямів територіального розвитку. Процес змін мав двоякий характер, оскільки насправді це була не лише кількісна, а й якісна трансформація, що мала значення для ефективного функціонування міста. Таким чином, аналіз еволюції просторової організації

міста дозволяє розкрити особливості її формування та розвитку через призму категорій простору і часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою трансформації великих міст і міст-мільйонерів займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Цим дослідженням присвячені роботи таких відомих закордонних учених, як М. Кастельс, С. Сассен, П. Тейлор, Дж. Фрідман, А. Трейвіш, К. Станілов, Є. Кісс, В. Іноземцев, К. Аксьонов, О. Дружинін та ін. У вітчизняній науці питання трансформації просторової організації великих міст та еволюції їхніх промислових зон усе ще недостатньо вивчені. Незважаючи на наявність праць таких

українських учених, як О. Гладкий, К. Мезенцев, Н. Мезенцева, В. Нудельман, Л. Руденко, Г. Підгрушний, А. Мельничук, проблематика функціональних та територіальних перетворень міського простору столиці не відображена повною мірою.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі етапів формування промислових зон Києва, розкритті особливостей їхніх функціонально-територіальних перетворень у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення просторової організації Києва відбувалося протягом тривалого часу і характеризувалось ускладненням наявних та формуванням нових елементів. Дослідження галузевих, функціональних і територіальних змін міського простору дозволило виокремити декілька етапів формування промислових зон у Києві: до початку XVIII ст., 1700–1850-ті рр., 1860–1910-ті рр., 1920–1950-ті рр., 1960–1980-ті рр., 1990–2015 рр.

На першому етапі Київ розвивався як торговельний та ремісничий центр. Розміщення виробництва, значну частину якого становили млини, винокурні, броварні, визначалося не лише природними умовами та ресурсами, а й історичними особливостями розвитку міста. Концентрувалося воно переважно в межах територій, що одночасно виконували виробничу, житлову і торговельну функції. Проте спостерігалась і певна територіальна диференціація у розміщенні окремих виробництв у межах міста, що зумовлювалася наявністю сировинних і водних ресурсів, споживача, земельних ділянок. Так, цегельні містилися під Замковою горою, майстерні з виробництва шовкових тканин – на Печерську, а найбільш інтенсивна концентрація виробничої забудови спостерігалася на Подолі.

Другий етап пов'язаний із появою та розвитком перших мануфактур і промислових підприємств, початком становлення міста як центру внутрішньої торгівлі. Поліцентричне ядро міста формували три основні містобудівні утворення: Верхнє місто, Поділ, Печерськ, навколо яких існувала дисперсна система розселення, характер якої був визначений ландшафтом і мережею комунікацій (так, села і хутори виникали в урочищах поблизу водойм

і шляхів сполучення). У другій половині XVIII ст. нараховувалося близько 30 таких нових відокремлених поселень на Правобережжі, а також низка на Лівобережжі, які, у свою чергу, будучи територіально відділеними від Києва, функціонально все більше пов'язувались із ним [4, с. 48].

У цей час у Києві почали виникати невеликі за розмірами скляна і шовкова мануфактури, кондитерські майстерні, винокурні. Концентрація виробничої забудови відбувалася переважно вздовж Дніпра на Подолі, в долинах невеликих річок і в урочищах. Найбільша київська промислова зона була розташована в долині р. Либеді, зокрема, там відомі численні цегельні XVIII століття [4, с. 48]. Відповідно до генерального плану 1837 р. передбачалося планувальне об'єднання Подолу, Верхнього міста і Печерська, продовження інтенсивного розвитку району долини р. Либідь, який називали «Новою забудовою», та формування південного напрямку (нині це вулиці Велика Васильківська та В. Антоновича).

Третій етап розвитку промислових територій розпочався у 1861 р. із прийняттям нового генерального плану Києва. Він характеризувався значним зростанням обсягів промислового виробництва та створенням нових підприємств, що стало результатом як економічних реформ, так і сприятливої кон'юнктури цін на світових ринках. Очевидно, що цьому також сприяли прискорене будівництво залізничних шляхів, упровадження нових технологій та активне формування ринку праці у зв'язку з ліквідацією кріпосного права.

Справді, одним із потужних каталізаторів промислового розвитку стало будівництво залізничних шляхів. Якщо у 1860–1870-х рр. через Київ були прокладені перші залізниці, то вже у 1880-х рр. місто мало залізничне сполучення із багатьма промисловими й торговельними центрами країни. Фактично прискорений розвиток залізничного транспорту й особливості його конфігурації суттєво вплинули на створення низки нових галузей промисловості, забезпечення сировинними ресурсами, розширення географії ринків збуту готової продукції та формування елементів територіальної структури. Концентрація промислових підприємств, складів сировини і готової продукції

відбувалася на прилеглих до залізниць територіях, які стали передвісниками майбутніх промислових зон.

Результатом взаємодії сукупності чинників стали подальші швидкі позитивні зрушення у промислому виробництві. По-перше, кількість промислових підприємств зросла з 25 у 1860 р. до 125 наприкінці XIX століття та 144 у 1912 р. [3, с. 17]. По-друге, спостерігалось зростання рівня концентрації промислового виробництва. Так, протягом лише останнього десятиліття XIX століття кількість підприємств із чисельністю працюючих понад 500 осіб збільшилась удвічі, а малих – до 16 робітників скоротилась у 4,6 рази [3, с. 19]. Серед них найкрупнішими були «Головні Київські залізничні майстерні», «Київський машинобудівний і котельний завод Гретера, Криванека і К» та «Арсенал». По-третє, у 1880-х та особливо у 1890-х рр. активізувався процес диверсифікації виробництва. Зрозуміло, що економічний профіль міста визначали переважно підприємства харчової промисловості, які були пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини Південно-Західного краю, цегельні, деревообробні та інші традиційні. Проте одночасно на околицях Києва безпосередньо поблизу житлових передмість розпочинається будівництво технологічно нових підприємств: електростанцій, заводів – кабельного, цементного, із виробництва вуглецевої кислоти та штучного льоду «Карбонік», Дніпровського хіміко-електролітного, Французького товариства дубових екстрактів та газових. Незважаючи на швидкі темпи зростання промислового виробництва, в 1910 р. частка фабричних робітників становила лише 2,5% від загальної чисельності населення Києва [3, с. 19].

У цей період структурними елементами «нового міста» стають утворення, які виникали поза територією регулярного міста першої половини XIX століття. Це, зокрема, промислові слободи та робітничі колонії, дачні селища, лікувально-оздоровчі та науково-освітні містечка, для яких властивою була вузька спеціалізація. На перший погляд, у цій ситуації усе зрозуміло, адже місто мало зафіксовану адміністративну межу. «Проте адміністративно виділена територія міста і саме місто <...> явища в багатьох аспектах нетотожні» [2, с. 46]. Тобто

закономірності, властиві для територіальних систем, що формують просторову структуру Києва на різних етапах розвитку, простежуються на прикладі взаємодії «старого міста» і «нового міста». У цьому контексті неможливо не погодитись із думкою французького історика, економіста та географа Ф. Броделя, який зазначав, що жодне місто не постає перед нами без супроводження інших [1, с. 448]. На відміну від багатьох міст Російської імперії, де формування щільного промислового поясу відбувалося навколо певного центрального ядра, у Києві промислові та інші спеціалізовані поселення виникали вздовж головних магістралей, не з'єднуючись одне з одним через складний рельєф місцевості.

Території, розташовані в місцях перетину залізничних шляхів із шосейними дорогами, були полюсами концентрації промислових підприємств і, відповідно, утворювали нові компоненти просторової структури міста. Крім того, значна частина підприємств узагалі розміщувалася на околицях міста або в передмістях. Такі промислові околиці, як Шулявка, Деміївка, селища-супутники Дарниця, Микільська і Передміська слобідки, які володіли значним працересурсним потенціалом, формально не входили до Києва, але активно забудовувалися промисловими підприємствами та територіально розросталися, поступово з'єднуючись із містом і формуючи навколо нього індустріальні осередки (ядра).

Серед них особливе місце посідали території, прилеглі до Брест-Литовського шосе. Концентрація промислових підприємств у їхніх межах зумовлювалася транспортною доступністю та близьким розташуванням приміських поселень, які постачали новоствореним виробництвам робочу силу. Справді, тенденція просторового розширення «нового міста» вздовж цієї транспортної магістралі вирізнялася послідовним характером, що проявилось у формуванні трьох окремих локальних промислових ядер. Так, у районі перетину Брест-Литовського і Кадетського шосе розташовувалися головні майстерні Південно-Західної залізниці. Поблизу вокзалу між залізницею та шосе на розі вулиць Жилянської та Степанівської (нині вул. Старовокзальна) наприкінці XIX ст. розміщувався Південно-Російський машино-

будівний завод, тютюнові фабрики «С. Коген» та «Брати Коген». Поза шулявськими дачами неподалік від залізниці розмішувалось акціонерне товариство «Київський машинобудівний завод «Гретера, Криванека и Ко», яке забезпечувало половину вартості продукції усіх машинобудівних заводів міста.

На межі XIX – XX століть завдяки економічному підйому кінця 1890-х рр., концентрації значної кількості підприємств різних галузей, трудових та фінансових ресурсів вирізнився північний напрямок від Подолу до Оболоні, де відбувалася досить інтенсивна забудова, на основі локальних виробничих ядер, що закладалися на Подолі, Пласкій частині та Куренівці, почала формуватись одна з найстаріших промислових зон Києва – Подільсько-Куренівська. Концентрація промислових підприємств та різноманітних складів на Подолі, який практично не мав обмежень щодо промислової забудови, заклала основу для промислово-виробничої забудови від Поштової площі вздовж Подільської набережної [3, с. 70]. У свою чергу, будівництво у 1897–1899 рр. київської гавані, однієї із найбільших на той час у Європі, оснащеної сучасним портовим господарством, не лише сприяло зростанню вантажообігу Київського порту, а й зумовило посилення концентрації виробництва на прилеглих територіях.

Щодо північної околиці Пласкої частини Києва (охоплювала вул. Кирилівську та прилеглі до неї ділянки сусідніх вулиць Юрківської та Оленівської), де у 1880-х рр. розташовувалися кахельний та цегельний заводи, три пивоварні та борошномельне виробництво, то вже на початку XX століття ця територія стала одним із головних осередків концентрації промисловості Нижнього міста [3, с. 74].

Інтенсивне промислове освоєння Куренівки, яка також була типовим передмістям, розпочалось із середини 70-х рр. XIX ст. у заплаві р. Сирець (із притокою Курячий Брід). Проте основна промислова забудова концентрувалась уздовж новопрокладених вулиць – Копилівської та Сирецької [3, с. 76]. Особливу роль у розвитку цієї території відіграли Троїцький трамвайний парк, залізниця та товарна станція «Петрівка», які стали потужними імпульсами для подальшої промислової забудови.

Напрямок територіального зростання, що характеризувався формуванням локального індустріального вузла на перетині залізниці та вул. Великої Васильківської у районі приміської слободи Деміївки, де були розташовані єдиний у Києві цукрово-рафінадний завод, пивоварний завод, «Фабрика шоколаду та цукерок Валентина Єфімова» та декілька цегельних заводів, визначив у подальшому становлення Залізничного промислового району. Зрозуміло, що розвивалася ця територія завдяки призалізничному розміщенню та порівняно невисокій вартості непридатних для житлової забудови земельних ділянок на околицях та в передмісті.

Зростало місто і в східному напрямку, де після будівництва в районі Дарниці залізничної станції виникли вагонобудівний завод та робітниче селище. Ця територія не входила до складу Києва, проте за своєю соціально-економічною суттю вона тяжіла до нього. Отже, кінець XIX – початок XX століття – це період формування меж, галузевої та функціонально-територіальної структури міста, головних просторових артерій, характеру забудови та визначення контурів окремих промислових і промислово-складських зон.

Четвертий етап (1920–1950-ті рр.) доцільно розділити на два періоди: довоєнний та післявоєнний. Розвиток господарського комплексу в довоєнний період відбувався за рахунок відновлення, реконструкції на новій технічній основі крупних промислових підприємств, які функціонували ще в дореволюційний період, будівництва нових. Обсяги промислового виробництва за період з 1913 р. по 1939 р. зросли в місті в 24 рази проти 11 в Україні загалом. Перед війною у Києві працювало понад 200 підприємств великої фабрично-заводської промисловості, а загальна їхня кількість досягла 1 200 [5].

Відповідно до Тимчасових правил регулювання забудови Києва 1927 року серед територій різного функціонального призначення планувався розвиток основних фабрично-заводських районів – Деміївського, Подільсько-Куренівського та другорядних – Галицького і Новостроєнського, на території яких заборонялося житлове будівництво, а також промислове поза їх межами. Складськими

визнавалися території від вокзалу до вулиці Толстого, включаючи Жилинську і частину садиб на вулиці Короленка (Володимирській) [3, с. 117].

Індустріалізація 1930-х рр., що характеризувалася потужними темпами, потребувала просторового зростання. Тому відповідно до Генерального плану, затвердженого у 1936 р., крім основних районів промислового розвитку, передбачалося становлення значних індустріальних осередків на територіях, значно віддалених від центра міста, – Лівобережжі (Дарниця), Святошино, Теличчі і Корчуватому. Промисловий район на Теличчі, що почав формуватися поблизу залізничної станції «Київ-III» ще на початку ХХ ст., був визначений як перспективний, особливо для промислових підприємств, що були шкідливими за своїми санітарно-гігієнічними показниками [3, с. 135].

Щодо розвитку Дарниці, то наявність трамвайної лінії та шосе, що пов'язували її із центром міста, зручних територій для ведення будівництва на терасі Дніпра, що не затоплювалася, забезпеченість водними ресурсами сприяли виникненню нових крупних підприємств. Вони ставали локальними полюсами просторового зростання, поступово оточувалися робітничими селищами та об'єднували навколишні поселення у єдину індустріальну територію. У цей час спостерігалася подальша концентрація виробничої забудови у північно-західному напрямку вздовж Житомирського шосе до Святошино, де розташовувалася значна кількість великих металообробних і машинобудівних підприємств, тобто в межах промислової зони, яка досить активно розвивалася ще у ХІХ ст.

Розвиток міста у післявоєнний період відбувався згідно з Генеральним планом 1947 р., за яким передбачалося промислове будівництво на Дарниці, Подолі та Теличчі. Важливе значення для просторового зростання та формування планувальної структури мало будівництво нових магістралей, а також моста через Дніпро (1953 р.), який дозволив розв'язати питання транспортного сполучення між Правобережною та Лівобережною частинами міста, сприяв зміщенню нового промислового будівництва з центральних районів на периферію.

У період 1960–1980-х рр. відповідно до Генерального плану 1967 р. осередком індустріального зростання стає Лівобережжя, що дозволило місту не лише розширити площу в межах найбільш сприятливих рівнинних територій, а й вирішити низку соціально-економічних проблем щодо розміщення нових промислових підприємств та житлової забудови. Генплан 1986 року, на відміну від попереднього, коли в умовах багатогалузевого промислового виробництва одночасно існували 3-й та 4-й технологічні уклади, орієнтувався на розвиток нового 5 ТУ, появу нових галузей, зокрема високотехнологічних. Протягом 1980-х рр. у Києві спостерігалася збільшення обсягів промислового виробництва та кількості зайнятих, зростання виробничої забудови за рахунок як ущільнення наявних зон, так і досить активного будівництва на периферії. Відповідно, результатом цього стало те, що більшість промислових зон характеризувалася високим рівнем концентрації досить неоднорідних об'єктів: як промислових підприємств, так і комунального господарства і складів, які чергувались із районами багатоповерхової житлової забудови, що позначилося на їхній функціонально-територіальній трансформації.

Загалом за радянський період було прийнято 4 генеральні плани Києва, які визначали систему планування міста, функціональне зонування міської території з метою збалансованого розвитку системи розселення і виробничих зон, містоутворюючих галузей господарства.

Історико-географічний аналіз сучасного етапу свідчить, що в Києві в результаті проведення політичних, економічних та соціальних реформ, що розпочалися із 1990-х рр., значної соціально-економічної деструкції зазнала промисловість. Якщо на Заході лише невелика частина підприємств або конкретна галузь потребували оновлення в певний момент часу, то у містах Центральної та Східної Європи кожне промислове підприємство і галузь повинні були трансформуватись одночасно, що потребувало значних економічних, соціальних та часових витрат [6, с. 181]. Частка промисловості у ВДВ столиці скоротилась із 25,8 % у 1995 р. до 5,8 % у 2015 р.

Водночас площі, відведені безпосередньо під промислові підприємства, науково-ви-

робничі та комунально-складські території, зменшилися до 8,3%, за цим показником Київ наближається до західноєвропейських міст. Класичним індикатором деіндустріалізації міста залишається скорочення як абсолютної чисельності, так і частки зайнятих у промисловості. Так, кількість зайнятих у промисловому виробництві Києва за період 1990–2015 рр. скоротилась із 477,5 тис. осіб до 110,4 тис. осіб, а частка у загальній чисельності зайнятих у всіх сферах економіки – з 32,0% до 8,1%.

Ще одним показником деіндустріалізації міста є скорочення кількості промислових підприємств. Так, нині близько 40% київських підприємств уже не функціонують. Справді, розміщення крупних промислових виробництв у Києві в умовах незворотності функціональних та територіальних трансформацій не завжди є доцільним з огляду як на високу вартість землі в місті, яка прирівнюється до європейської, так і загострення екологічної ситуації. Тому ще у 80-х рр. ХХ століття розроблялися програми виносу окремих промислових підприємств за межі Києва, де наявність значних за розмірами ділянок була перевагою, що дозволяла б реалізувати великі багатофункціональні проекти сучасного рівня.

У 1990-х рр. відбувався «перерозподіл» трудових та фінансових ресурсів у третинний сектор, який був адаптивною реакцією на деіндустріалізацію і хронічне недофінансування бюджетної сфери. Розвиток третинної сфери водночас мав і компенсаційний характер, поповнюючи нестачу торговельної, освітньої та іншої інфраструктури в попередні роки, а також ті дефіцити, які виникли вже на початку 1990-х рр. у результаті ліквідації сформованої у радянський період системи торгівлі й обслуговування населення [2, с. 27].

Нині відповідно до Генплану 2002 року, який розрахований на період до 2020 р., у Києві виокремлено 20 промислових зон. Аналіз проектів реорганізації окремих підприємств, кількісних і якісних перетворень, що відбуваються у промислових зонах, житловій забудові, в галузях третинної сфери, дозволив виокремити тенденції у трансформації промислових зон Києва протягом 1990–2015 рр., які полягають у скороченні промислового будівництва на земельних ділянках у їхніх межах; зменшенні

площ промислових зон у результаті перепрофілювання окремих територій під житлову, офісну, торговельну та іншу забудову; використанні промислових будівель для створення торговельних та бізнес-центрів, офісів, складів із метою їх комерціалізації. Нині в Києві реалізуються різні моделі трансформації, оскільки промислові території і підприємства перебувають на різних стадіях розвитку і реорганізації, відрізняються потенціалом функціональних і територіальних перетворень, транспортно-географічним та сусідським положенням.

Перша модель трансформації промислових зон полягає у реконструкції наявних у їхніх межах підприємств. Це відбувається завдяки кардинально зміненому інноваційному виробництву, яке ґрунтується на використанні сучасної техніки, новітніх ефективних технологій, інтеграції з науково-дослідними установами. Деякі з цих підприємств є локальними промисловими ядрами та вклинюються у житлові райони. Проте є низка таких, що утворюють безперервні кластери у старих промислових зонах, сприяючи не лише модернізації виробничих процесів, а й максимально ефективному використанню міської території та поліпшенню екологічної ситуації (наприклад, ВАТ «Фармак», ПуАТ НВЦ «Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод», ПАТ «Укрпластик», ДАХК «Артем»).

В окремих випадках на базі в минулому крупних державних підприємств виникають різноманітні невеликі промислові виробництва, які іноді не стосуються їхньої попередньої спеціалізації. Фактично старі промислові будівлі у периферійних районах використовуються як «інкубатори» для розвитку малих і середніх підприємств, забезпечуючи їх дешевими приміщеннями з відносно зручним транспортним зв'язком та адекватною інфраструктурою. Прикладами такої трансформації є заводи «Радикал», на території якого нині працює близько 40 дрібних підприємств різних галузей, та КІНАП.

Друга модель трансформації полягає у перенесенні промислових підприємств за межі міста та використанні звільнених територій переважно під житлову забудову, об'єкти третинного сектору. Прикладом таких змін є перенесення виробничих потужностей під-

приємства «Галактон» у Кременчук та Херсон. Основна причина – це відсутність можливостей для розширення виробничих територій у Києві. Звільнена ділянка була використана під будівництво ЖК «Галактика» та супермаркету «Novus».

Третя модель трансформації промислових зон і підприємств – це зміна їхніх функцій за рахунок часткового або повного перепрофілювання. Реконструкція для непромислового застосування залежить від їхнього розміру, відсутності вільних місць для забудови, розміщення, транспортної доступності, форм та структури власності, середньої ставки оренди, наявності інвестицій, стану інфраструктури, рівня забруднення, якості сусідського оточення та частки територій природного комплексу, є результатом дії сукупності складних багатоаспектних заходів. Вона відбувається як шляхом оновлення та реконструкції старих промислових будівель на ділянках із добре збереженими структурними об'єктами, що мають історичний характер, так і взагалі їх знесення у разі економічної доцільності. Результатом цього є більш радикальна трансформація міського ландшафту, яка за певних умов навіть необхідна.

Перший шлях такої трансформації полягає у тому, що функціональні зміни в промислових зонах Києва пов'язані з розташуванням в адміністративних або виробничих корпусах підприємств, у яких відбувається як повна реконструкція, так і використання без значної реорганізації території для багатофункціональних комплексів, якими є бізнес-центри (бізнес-центр «Артем», створений на базі приміщення їдальні заводу «Артем»; офісний центр «Бізнес сіті» на вул. Боженка, 87 – на території фабрики іграшок; бізнес-центр «HorizonPark» на вул. М. Грінченка, 4 – у будівлі бавовняної фабрики «Бавовнянка»). Ще одним виразним прикладом є досить стійка експансія різних форм торгівлі у промислові райони, особливо ті, що характеризуються не лише зручним транспортним, а й сусідським положенням, особливо поблизу районів масової житлової забудови: ТРЦ «Космополіт» на території заводу «Більшовик» та ТЦ «Городок» – Київського експерименталь-

ного заводу «Зварювання» (станція метро «Петрівка»). Частіше всього оновлені та реконструйовані будівлі, як правило, розміщені у центральних районах міста, а нове будівництво, що пов'язане зі зносом старих виробничих цехів, рекультивацією земель і новим цивільним будівництвом, переважає у віддалених периферійних районах Києва зі зручною транспортною доступністю та сучасною інфраструктурою.

Актуальним є напрям трансформації окремих ділянок промислових територій із метою реалізації проектів щодо створення об'єктів «творчої індустрії» – картинних галерей сучасного мистецтва, музеїв, арт-студій, конференц-залів із метою максимально ефективного використання можливостей цих територій для розвитку соціально-економічного потенціалу. Так, Національний культурний і музейний комплекс «Мистецький Арсенал» розташований у корпусах колишнього військового заводу, що є прикладом консервації будівлі, яка має архітектурну та історичну цінність із метою її збереження та використання як виставкових залів.

Другий шлях пов'язаний із повною зміною функціонального призначення територій, очищених від старих промислових об'єктів, та їх використання під житлову та іншу непромислову забудову. Це дозволяє створити привабливе ландшафтне й архітектурне середовище, здійснити реабілітацію території, яка характеризується нестачею відкритих публічних просторів. Прикладами таких проектів є реорганізація території промислових підприємств під будівництво житлових комплексів («Голосієво», «Пори року», «Паркові озера», «Комфорт Таун»).

Загалом аналіз трансформації окремих виробництв у промислових зонах, що розташовані у структурі міста, свідчить, що в середньому від 25,0% до понад 50% промислових підприємств зазнали повного перепрофілювання, тобто змінили функціональне призначення. Особливо це проявилось у старих промислових районах – Подільсько-Куренівському, Відрадному, Залізничному, Дарницькому. Проте варто зважати і на те, що в останні роки у промислових зонах як територія, так і забудова використовуються

з різною метою. Тому досить очевидно, що в результаті трансформаційних процесів зони стають територіями зі змішаними функціями.

Висновки з проведеного дослідження.

На сучасному етапі економічного розвитку в умовах, коли трансформація господарства великих міст визначається не лише законами ринку, а й відбувається під впливом процесів деіндустріалізації, терціаризації, джентрифікації, скорочення промислової забудови є закономірним явищем. Історико-географічне дослідження особливостей формування і трансформації промислових зон Києва дозволяє констатувати, що зі зміною функціонального призначення зростає їх конкурентоздатність, вони стають інвестиційно привабливими. Аналіз проектів трансформації промислових зон свідчить про уповільнення темпів їх перетворення у центрі міста та активізацію на периферії для формування багатофункціональних комплексів із можливістю поєднання різних галузей третинної сфери. Така трансформація має свою специфіку, відбувається

досить швидко, що з часом дозволить Києву посісти важливе місце в ієрархії світових міст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель. – 2-е изд. – М. : Весь мир, 2007. – 752 с.
2. Дружинин А.Г. Пространственное развитие города-миллионера: тенденции постсоветского периода : [монография] / А.Г. Дружинин. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2008. – 192 с.
3. Ієвлева В.П. Пам'ятки з індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття / В.П. Ієвлева. – К. : Прес-КІТ, 2008. – 248 с.
4. Історико-містобудівні дослідження Києва / за ред. В.В. Вечерського ; відп. за вип. О.М. Сердюк. – К., 2012. – 147 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrssr.com.ua/kiyiv/kiyiv-u-pershi-1>.
6. Hillman A.L. Enterprise restructuring in the transition from Hungarian market socialism / A.L. Hillman, B. Milanovic // The transition from socialism in Eastern Europe. Domestic restructuring and foreign trade. – Washington : WorldBank. – P. 179–196.

УДК 614.78(477.83-25):303.445

Бухта І.О.,
аспірант кафедри конструктивної географії і картографії
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОЦІНКА САНІТАРНОГО ТА ЕПІДЕМІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ НАСЕЛЕННЯ М. ЛЬВОВА НА ОСНОВІ ДАНИХ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ

За допомогою анкетування серед випадково обраних у Львові домогосподарств з'ясовано стан здоров'я населення та окремі чинники його формування, вивчено санітарно-епідеміологічний стан міста.

Ключові слова: соціологічне дослідження, респондент, санітарно-епідеміологічний стан, здоров'я.

С помощью опроса случайно выбранных домохозяйств во Львове выяснено состояние здоровья населения, а также конкретные факторы его формирования, изучено санитарно-эпидемиологическое состояние города.

Ключевые слова: социологическое исследование, респондент, санитарно-эпидемиологическое состояние, здоровье.

Bukhta I.O. THE ASSESSMENT OF THE SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL WELFARE OF LVIV POPULATION BASED ON THE SOCIOLOGICAL SURVEY

The health conditions of the population and individual factors of it's formation was found, the sanitary-epidemiological condition of the city was studied by means of survey among randomly selected households in Lviv.

Key words: sociological survey, respondent, sanitary-epidemiological condition, health.

Постановка проблеми. З розвитком суспільства відбулася його перебудова загалом, погіршилися соціально-економічна та санітарно-епідеміологічна ситуації, усе частіше виникають незадовільні умови життя значної частини населення, що, у свою чергу, впливає на стан його здоров'я, який є основним критерієм якості навколишнього середовища. Тому перед нами постало завдання простежити санітарно-епідеміологічний стан і стан здоров'я населення у місті Львові, оцінити можливий зв'язок санітарно-епідеміологічного стану і здоров'я населення. Для досягнення поставленої мети ми використали метод анкетування, який дозволяє отримати найоб'єктивніші результати, оскільки при ньому вплив інтерв'юера на респондента мінімальний [1, с. 396–399].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження санітарно-епідеміологічного стану гостро постало у післявоєнний період на всій території України. Це питання було висвітлене певною мірою ще у радянський період такими вченими: І. Хорошовим,

А. Шликовим, К. Дупленком, а також у працях відомого санітарного лікаря України А. Марзеєва [7].

Значні зрушення у санітарно-гігієнічній науці відбулися на початку ХХ ст. Саме тоді були винайдені лікарські засоби, що дали змогу не лише лікувати хвороби, а й запобігати їх поширенню через вакцинацію. Серед подвижників санітарної науки минулого сторіччя варто відзначити А. Меркова, С. Томіліна, О. Марзеєва, М. Куліковського, А. Хворостанського та ін. [6].

Вітчизняні автори В. Шайкан та Т. Заболотна, аналізуючи окремі аспекти життя населення у роки німецької окупації, також певною мірою звертають увагу на санітарно-епідеміологічний стан і ситуацію із поширенням інфекційних захворювань на окупованих територіях.

Серед дослідників, які вивчали санітарно-епідеміологічну ситуацію, можна виокремити таких учених: З. Гладун, В. Лехан, Д. Карамішев, О. Поживілова, Н. Кризіна, І. Фуртак, В. Долот та ін. Основою їхніх досліджень є

поліпшення рівня первинної медико-санітарної допомоги.

Сьогодні цьому питанню приділяють увагу такі вчені: Н. Волошина, О. Лазебна, В. Покась, М. Петровська, І. Ковальчук та ін. [2–4].

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження провадили в період з липня по листопад 2016 р. Генеральна сукупність становила все населення міста Львова, вибіркова сукупність – 307 осіб, одиниці спостереження – по 50 осіб із кожного району міста. Обробка матеріалів дослідження проводилась за допомогою статистичної програми SPSS, а саме одновимірного та двовимірного частотних розподілів і методу середнього арифметичного.

SPSS / IBM SPSS (англ. Statistical Package for the Social Sciences – «статистичний пакет для соціальних наук», нині ця назва не використовується) – це програмне забезпечення, що з 1968 р. розвивається для статистичного аналізу даних. На додаток до наукових досліджень часто використовується у дослідженнях ринку й громадської думки, епідеміологічних дослідженнях [8].

На думку деяких авторів, SPSS «займає провідне положення серед програм, призначених для статистичної обробки інформації».

Нами розроблено анкету, яка складається із трьох основних частин: у першій подано чинники формування санітарного та епідемічного благополуччя населення (20 запитань), друга частина містить характеристику стану здоров'я населення і чинників формування потенціалу їхнього здоров'я (16 запитань), третя – суспільно-демографічні характеристики респондентів (10 запитань).

Серед усіх респондентів жінки становили більшість (58,6%), чоловіки – 41,4% (рис. 1). Переважна кількість опитаних у віці 20–30 років (59,3%), найменший відсоток опитаних припадає на осіб віком понад 60 років – 0,7% (рис. 2).

26% опитаних працюють у приватному секторі, 25% – у державному, 37% – студенти, 5,3% – приватні підприємці, 2,6% респондентів перебувають у відпустці по догляду за дитиною, 1,6% – безробітні та пенсіонери.

Більшість респондентів оцінюють рівень добробуту свого домогосподарства як середній (64,4%), 4,6% вважають його дуже низьким та 4,6% – дуже високим. Розмір фактичних доходів на одну особу в домогосподарстві у 36,6% респондентів становить 2 000–4 000 грн., 19% отримують доходи понад 4 000 грн., найнижчий відсоток (2,4%) – доходи до 400 грн.

Респонденти переважно працюють у державному та приватному секторі, велика частина – студенти (рис. 3).

60% респондентів проживають в окремих квартирах, 19% – в індивідуальному будинку, в гуртожитку – 10,5%, у комунальній квартирі та частині індивідуального будинку – 5,9% та 4,6% відповідно.

Щодо загальної кількості осіб у домогосподарстві, то найвищий відсоток (32,0) припадає на 4 особи, найнижчий (9,9%) – на 6 і більше осіб. Близько 20% становлять 2 особи у домогосподарстві, 68,5% з опитаних вказали, що у їхніх сім'ях немає дітей віком до 14 років.

Найвищий відсоток (32,5) респондентів проживає у квартирах із площею 15–25 м², 32,2% – із площею до 15 м² і 16,8% – із площею понад 35 м².

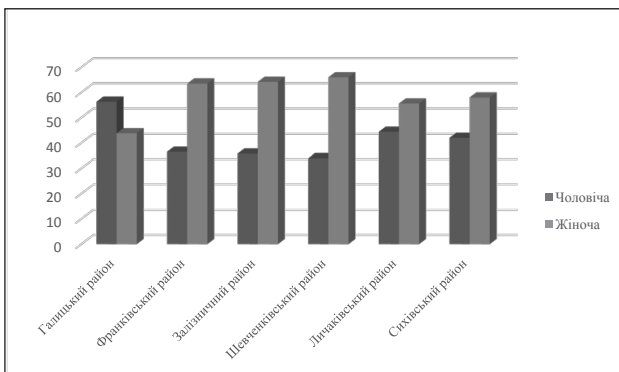

Рис. 1. Розподіл респондентів за статтю, %

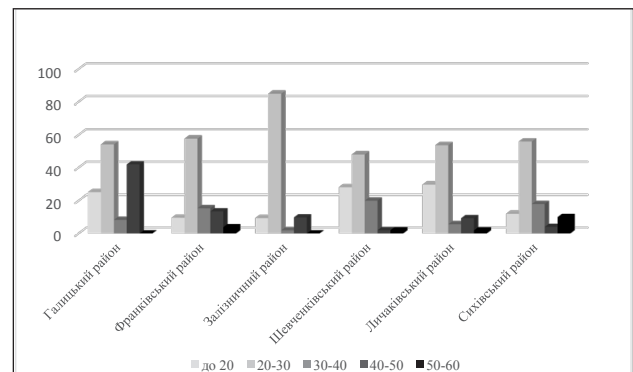

Рис. 2. Розподіл респондентів за віком, %

За даними нашого опитування, 72,8% вважають, що у їхньому районі наявні проблеми санітарного та епідемічного характеру, а 27,2% – ні. Для порівняння 72,9% у Галицькому районі вважають, що у їхньому районі наявні проблеми санітарного та епідемічного характеру, а 27,1% – ні; Франківський: так – 73,1%; Залізничний: так – 73,6%; Шевченківський: так – 74%; Личаківський: так – 75,5%; Сихівський: так – 67,3%.

Серед основних санітарно-епідеміологічних проблем нами виокремлено: недостатній рівень озеленення; забруднене повітря; акустичне (шумове) забруднення; незадовільний стан відкритих водойм міста; забруднена питна вода; засмічені вулиці, відсутні смітники поза житловою зоною; несанкціоновані звалища побутового сміття поблизу лісосмуг або посадок; нераціональне використання ґрунтів; поселенське навантаження.

Найвищий відсоток (37,2%) респонденти віддали забрудненню атмосферного повітря та

шумовому забрудненню, 36,2% респондентів вважають однією з основних проблем міста якість питної води, 25,5% – засмічені вулиці, відсутні смітники поза житловою зоною, 20,2% – несанкціоновані звалища побутового сміття поблизу лісосмуг або посадок, 9,6% – недостатній рівень озеленення, 5,3% – нераціональне використання ґрунтів та 7,4% – поселенське навантаження. Дані у розрізі районів представлені на рис. 4.

Найбільшою проблемою міста мешканці вважають забруднення атмосферного повітря, що, на нашу думку, потребує уваги та вирішення з боку влади міста.

Нами було виокремлено 5 сфер господарської діяльності, які найбільш негативно впливають на санітарний стан: промислове виробництво, автомобільний транспорт, комунальні господарства, сільське господарство (ненормоване використання мінеральних добрив і пестицидів) та безвідповідальна господарська діяльність мешканців.

Таблиця 1

Рівень забруднення атмосферного повітря у розрізі районів, %

Райони міста	Не забруднене	Частково забруднене	Забруднене значною мірою	Дуже сильно забруднене
Галицький	4,3	42,6	40,4	12,8
Франківський	3,8	48,1	42,3	5,8
Залізничний	3,8	62,3	26,4	7,5
Шевченківський	6	46	42	6
Личаківський	7,4	42,6	46,3	3,7
Сихівський	10	44	36	10

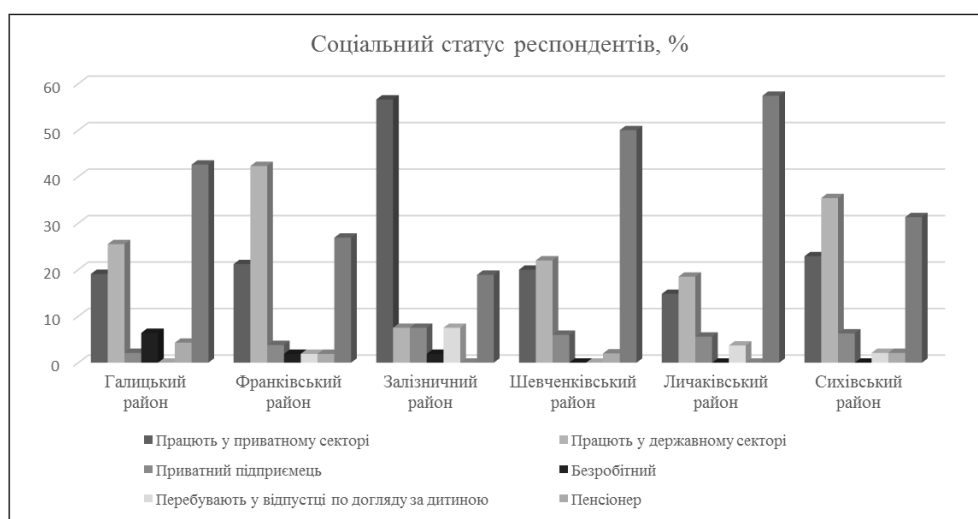

Рис. 3. Розподіл респондентів за соціальним статусом, %

Серед опитаних 55% вважають, що найбільш негативно на санітарний стан району впливає автомобільний транспорт, 27% – безвідповідальна господарська діяльність мешканців, 24% – промислове виробництво. 47,7% респондентів вважають атмосферне повітря свого району частково забрудненим, 5,9% – не забрудненим та 7,5% – дуже сильно забрудненим (рис. 5). У розрізі адміністративних районів мешканці найчастіше вважають повітря частково забрудненим і забрудненим значною мірою (табл. 1).

59,6% опитаних спостерігають скупчення автомобілів на перехрестях вулиць у час пік, 12,1% – ні, 28,3% – частково.

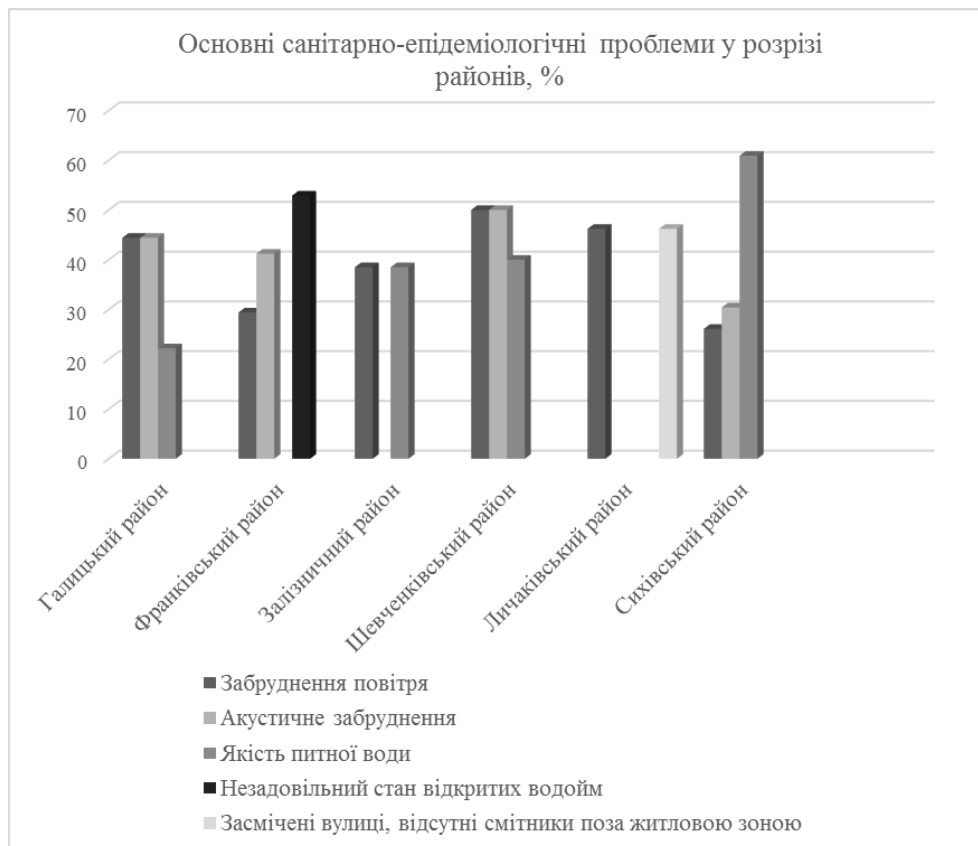
Більшість опитаних у м. Львові (52,3%) не спостерігають спалення сухоостою у районі.

66,1% респондентів вважають воду з міського водогону придатною для споживання із доочищенням у фільтрах, а 27,4% вважають воду непридатною до споживання. Із тієї причини 41,4% споживають бутильовану воду, 5,2% – із-під крану, 10,1% – з колодязя. 26,7%

Таблиця 2

Вода, яку споживають респонденти, %

Райони міста	Водопровідну з-під крану	Водопровідну після кип'ятіння	Водопровідну після обробки фільтром	Воду з колодязя	Бутильовану воду
Галицький	6,3	25	10,4	8,3	50
Франківський	5,8	23,1	9,6	3,8	57,7
Залізничний	7,5	30,2	11,3	13,2	37,7
Шевченківський	4	34	26	8	28
Личаківський	3,7	16,7	18,5	7,4	53,7
Сихівський	4	32	24	20	20

Рис. 4. Основні санітарно-епідеміологічні проблеми м. Львова у розрізі районів, %

опитаних споживають воду з-під крану після кип'ятіння та 16,6% – після обробки фільтром (рис. 6, 7). 44,3% опитаних не задоволені якістю води і лише 12,1% – задоволені.

Ситуацію у розрізі районів представлено у таблиці 2.

Більшість респондентів (63,2%) не використовують фільтри для води, а якщо використовують, то проводять його планову заміну через певний проміжок часу. 17,1% проводять заміну раз на місяць, 0,6% проводять заміну раз на рік, двічі на рік та щотижня відповідно, 4,5% проводять заміну фільтра раз на тиждень, 0,9% – раз на пів року, 2,5% та 2,2% раз на 2 і 3 місяці відповідно.

88,5% респондентів спостерігають наявність білого накипу у чайнику, а 11,5% – ні. 73,2% відзначають погіршення якості води з-під крану після довготривалого відключення ЛКП «Львівводоканалом».

Щодо проблем із Грибовицьким сміттєзвалищем та відходами загалом, то 83,8% чули і перейнялись трагедією, що сталась на сміттєзвалищі, 5% респондентів узагалі не чули про

цю проблему. Більшість респондентів (44,0%) частково задоволені системою збору сміття у їхньому районі, а 32,6% не задоволені.

Із опитаних у м. Львові людей більше половини (53,4%) згодні сортувати сміття, якщо будуть створені відповідні умови, 2,6%, згодні сортувати, якщо будуть економічні стимули, але є й не згодні сортувати сміття за будь-яких умов (1,3%). 57,3% усе ж не здають відходи як вторинну сировину, 16,0% здають макулатуру, 2,3% – скло, 7,2% – пластик, 5,9% – металобрухт та 11,4% – усе перераховане вище.

Майже половина опитаних респондентів (51%) інколи відчувають неприємні запахи на території свого району, 15% узагалі не відчувають ніяких неприємних запахів, 34% завжди відчувають неприємні запахи на території району.

За даними опитування, 34,4% респондентів вважають, що санітарно-епідеміологічна ситуація у районі тісно пов'язана з соціальним та економічним розвитком міста, 45,9% – що вона побічно впливає, 19,7% – що між ними немає ніякого зв'язку.

56% опитаних оцінюють свій стан здоров'я як добрий, 1,3% – як дуже поганий, 10,7% – як дуже добрий. Рівень здоров'я своїх дітей респонденти оцінюють теж як добрий (56,2%), а 4,2% вважають його поганим.

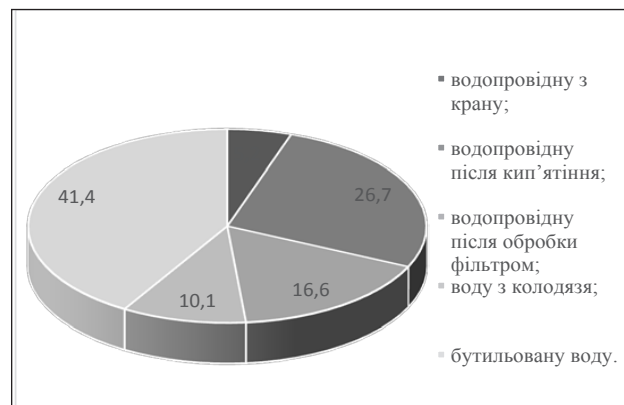
Основні хвороби, які докучають респондентам: органів травлення – 31,3%, алергія – 30,1%, органів дихання – 24,1% та ендокринної системи – 22,9%. Докучають мешканцям Львова також хвороби органів зору (18,1%), нервової системи (16,9%), крові і кровоносних органів (10,8%). Менше 10% респондентів докучають хвороби кістково-м'язової та спо-

Рис. 5. Рівень забруднення атмосферного повітря, %

Рис. 6. Якість питної води, %

Рис. 7. Вода, яку вживають респонденти, %

лучної тканин (8,4%), вроджені вади (4,8%), ушкодження, спричинені травмами (2,4%), розлади психіки (1,2%).

Серед дітей респондентів найбільш частими є алергія (51,5%) та хвороби органів дихання (36,4%). Присутні також хвороби кістко-

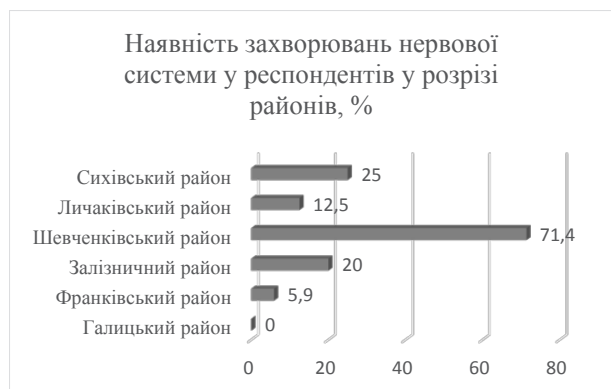
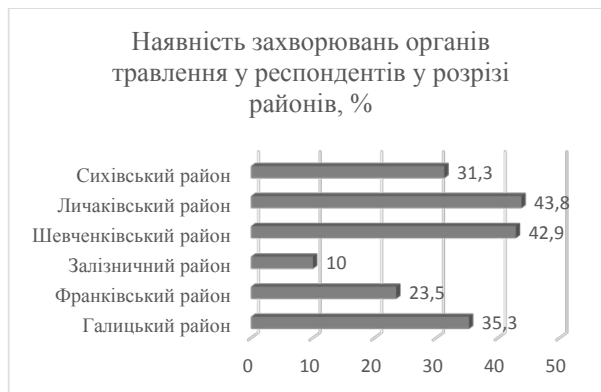
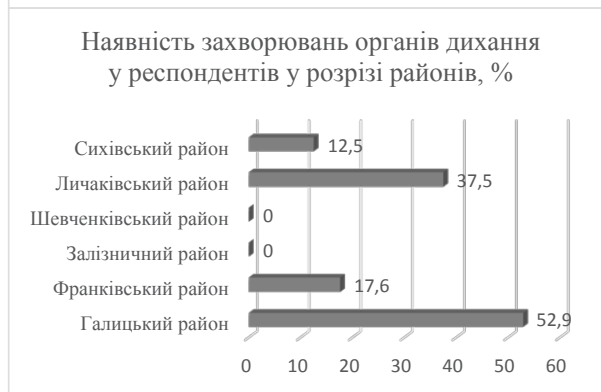
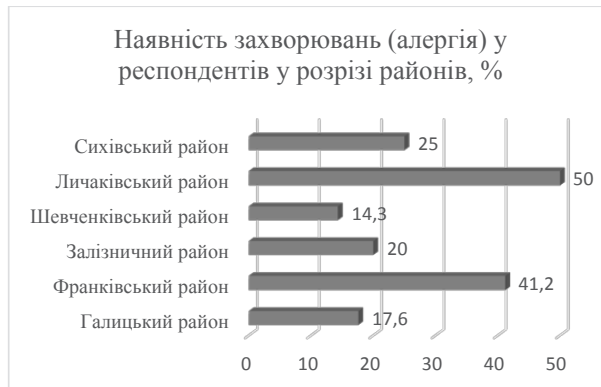

Рис. 8. Наявність захворювань у респондентів у розрізі районів, %

во-м'язової і сполучної тканин, ендокринної системи, органів травлення, зору, нервової системи, ушкодження, спричинені травмами, та розлади психіки.

У Галицькому районі переважаючими є хвороби органів дихання (52,9%), хвороби ендокринної системи та порушення обміну речовин, зокрема щитовидної залози (35,3%), хвороби органів травлення (35,3%) та хвороби органів зору (29,4%); у Франківському районі – алергія (41,2%), хвороби ендокринної системи та порушення обміну речовин, зокрема щитовидної залози (29,4%), хвороби органів травлення (23,5%).

Спільними у решти чотирьох районів (Залізничний, Шевченківський, Личаківський та Сихівський) є хвороби ендокринної системи та порушення обміну речовин, зокрема щитовидної залози, хвороби нервової системи, алергія, хвороби органів дихання та хвороби органів травлення (рис. 8).

54,8% респондентів не хворіли захворюваннями, які б тривали понад місяць, 23,4% – один раз, 14,9% – три, 3% – чотири, 4% – чотири і більше разів. Серед дітей кількість захворювань мала таку ж тенденцію, у 60% респондентів діти не хворіли захворюваннями, які б тривали понад місяць, 23,2% один раз, 3,9% (найнижчий) – чотири і більше разів.

64,8% респондентів не пов'язують стан свого здоров'я із санітарно-епідеміологічною ситуацією, а 59,5% опитаних не пов'язують її із захворюваннями своїх дітей.

86,1% респондентів надають перевагу традиційним методам лікування, 7,8% – гомеопатичним засобам та 6,1% – нетрадиційній медицині, невисокий відсоток припадає на інші методи лікування (самолікування – 0,6%, фітотерапія – 0,3%, виведення токсинів з організму – 0,3%).

Більшість респондентів (64%) звертаються за медичною допомогою всього лише кілька разів на рік, 26,1% – раз на кілька років, 1,7% – кілька разів на місяць та 8,3% – раз на місяць.

49,5% опитаних вважають, що доступність медичних послуг у їхньому районі середня, 5,9% – дуже погана та 3,6% – дуже добра. За даними анкетування про доходи респондентів визначено, що фінансові можливості 59,7% опитаних дозволяють задовольнити тільки

термінові потреби, лише 31,5% цілком задовольняють медичні потреби.

35,1% опитаних вважають медичне оснащення поліклінік свого району недостатнім, близько половини (47,5%) вважають, що оснащення бажає кращого. 40,1% респондентів вагаються у відповіді про якість медичних послуг, тільки 5,6% задоволені якістю послуг.

Під час планування дітей 74,1% опитаних вважають, що санітарно-епідеміологічна ситуація місця проживання впливає на майбутніх первістків.

Висновки з проведеного дослідження. Нами проаналізовано санітарно-епідеміологічний стан м. Львова на основі соціологічного опитування жителів Львова.

За даними опитування, 72,8% вважають, що у їхньому районі наявні проблеми санітарного та епідемічного характеру. Найбільшою проблемою міста мешканці вважають забруднення атмосферного повітря, що також підтверджено питанням щодо якості атмосферного повітря, коли найчастіше стверджували, що повітря частково забруднене, а в окремих районах дуже сильно забруднене.

59,6% опитаних спостерігають скупчення автомобілів на перехрестях вулиць у годину пік; 66,1% вважають, що вода з міського водогону є придатною для споживання, але потребує доочищення у фільтрах, але 27,4% вважають воду непридатною до споживання, тому найвищий відсоток (41,4%) респондентів споживають бутильовану воду, тільки 5,2% споживають воду з-під крану.

За даними опитування, основними хворобами, які докучають респондентам, є: хвороби органів травлення, алергія, хвороби органів дихання та ендокринної системи, а також хвороби органів зору, нервової системи, крові та кровоносних органів.

За даними Управління охорони здоров'я Львівської міської ради, основними хворобами є хвороби системи кровообігу, на другому місці – хвороби органів дихання, на третьому місці – хвороби ока та додаткового апарату, далі хвороби органів травлення та сечостатевої системи [5]. Порівнявши ці дані з даними соціологічного опитування, можна стверджувати, що вони не суперечать один одному і найпоширенішою хворобою у місті є хвороби

органів дихання. Отже, отримані результати показують потенційну проблему із здоров'ям населення, яку потрібно вирішувати, враховуючи санітарно-епідеміологічний стан міста.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дворецька Г.В. Соціологія : [навч. посіб.] / Г.В. Дворецька. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
2. Екологічний моніторинг регіону: експертна оцінка стану і функціонування / за ред І. Ковальчука. – Львів : ГО «Опілля», 2009. – 608 с.
3. Ковальчук І. Концепція моніторингу санітарно-епідеміологічної ситуації і здоров'я населення регіону / І. Ковальчук, М. Петровська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Географія». – 2006. – № 2. – С. 165–172.
4. Ковальчук І. Моніторинг санітарно-епідеміологічної ситуації та здоров'я населення Львівської області / І. Ковальчук, М. Петровська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія «Географія». – 2004. – № 3. – С. 143–151.
5. Фондові матеріали Управління охорони здоров'я Львівської міської ради.
6. Матеріали санітарно-демографічних обстежень як джерело вивчення історії повсякденності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/26.pdf>.
7. Санітарно-епідеміологічний стан у сільській місцевості України та заходи щодо його покращення (1943–1945 рр.) / І.В. Перехрест // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 221–224. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2005_9_67.
8. SPSS [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/SPSS>.

УДК 37.014.623 (477)«185/192»:91(072)

Герасименко О.В.,
викладач кафедри географії та методики її навчання
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВПЛИВ ПОПЕЧИТЕЛІВ НА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання впливу попечителів на розвиток географічної освіти у ХІХ – на початку ХХ століття в Україні. З'ясовано, що на початку ХІХ століття з'являється посада попечителя навчального округу, в обов'язки якого входили не лише організаційні питання, а й контроль за адміністративно-господарською роботою керівників освітніх установ. Досліджено основні напрями діяльності почесних попечителів навчальних округів, гімназій, реальних училищ щодо розвитку географічної освіти: турбота про матеріальне забезпечення закладу, відпочинок учнів та оздоровлення учителів, залучення до роботи висококваліфікованих фахівців, створення посібників тощо.

Ключові слова: географія, навчальний округ, попечитель, Бунге, Галаган, Духнович, Пирогов, Семенов, Терещенко.

В статье рассматриваются вопросы влияния попечителей на развитие географического образования в ХІХ – начале ХХ века в Украине. Установлено, что в начале ХІХ века появляется должность попечителя учебного округа, в обязанности которого были вменены не только организационные вопросы, но и контроль за административно-хозяйственной работой руководителей образовательных учреждений. Исследованы основные направления деятельности почетных попечителей учебных округов, гимназий, реальных училищ по развитию географического образования: забота о материальном обеспечении заведения, отдых учеников и оздоровление учителей, привлечение к работе высококвалифицированных специалистов, создание пособий и тому подобное.

Ключевые слова: география, учебный округ, попечитель, Бунге, Галаган, Духнович, Пирогов, Семенов, Терещенко.

Gerasymenko O.V. THE INFLUENCE OF TRUSTEES ON THE DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL EDUCATION IN THE XIX – EARLY XX CENTURY IN UKRAINE

The article examines the impact of trustees on the development of geographic education in the XIX – early XX century in Ukraine. The article examines the impact of trustees on the development of geographic education in the XIX – early XX century. It was found that in the early nineteenth century there trustee of the school district office, whose duties included not only organizational issues, but also control over the administrative work of managers of educational institutions. The basic directions of activity of honorary trustees of school districts, schools, real schools, on the development of geographic education: concern for material security institution, leisure and recreation students teachers vysokvalifikovanyh involvement of professionals, creating manuals and more.

Key words: geography, school district, trustee, Bunge, Halagan, Dukhnovych, Pirohov, Semenov, Tereshchenko.

Постановка проблеми. Процес реформування освітньої політики України в умовах реалізації концепції «Нова українська школа» спричиняє значні зміни у сферах життєдіяльності, зокрема у розвитку географічної освіти. У зв'язку з цим у сучасному суспільстві актуалізувалися проблеми державно-громадських інституцій. Промисловий і культурний розквіт країни у ХІХ – на початку ХХ століття сприяв розвитку географічної науки як необхідної передумови його ефективного здійснення. Значна роль у розвитку географічної освіти ХІХ – початку ХХ століття належала попечителям навчальних округів.

Розвитку географії приділяли велике значення громадські діячі, попечителі навчальних закладів, науковці, педагоги, які відстоювали необхідність поширення географічних знань серед народу та створення спеціальних географічних закладів, відкриття кафедр географії.

Організація і діяльність попечителів навчальних округів кінця ХІХ – початку ХХ століття має багатий досвід, який дасть змогу використати позитивні уроки минулого в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури, у якій висвітлюється

історія діяльності попечителів навчальних округів у XIX – на початку XX століття, дав змогу виявити низку досліджень, що розглядають означену проблему в контексті реформування освіти, добротності у розвитку освіти, з-поміж яких праці Л. Березівської, Г. Бондаренко, Л. Гаєвської, С. Галіуліної, О. Кірдан, Н. Коляди, І. Лікарчука, І. Леготіної, І. Мартинової, А. Розсохи, Н. Сейко, О. Топузова, І. Федорової, І. Шоробури, М. Ярмаченка та ін. Однак у їхніх розвідках діяльність попечителів навчальних округів у справі розвитку географічної освіти розглядається лише дотично до основної досліджуваної ними проблеми.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити діяльність попечителів навчальних округів у справі розвитку географічної освіти у XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Офіційно на державному рівні попечительство з'являється на початку XIX століття зі створення у 1802 році Міністерства народної освіти. Відповідно до указу імператора «Об учреждении учебных округов» (24 січня 1803 р.) територія Російської імперії була поділена на 6 навчальних округів (Московський, Віленський, Дерптський, С.-Петербурзький, Харківський, Казанський). У кожному окрузі створювався університет, яким керував попечитель, що призначався міністром народної освіти [12, с. 21].

Педагогічний словник (2001 р.) дає таке визначення: «Попечитель навчального округу – це державний чиновник у дореволюційній Росії, який стояв на чолі навчального округу. Посаду було введено 1803 року. До 1835 року управління навчальними округами перебувало у віданні училищних комітетів при університетах і попечитель навчального округу не мав розпорядливої влади. Його права обмежувались стеженням за виконанням законів і урядових розпоряджень. Із ліквідацією училищних комітетів у відання попечителя навчального округу було передано всі навчальні і культурні заклади на території навчального округу, якими він керував за допомогою окружних інспекторів і директорів народних училищ. <...> Попечитель навчального округу мав такі обов'язки: інспектування підвладних йому установ; складання щорічних

звітів про стан в окрузі; призначення посадових осіб; надання дозволу на влаштування народних читань, концертів тощо. З кінця XIX ст. при попечителю навчального округу і під його головуванням створювалися попечительські ради з дорадчими функціями» [10, с. 371].

До складу нечисельного новоствореного міністерства у 1802 році входили шість попечителів навчальних округів, якими керував В.Н. Каразін (1773–1842 рр.), уродженець села Кручик на Харківщині, дворянин, український учений у галузі агрономії і кліматології [5, с. 1].

Найдіознішою постаттю серед попечителів навчальних округів, які здійснили вагомий вплив на розвиток географічної освіти XIX століття, був попечитель Одеського, а згодом Київського навчального округу М.І. Пирогов (1810–1881 рр.).

М.І. Пирогов був єдиним попечителем навчального округу, який отримав цю посаду не завдяки військовим чи управлінським заслугам, а лише завдяки своїй освіченості і науковим працям. М.І. Пирогову належить ініціатива здійснення у Київському навчальному окрузі реформи середніх навчальних закладів, а також реалізація ідеї про заснування на всій території округу народних шкіл [14, с. 43], у створенні яких він бачив можливість залучити і зацікавити ремісників та робітників до навчання [6, с. 90]. У недільних школах учителями були гімназисти та студенти. Програма включала елементарну грамоту, закон Божий, географію, історію, малювання [15, с. 38].

З метою покращення викладання навчальних предметів, зокрема географії, М.І. Пирогов почав залучати професорів університету до викладання у старших класах київських гімназій [6, с. 89], за його клопотанням міністром народної освіти дозволено ввести в Ніженській гімназії викладання природничих наук окремим учителем – предметником [13, с. 318].

У 1860 році М.І. Пирогов звертається з доповідною запискою до міністра народної просвіти «Про відкриття і заснування кафедр географії при університетах». Записка М.І. Пирогова обговорювалась у Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському, Харківському, Київському університетах спеціально створеними комісіями, які визначили значущість і доцільність відкриття кафедри

географії. Університети вимагали внести в розробку статуту 1863 р. заснування окремої кафедри географії, але їхня пропозиція була відхилена. До обговорення питання, піднятого М.І. Пироговим, повернулись у 70-х роках XIX століття. Ініціатором запровадження окремої кафедри став Новоросійський університет, зусиллями якого в 1884 р. у новий університетський статус була внесена кафедра географії і етнографії на історико-філологічному факультеті. Лише у 1888 р. наказом міністра народної освіти кафедра географії була перенесена на фізико-математичний факультет. Із цього періоду починається новий етап вищої географічної освіти і підготовки вчителів географії в Україні з відповідними організаційними формами і напрямками [11, с. 64].

Університети як центри навчальних округів здійснювали підготовку вчителів географії, інтелектуальної і державної еліти Української держави [11, с. 64].

У 1850–1880 рр. у Київському університеті працював М.Х. Бунге (1803–1895 рр.) – професор кафедри політекономії та статистики і поліцейського права, тричі обирався ректором університету. Працюючи на посадах ректора Київського університету Святого Володимира, М.Х. Бунге був попечителем Київського навчального округу. Він є автором низки книг і підручників з економічних досліджень. За участь у роботі Російського географічного товариства 1885 року обраний його почесним членом [18, с. 68].

Становлення української національної географії датується кінцем XIX – початком XX століття. Це пов'язано з діяльністю В.Б. Антоновича (1834–1908 рр.) – члена попечительської ради при управлінні Київського навчального округу [9, с. 6].

У 1873–1876 рр. В.Б. Антонович був членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а в 1875–1876 рр. – його головою.

У 1880 р. В.Б. Антоновича обирають деканом історико-філологічного факультету. Його лекції з історії, географії Галицької Русі, Великого князівства Литовського, українського козацтва, джерелознавства та допоміжних дисциплін разом з апробованими в університеті історичними семінарами сприяли широ-

кому залученню на ниву дослідницької роботи молодих істориків, географів [1, с. 44].

Широке залучення уваги різних верств населення до справи освіти додавало йому демократичного імпульсу, робило школу «прозорою» для суспільства. Важливою була меценатська і добродійна діяльність з боку купецтва, яке жертвувало на потреби освіти наприкінці XIX – на початку XX століття великі кошти. Їх консолідований обсяг у багато разів перевершував державні витрати на освіту, зокрема на організацію та створення шкіл, адже затрати влади були мізерними. Тому доводилося вишукувати додаткові джерела фінансування, часто вдаватися до збору пожертв. Купці будували гімназії, народні школи, університети, бібліотеки тощо. За участь у благодійних справах держава нагороджувала купців медалями й орденами, надавала «гражданські чини» [4, с. 1].

Так, Г.П. Галаган (1819–1888 рр.) відкрив середній навчальний заклад у пам'ять про покійного сина Павла Галагана (Колегія Павла Галагана) у 1871 р., отримавши дозвіл у царя в 1870 р. Для цього навчального закладу меценат купив великий дім із садибою площею близько 1 десятини на вул. Пушкінській у м. Київ. На її утримання Г.П. Галаган пожертвував свій маєток у Полтавській губернії з 8 018 десятинами землі, які було оцінено величезною на той час сумою – 275 тис. руб. [2, с. 7–8].

З 1894–1895 н.р. Колегію очолив її випускник А.І. Степович (1856–1935 рр.). Він домігся запровадження у випускному класі такого предмета, як вітчизнознавство. Чимало зусиль доклав до того, щоб ввести у навчальний план Колегії і такий предмет, як природознавство. «Запровадження викладання природознавства, – писав А.І. Степович, – мало на меті дати учням у Колегії можливість ознайомитися з деякими циклами явищ і факторів, що стосувалися тваринного, рослинного і мінерального царств, і хоча б частково заповнити ту відсутність елементарних знань із галузі науки про неорганічний і органічний світ, що є звичайним явищем для осіб, які закінчують наші середні класичні школи» [9, с. 14]. Багато уваги у Колегії приділялось екскурсіям для учнів, особливо з природознавства. Так, «у 1903–1904 н.р. відбулося три екскурсії в Голо-

сїївський ліс і одна в Політехнічний інститут. У Голосїївському лісі вихованці ознайомилися з методами визначення рослин, вчилися збирати рослини для гербаріїв, а у ботанічній лабораторії Політехнічного інституту їм показали деякі оранжерейні рослини, а також досліди з фізіології рослин, які не було змоги провести у 3 класі. Другокласники відвідували зоологічний музей Політехнічного інституту, де знайомилися з вивченими раніше представниками «тваринного царства». У березні вихованці 1 і 2 класів були на одноденній екскурсії в селі Княжичі. Дорогою розглядали лишайники, мохи, а у селі посадили 60 дерев» [8, с. 16–17].

У 1876 р. Г.П. Галаган також передав губернському земству для облаштування навчального закладу свій маєток у селі Дегтярі – величезний дім на 60 кімнат і близько 70 десятин землі. Через два роки в ньому було відкрито ремісниче училище з інтернатом на 100 осіб. У 1897 р. було створено ткацьку школу-мастерню, яка переросла згодом у Дегтярівську фабрику художніх виробів [2, с. 7–8].

Значну роль у розвитку географічної освіти відіграла родина Терещенків. М.А. Терещенко (1819–1903 рр.) був почесним попечителем Глухівської чоловічої гімназії [9, с. 83–86], І.М. Терещенко (1854–1903 рр.) – почесним попечителем Київського реального училища [9, с. 38–41], О.М. Терещенко (1856–1911 рр.) – почесним попечителем І Київської гімназії [9, с. 20].

У Києві працювала Трьохкласна жіноча торгова школа імені П.Г. Терещенко, заснована Товариством розповсюдження комерційної освіти в м. Київ. «Школа розташована у власному приміщенні. Має чотири класи: один підготовчий та три «нормальні», підпорядкована була попечительській раді Київського першого комерційного училища. Членами жіночого комітету школи були: Марія Миколівна Сахнівська (уроджена Терещенко) Єфросинія Миколівна Терещенко, Єлісавета Володимирівна Терещенко, Єлісавета Михайлівна Терещенко, Надія Володимирівна Терещенко, Ольга Миколівна Ханенко (уроджена Терещенко), Варвара Миколівна, Кузнецький Петро Миколайович» [8, с. 3].

Попечителі навчальних закладів перемалювали не лише фінансовими питаннями,

оскільки щороку виділяли власні кошти на утримання приміщень закладів, забезпечення підручниками, посібниками учнів, а й брали участь в управлінні педагогічним процесом навчального закладу.

В усіх навчальних закладах, якими опікувались Терещенки, працювали учителі географії, отримували заробітну плату від 700 руб. до 1 тис. 900 руб., зокрема оплата здійснювалась за «нормовані» та «додаткові» уроки [9, с. 20, 38–41; 7, с. 8–9].

Значна увага попечителями Терещенками приділялась відпочинку дітей, учителів. Так, «27 травня 1907 року після молебня з нагоди закінчення навчальних занять на спільному засіданні попечительської та педагогічної ради були зачитані списки дітей, які закінчили школу та переведені в старші класи, і кращі з них у навчанні та поведінці. На наступний день учениці разом з інспектором, учителями здійснили прогулянку на пароході «в одну з дачних місцевостей» м. Києва на березі Дніпра» [7, с. 46].

Є.М. Терещенко (1861–? – О.В.) було виділено 900 руб. (по 300 протягом 1905, 1906, 1907 рр.) шістьом учителям школи для лікування та літнього відпочинку [7, с. 46].

Учителі гімназій за погодженням попечителя округу брали участь у роботі статистичних комітетів, виконували доручення Російського географічного товариства, здійснювали метеорологічні спостереження для Академії наук [17].

О.В. Духнович (1803–1865 рр.) зробив значний для свого часу внесок у теорію і практику початкового навчання, розвиток географічних знань серед молоді. Він написав низку навчальних книг, зокрема такі: «Книжица читальная для начинающих» (1847 р.) – буквар, який витримав кілька видань; «Краткий землепис для молодых русинов» (1851 р.) – підручник із географії для народної школи та ін. Великою заслугою О.В. Духновича як народного педагога було й те, що у своїй педагогічній теорії він глибоко, логічно і доступно обґрунтував ідею народного виховання у її найбільш прогресивному розумінні, показав зв'язок пізнання географії із вивченням довкілля. Він відкривав народні школи, бібліотеки, музеї, видавав книги рідною мовою, навчальні посібники для народних учителів, ставлячи благородну

мету – звільнити народ від неосвіченості, «відкрити йому ворота життя» у майбутнє із тим, щоб трудовий люд мав змогу «користуватись правом людства та брати участь у законодавчих виборах» [3, с. 39].

Під впливом прогресивних ідей у підросійській Україні з'явилися перші настанови з методики навчання географії – Д.Д. Семенова (1835–1902 р.) (члена попечительських рад. – О.В.), учнем К.Д. Ушинського, було видано посібники «Уроки географії» (1860 р.), та «Педагогические заметки для учителей» (1864 р.). У цих посібниках наголошувалось на необхідності посилення ролі унаочнення засобів і самостійної роботи школярів, особливо «креслення» карт, у навчанні географії. Прагнення зробити шкільну географію цікавішою зумовило появу у 1860-х роках перших хрестоматій. Серед них слід відзначити «Отечествоведение» (1864 р.), видане Д.Д. Семеновим. До цієї першої хрестоматії увійшли розповіді та нариси мандрівників, письменників і самого автора, які всебічно висвітлювали природу й умови життя людей у різних частинах Російської імперії [16, с. 33].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, досліджуваний період ХІХ – початок ХХ століття в Україні характеризується увагою держави до розвитку середніх навчальних закладів. Це складний період із численними реформами, які не завжди слугували розвитку шкільної географічної освіти. Освітня діяльність попечителів щодо розвитку географічної освіти (В.Б. Антоновича, О.В. Духновича, М.І. Пирогова, Г.П. Галагана, М.А. Терещенка, О.М. Терещенка, І.М. Терещенка, Є.М. Терещенко) вказує на те, що ними було показано багато прикладів безкорисливої доброти і шляхетних учинків, пронизаних одним бажанням – прислужитися людям в ім'я освіти, розвитку географічних знань, прогресу. Вони купували за власні кошти приміщення для навчальних закладів, гуртожитки для учнів, утримували їх, забезпечували бідних учнів підручниками та посібниками, дбали про фізичний і духовний розвиток, дозвілля своїх вихованців, запрошували на роботу висококваліфікованих учителів та дбали про їхню заробітну плату, гідний відпочинок.

ХІХ – початок ХХ століття – це період пошуку різних підходів до викладання гео-

графії. О.В. Духнович наголошував на зв'язку географії із вивченням довкілля. Д.Д. Семенов зробив перші спроби настанов із викладання географії, був автором першої хрестоматії з географії.

Вивчення окремих персоналій і дослідження їхньої ролі у становленні географічної освіти в Україні буде метою наших подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович Володимир Боніфатійович // Малий словник історії України / відпов. ред. В.А. Смолій. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
2. Волонтери: хто вони? // Завуч. – 2005. – № 14. – С. 7–8.
3. Євтух М. Видатний український педагог і просвітитель (195 років від дня народження О. Духновича) / М. Євтух // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 39–43.
4. Из истории попечительства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://porechitel.ukr.ru/history.htm>.
5. Історія Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zavantag.com/docs/633/index-1253877.html?page=3>.
6. Киселев А.С. Н.И. Пирогов на Украине / А.С. Киселев // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 2011. – № 3. – С. 86–91.
7. Отчет по учебно-воспитательной части женской торговой школы имени П.Г. Терещенко за 1906–1907 гг. Год девятый. – К. : Типография Р.К. Лубковского, 1907. – 93 с.
8. Отчет, читанный на акте Коллегии Павла Галагана 1-го октября 1906 года // Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1905 года по 1-е Октября 1906 года. Год 11-й. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1907. – 61 с.
9. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1896–1897 учебный год. Ч. I. Киевская губерния. – К. : Типография Высочайшего утв. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1897. – 270 с.
10. Педагогічний словник / за ред. М.Д. Ярмаченка. – К. : Пед. думка, 2001. – 514 с.
11. Розсоха А. Становлення системи професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів географії в Україні (1888–1917 рр.) / А. Розсоха // Рідна школа. – 2008. – № 5. – С. 64–67.
12. Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 1 (1802–1825гг.). – СПб.: Типография Императорской АН, 1864. – 1645 с.
13. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. 3 (1850–1864). – СПб. : Типография Императорской АН, 1867. – 1056 с.
14. Сейко Н.А. Добročинність у сфері освіти України (ХІХ – поч. ХХ ст.). Київський учбовий округ : [монографія] / Н.А. Сейко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 447 с.

15. Сысоева Е.К. Народная школа / Е.К. Сысоева // Очерки русской культуры XIX века. Т. 3. Культурный потенциал общества. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 2001. – 639 с.

16. Топузов О.М. Загальна методика навчання географії : [підруч.] / О.М. Топузов, В.М. Самойленко, Л.П. Вішкіна. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.

17. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. 1832–1919 рр. – Оп. 24. – Спр. 24. Годовой отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1857 год. – 1857. – 754 арк.

18. Шоробура І.М. Шкільна географічна освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи / І.М. Шоробура. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. – 348 с.

УДК 913(4/9):801.7

Гоманюк М.А.,
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ДЕКОМУНІЗАЦІЙНІ МОДЕЛІ ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У 2014–2016 роках в Україні пройшла хвиля перейменувань, у результаті якої з'явилося багато нових топонімів. На прикладі Херсонської області можна сказати, що головними моделями перейменування населених пунктів на Півдні України стали придумування принципово нових назв (переважно нейтрального характеру), омонімія, або деетимологізація (придумування назви, подібної до старої), та повернення історичної назви. При цьому нові нейтральні назви, незважаючи на їх семантичну нейтральність, також є ідеологічними (антиідеологічними) або псевдонейтральними. Їх поява часто пов'язана зі спробами населення уникнути появи політично й культурно забарвлених назв. Можна наголосити також на тому, що хвиля перейменувань не відновила історичну справедливість щодо германо- й тюркомовних ойконімів, які були усунені з мапи в радянські часи, та не просто не «розбавила» уніфіковану радянську топоніміку, а ще більше збіднила топонімічне культурне розмаїття через вживання шаблонних і жодним чином не пов'язаних з історією й географією назв.

Ключові слова: топоніміка, декомунізація в Україні, перейменування.

В 2014–2016 годах в Украине прошла волна переименований, в результате которой появилось много новых топонимов. На примере Херсонской области можно сказать, что главными моделями переименования населенных пунктов на Юге Украины стали придумывание принципиально новых названий (преимущественно нейтрального характера), омонимия, или деэтимологизация (придумывание названия, подобного старому), и возвращение исторического названия. При этом новые нейтральные названия, несмотря на их семантическую нейтральность, также являются идеологическими (антиидеологическими) или псевдонейтральными. Их появление часто связано с попытками населения избежать появления политически и культурно окрашенных названий. Можно отметить также, что волна переименований не восстановила историческую справедливость в отношении германо- и тюркоязычных ойконимов, которые были ликвидированы с карты в советские времена, и не просто не «разбавила» унифицированную советскую топонимику, а еще больше обеднила топонимическое культурное разнообразие из-за употребления шаблонных и никак не связанных с историей и географией названий.

Ключевые слова: топонимика, декомунизация в Украине, переименование.

Homanyuk M.A. DECOMMUNISATION PATTERNS OF RENAMING SETTLEMENTS IN THE SOUTH OF UKRAINE (THE CASE OF KHERSON REGION)

In 2014-2016 in Ukraine there was a wave of renaming, as a result of which many new toponyms appeared. In the example of the Kherson region, we can say that the main models of renaming of settlements in the South of Ukraine were the inventing of principally new names (mostly of neutral nature), homonymy, or deetymologisation (inventing a name similar to the old one), and the return of the historical name. However, the new neutral names, despite their semantic neutrality, are also ideological (anti-ideological) or pseudo-neutral. Their appearance is often associated with the attempts of the population to avoid the appearance of politically and culturally colored names. It can also be noted that the wave of renaming did not restore historical justice to the Germanic- and Turkic-speaking oikonyms that were eliminated from the map in Soviet times, and not only did not “dilute” the unified Soviet toponymy, but further impoverished toponymic cultural diversity due to the use of template and not related to the history and geography of names.

Key words: toponymy, decommunization in Ukraine, renaming.

Постановка проблеми. У XIX – XX століттях географічні мапи Херсонської та Таврійської губерній, а також тих територій, на яких у 1944 році була створена сучасна Хер-

сонська область, рясніли назвами населених пунктів неслов'янськими мовами [1; 3; 16]. У цих назвах відображалась історія заселення Північного Причорномор'я та українського

Приазов'я представниками різноманітних етнічних груп: кримськими татарами й ногаями, німцями, євреями, шведами, греками, швейцарцями, молдаванами тощо. На Херсонщині серед цих назв найбільш поширеними були тюрко- й германомовні. У радянські часи більшість із них зникли, натомість на картах області з'явилися або ідеологічно марковані, або нейтральні назви.

Прийняття 2015 року в Україні Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістського (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» створило умови для повернення історичної топоніміки. Це стосується насамперед ойконімів (назв населених пунктів) і годонімів (назв вулиць, провулків тощо). Частково ці очікування виправдались, окремі населені пункти та вулиці справді повернули свої історичні назви. Проте щодо перейменування інших були обрані відмінні засади й моделі.

Постановка завдання. Мета статті – визначити моделі перейменування, які використовувались у процесі декомунізації топонімів в Україні. Для її досягнення необхідно виконати такі завдання: визначити засади, що лежать в основі виокремлення моделей перейменування; окреслити соціально-політичні й етноконфесійні передумови використання різних моделей; з'ясувати територіальну специфіку вживання різних моделей перейменування на території Херсонської області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Топонімічним проблемам Херсонщини приділялось достатньо уваги в краєзнавчій літературі. У цьому аспекті варто згадати праці М. Авдальяна, Ю. Безуха, А. Горобця, О. Лиховида та інших авторів [2; 3; 4; 9; 17; 23]. Незважаючи на це, етимологія херсонських ойконімів у багатьох випадках залишається суперечливою. Донині бракує ґрунтовних кваліфікованих лінгвістичних опрацювань південноукраїнської топоніміки. У краєзнавчій літературі замість результатів лінгвістичних досліджень часто можна зустріти так звану «народну етимологію», основою якої є сучасна фонетична співзвучність слів і відповідна інтерпретація назв. Ситуація ускладнюється тим, що впродовж декількох століть історична топоніміка зазнала суттєвих змін.

Проте навіть у сильно трансформованому стані неслов'янське походження великої кількості топонімів Херсонщини не викликає сумнівів у дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тюркомовні назви були більш поширені на лівобережній частині Херсонської області. Наприклад, районний центр Ново-троїцьке мав назву Сарабулат (Сарибулат), селище Сиваське того ж району – Каракуй (Каракуї), село Громівка називалось Аирча (Аірча), Воскресенка – Кегенли (Когунли), Сергіївка – Койчі, Новомихайлівка – Кічкемі або Великий Ташкишкен, Одрадівка – Карачой або Акермен, Новопокровка – Джани-Киргиз, Заозерне – Каїро-Тубал [1; 2], селище Партизани Генічеського району називалось Артакую, село Новодмитрівка – Джамбурлук (Джембойлук), Стрількове – Чокрак, Рівне – Артаба, село Олександрівка Каланчацького району називалось Атамань, Гаврилівка-Друга – Керменчук, Привілля – Домузла [1; 3], село Приморське Скадовського району – Карга, село Строганівка Чаплинського району – Джайпа, Іванівка – Терек [4], село Петрівка Нижньосірогозького району – Мустопой [1]. Залежно від джерел ці назви часто пишуться з різними варіаціями.

Частина тюркських ойконімів у трансформованому стані збереглися і в радянські часи: лівобережні місто Генічеськ (тюрк. – Єнічі [5] або Дженішке [6]), селища міського типу Чаплинка [7] та Каланчак [8], села Чонгар, Качкарівка, Буркути, Атамань, Каїри, Каїрка, Нижні та Верхні Торгаї, Нижні Сірогози, Верхні Сірогози [9] тощо. Збереглися тюркські назви також на правому березі: села Бургунка, Качкарівка, Тягинка, Кизомис (Кізім Мис) [1], Новокаїрка.

Крім того, мешканці цілої низки сіл відповідних районів у повсякденній мові замість офіційних топонімів і сьогодні вживають старі назви, у тому числі ймовірного тюркського походження. Так, село Таврійське Голопристанського району досі називають Келегеї, село Виноградове Олешківського району – Чалбаси, село Першокостянтинівку Чаплинського району – Чокрак, село Олексіївку Каланчацького району – Чурюм, село Азовське Генічеського району – Юзкуй, село Дру-

желюбівку Новотроїцького району – Комрат (Комрат – ім'я ногайського роду [10]), частину селища міського типу Любимівка Каховського району – Чакрак. Від мешканців Новотроїцького можна почути, що їхнє селище називалось Старий Булат.

Скласти конкуренцію назвам, пов'язаним з історією заселення, можуть назви сіл, пов'язані з назвами колгоспів, які діяли на територіях відповідних сільрад. Дотепер назви ліквідованих колгоспів і радгоспів працюють як альтернативна неофіційна топоніміка в сільській місцевості. Інколи трапляється так, що люди плутаються в офіційних назвах, проте чітко орієнтуються в неофіційних. Так, село Мирнолюбівку Білозерського району досі називають Радземля (через назву колгоспу «Радянська земля»), село Нова Зоря Білозерського району – Армяни (імовірно, через назву колгоспу «Труд вірмен») [28].

Наводимо фрагмент інтерв'ю експерта з Каланчацького району: *«Специфіка Каланчацького району, що тут назви сіл і селищ відрізняються від їхніх офіційних назв. Наприклад, Роздольне – усі кажуть, що це Парижком. Це був совхоз імені Паризької комуни. Далі Новопавловка – усі кажуть, що це Серп, бо був совхоз «Серп і молот». Новоолександрівка – це офіційна назва, але якщо ви запитаете: «А де тут Новоолександрівка?» – то не всі поймуть, що це за село, бо всі знають, що це Бугайовка, бо це історична назва. Там колись жили купці Бугаї, і звідси пішла назва села. Потім той же самий Червоний Чабан, його називають або Чабан, або Вадім – по залізничній станції. Те саме Мирне. Мирним дуже мало хто його називає. Усі кажуть станція Каланчак або просто «на станції». Те саме Олександрівка – усі кажуть, що це Рисовод. Там колись був совхоз «Рисовод». Те саме село Олексіївка – усі кажуть, що це Чурюм. Це перша її історична назва».*

І таких випадків у Херсонській області багато. Імовірно, це було реакцією на радянську штамповку топонімів: щоб певним чином виділялись на тлі численних Ленінських, Радянських, Роздольних та інших розтиражованих назв, люди вигадували або зберігали свої, «унікальні» назви. Іноді ці «колгоспні» назви закріплювались офіційно. Так, у 1992 році було перейменовано частину села

Гладківка, мешканці якої вирішили відокремитись. У цьому селі діяли два колгоспи, один із яких називався «Таврія» [11] (згодом імені Покришева). Коли мова зайшла про перейменування, то замість історичної назви Келегеї була взята інша «історична» назва – Таврійське. Хоча офіційна версія стверджує, що нова назва пов'язана з «історичною назвою нашого регіону» [12]. Відповідно, варто було б з'ясувати, чи не мають нові декомунізаційні назви «колгоспне коріння».

Наведені факти вкотре підкреслюють важливий зв'язок топоніміки із суспільним життям. Британська археолог та історик культури Дж. Хоукс пише: «Топоніми належать до числа речей, які найбільш тісно (intimate) пов'язують людей із їх територією» [13].

Декомунізація офіційно повернула частину ймовірно тюркських назв на мапу Херсонської області. У 2016 році селу Фрунзе Іванівського району було повернуто історичну назву Агаймани, Ленінське Скадовського району стало селом Карабулат, Пролетарка Олешківського району стало селом Челбурда. Також стало називатись Ногайським селище Жовтневе Генічеського району (хоча назва Ногайське не є історичною для цього населеного пункту). Проте частині сіл, які до радянського перейменування мали тюркські назви, дали нейтральні назви. Так, село Фрунзе (колишня назва Юзкуй, Юзкуя) Генічеського району стало Азовським, село Радгоспне Скадовського району (Гаваджино) 2016 року перейменували в Благодатне [14], а селище Партизани Генічеського району – у Рикове. Хоча Рикове – також історична назва цього селища, проте давнішою назвою була тюркська назва Артакую. Однак було прийнято рішення повернутись до назви Рикове, хоча в стороннього спостерігача ця назва асоціюється скоріше з прізвищем Олексія Рикова – голови РНК СРСР у 1924–1930 роки. Про це свідчить відповідний допис у Вікіпедії (українська редакція), де зазначено, що Партизани були перейменовані в Рикове «на честь Олексія Івановича Рикова відповідно до Закону України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII» [15].

Німецькомовні назви та назви на івриті й ідиші були здебільшого розповсюджені на правобережжі Херсонщини. Це назви сіль-

ськогосподарських поселень, заснованих німецькими, єврейськими та шведськими колоністами, які прибули сюди наприкінці XVIII – на початку XIX століття, та назви, які з'явилися унаслідок утворення в 1920-х роках єврейських національних районів та окремих єврейських сілрад. Німецькими колоністами були засновані теперішні Високопілля (колишне Кронау), Благодатівка Великоолександрівського району (Розенталь), Високе (Нейфельд), Зміївка Бериславського району (утворилось унаслідок злиття німецьких колоній Клостендорф, Шлянґендорф, Мюльгаузендорф (Мільгаузендорф) та шведського поселення Гаммальсвенскбю, яке також було відоме під назвою Альтшведендорф або Старошведське), Кочубеївка (Тіге), Красновка (Шенау), Пригір'я (Альтенау), Розівка (Розенорт) Високопільського району [3; 4]. Єврейські колоністи, які прибули з території сучасної Білорусі та Півночі України, заснували колонії Львово й Новоберислав Бериславського району, Бобровий Кут, Калинінське (Велика Сейдеменуха, згодом Калініндорф) та Малу Сейдеменуху (Штерндорф) Великоолександрівського району. У 1920-х роках на території сучасної Херсонщини з'явилися назви Юдіндорф (зараз Чкалове Великоолександрівського району), Фрайдорф (Вишневе), Фрайлебен (Степове), Вайндорф (Труд), Найндорф (Новосілки) та низка назв на ідиші [3; 4; 16; 17]. Більшість колишніх німецьких і єврейських колоній були перейменовані за радянських часів. Проте якщо німецька топоніміка повністю зникла з мапи області, то єврейська частково збереглась. Залишило єврейську назву село Мала Сейдеменуха (з іврити «тихе поле» [16]) та єврейські села, які спочатку мали українські назви.

Декомунізація торкнулась тільки одного населеного пункту з наведеного списку. У 2016 році село Калінінське було перейменоване в Калинівське. Назву Чкалове було вирішено не змінювати у Великоолександрівському та Новотроїцькому районах, де є селища з такою назвою, що виникли на місці колонії Доренбург і хутора Джанбек [2]. Також збереглась назва села Труд Скадовського району, яке називалось Вайндорф [17]. З огляду на те, що всі німецькі назви та всі назви на ідиші були

усунуті з мапи Херсонщини в 1940-і роки [18], можна зауважити, що жоден із «репресованих» у сталінські часи топонімів так і не був «реабілітований» під час декомунізації.

Цікаво, що назви типу Чкалове, Максима Горького, Труд, Геройське, Вільна Україна формально не підпали під дію «декомунізаційних» законів. Проте їх зв'язок із марксистсько-ленінською ідеологією та комуністичним минулим є очевидним. Назви типу Труд чи Промінь можна віднести до криптокомуністичних назв. Принаймні зазначені вище топоніми не менше, ніж перейменовані Партизани, Ударник або Індустріальне, є виразниками тоталітарної ідеології. І за наявності відповідної ініціативи історична справедливість могла б бути відновлена щодо низки населених пунктів Херсонщини. Однак ініціативи «знизу» на Херсонщині не було. Серія фокус-груп у Чаплинці, Генічеську, Новотроїцькому, Каланчаку показала, що більшість населення була проти перейменування. Тому зрозуміла омонімічна модель перейменування.

Як відомо, рішення про перейменування приймається за двома схемами. За першою – місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування самі подають до Верховної Ради України свої пропозиції щодо нових назв населених пунктів. Проте якщо така процедура не виконується, працює інша схема: Верховна Рада України приймає рішення про перейменування на підставі рекомендацій Українського інституту національної пам'яті. Проект постанови про перейменування населеного пункту подає до Верховної Ради України суб'єкт законодавчої ініціативи – народний депутат України, Кабінет Міністрів України або Президент України [19]. За даними експертних інтерв'ю, у Херсонській області на місцях часто намагались або зберегти поточну назву, використовуючи її нову трактовку, або перейменувати так, щоб нова назва була омонімічною до поточної, або взяти нейтральну назву. Наприклад, назву села Володимиро-Іллінка Новотроїцького району громада намагалась відстояти, мотивуючи це тим, що село нібито було назване на честь Святого Володимира Великого та Святого Іллі, а не Володимира Ілліча Леніна. Назву села Радянське Білозерського району намагались спочатку

зберегти, оскільки назва походить від слова «радитися», а потім вирішили назватись Радісним. У результаті Володимиро-Іллінці назву придумали в Києві – вона стала називатись Чумацький Шлях, і тепер усі сільські установи мають починатись із невимовного слова «чумацькошляська». Нову назву Радянському придумали на шкільному конкурсі – Мирлюбівка [20].

Подібне явище спостерігалось також під час радянських перейменувань. Так, селище Максима Горького Каланчацького району з'явилося на місці «кордону Горського», село Дружелюбівка через назву Камрад (товариш) [2], напевно, має зв'язок із назвою урочища Комрат, а село Волчанське Акимівського району Запорізької області під час заснування мало румунську назву Волканешт [1]. Омонімічна стратегія збереження попередньої назви має спільні риси з деетимологізацією. Деетимологізація характеризується втратою попереднього етимологічного значення, у результаті чого мотивована назва стає невмотивованою. Приклад із селом Волчанським ілюструє саме деетимологізацію.

Модель фонетичної співзвучності з подальшою деетимологізацією «спрацювала» у випадку із селом Калинінським Великоолександрівського району (Великої Сейдеменухи), яке стало Калинівським, і селом Червонопрапорним Генічеського району, яке стало Червоним.

Окремо варто виділити назву «Таврійське», пов'язану з назвою історико-географічного регіону Таврія. До декомунізації в Херсонській області вже існували місто Таврійськ, два села Таврійські, село Таврія та село Тавричанка. Унаслідок декомунізації область поповнилась ще трьома населеними пунктами з назвою Таврійське: у Генічеському (селище Радянське, у якому вже ніхто не живе), Верхньорогачицькому (село Пролетарій) та Білозерському районах (село Кірове). Останнє, між іншим, знаходиться на Правобережжі, тобто поза межами історичної Таврії. Уживання шаблонних нейтральних назв стало розповсюдженим явищем не лише в Херсонській області, а загалом в Україні. Найбільш розтиражованими стали нейтральні назви типу Мирне, Щасливе, Благодатне, Приморське, яких тільки в

Херсонській області тепер декілька. У результаті маємо в Україні десятки Благодатних, Мирних, Степових, Вишневих, Калинівок, Калинівських і Калинових [14]. Це десятки назв, жодним чином не пов'язаних із територією та її історією.

З-поміж умовно нейтральних нових назв можна виділити «пацифістичні» Мирне, Мирлюбівка, Любомирівка. З огляду на те, що декомунізація відбувається на тлі військового конфлікту на Сході України, така тенденція не є дивною. У ній відображаються сподівання людей на завершення війни та мирне життя.

Ідеологічних ойконімів, до яких можна віднести назви, пов'язані з іменами ідеологів українських національних рухів, українських політиків, військових діячів тощо, у Херсонській області спостерігається небагато. Власне, лише один – село Донцово (колишнє Комсомольське) Нижньосірогозького району. Село було назване так «на честь Дмитра Донцова – українського літературного критика, публіциста, філософа, політичного діяча» [21], родина якого мала землі в сучасному Нижньосірогозькому районі. Тут також існував колись хутір Донцової [9]. Тому це перейменування можна також віднести до моделі повернення історичної назви.

Специфіку перейменувань годонімів варто розглянути насамперед на прикладі обласного центра. У Херсоні було ухвалено рішення частково повернути старі назви вулиць, а частково змінити назви на принципово нові. Завдяки першій стратегії на мапі Херсона з'явилися вулиці, пов'язані з історією заселення міста представниками різних етноконфесійних груп: Грецька (колишня частина вулиці Леніна), Єврейська (Войкова), Лютеранська (Кірова), Старообрядницька (Комсомольська) [22]. Не повернулись на карту назви Арнаутська (зараз це вулиця Пушкінська), Караїмська (Філатова), Магометанська (Заводська) та Католицька (частина вулиці Комсомольської) [23].

З'явилась Єврейська вулиця також у Каховці Херсонської області [24]. У Новій Каховці з'явилась «етнічна» назва вулиці Французька, тільки не відомо, із чим конкретно це пов'язано: з франкомовними швейцарськими колоністами, які проживали на околиці сучасної території Новокаховської міськради (селищі

Основа), або з попередньою назвою вулиці – Паризької Комуни.

З-поміж нових херсонських годонімів переважають нейтральні назви та назви, пов'язані з іменами видатних українців: козацьких ватажків, представників національно-визвольних змагань, науковців, українських письменників, культурних і громадських діячів (Андрій Грабенко, Ілько Борщак, генерал Олексій Алмазов, полковник Володимир Кедровський, Василь Стус, Іван Богун та інші). До цього списку потрапили також представники інших етнічних груп: єврейської (Ісаак Гуревич, Володимир Баранов-Росіне, Людвіг Заменгоф), кримськотатарської (Ісмаїл Гаспринський), польської (Йосип Пачоський), вірменської (Сергій Параджанов) тощо.

Кінцевий варіант перейменування виявився більш поліетнічним, ніж його попередні проекти. Наприклад, у проекті Херсонського обласного відділення Конгресу української інтелігенції із 49 запропонованих перейменувань 15 – старі назви, у тому числі Лютеранська, Католицька, і 34 – назви, пов'язані з українською історією, тільки в більш «радикальній» для Херсона редакції. У цьому списку можна зустріти такі назви: генерала Шухевича, отамана Михайла Наймановича, підполковника Голуба, Героїв Конотопської битви, Героїв УПА тощо [25]. Поверхневий аналіз нової годоніміки свідчить про те, що її автори, імовірно, є прихильниками етнічної моделі, у якій належність до нації визначається саме етнічним походженням.

У Каховці, Новій Каховці, Скадовську, Голій Пристані, Генічеську та в селищах міського типу частіше трапляються нейтральні нові назви вулиць: Затишна, Зелена, Таврійська, Вишнева, Торгова, Кленова, Фіалкова тощо. У тренді також українські назви: Андрія Шептицького, Тараса Чорновола, Івана Сірка, Пилипа Орлика тощо. Попри пропозиції з боку кримськотатарських активістів, на вулицях Генічеська так і не з'явилися кримськотатарські назви. У процесі перейменування були внесені пропозиції перейменувати дві вулиці на честь кримських ханів, які мали безпосереднє відношення до заснування міста Генічеська, – Мухаммед-Гірея та Сагіб-Гірея [6].

Водночас Верховна Рада України приймає рішення про повернення історичної топоніміки в Автономній Республіці Крим, згідно з яким 72 населені пункти Криму отримали кримськотатарські назви [26]. Перед цим у засобах масової інформації з'явилась інформація про те, що із цього питання активно співпрацюють Інститут національної пам'яті та Меджліс кримськотатарського народу [27]. Зрозуміло, що в умовах окупації немає сенсу чекати на те, що місцеві громади в кримських населених пунктах будуть виконувати українські закони, а тому в таких умовах перейменування в Криму можна провести лише «зверху». Проте ніщо не заважало повернути історичні тюркські назви в Херсонській області хоча б у тих населених пунктах, де місцеві громади не змогли запропонувати свій варіант. Наприклад, у Партизанах.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, головними моделями перейменування населених пунктів у Херсонській області стали придумування принципово нових назв (переважно нейтрального характеру), омонімія й деетимологізація (придумування назви, подібної до старої, зі збереженням її звучання, проте втратою попереднього сенсу) та повернення історичної назви. Український етнічний історичний метанаратив проявився лише на рівні годоніміки, а на рівні ойконіміки в досліджуваному регіоні переважають нейтральні, часто шаблонні назви.

Повернення історичних назв не стало головною тенденцією декомунізації в Херсонській області, у тому числі щодо назв, пов'язаних із нетитульними етнічними групами. Більшість тюркських, німецьких та єврейських топонімів так і не повернулись на мапу Херсонської області, хоча їх зникнення безпосередньо пов'язане зі сталінськими репресіями й депортаціями.

Тюркські назви було повернено тим населеним пунктам, де кримських татар взагалі немає або їх кількість є незначною, – Челбурді, Агайманам, Карабулату. Натомість там, де проживає відносно багато представників цієї етнічної групи (Генічеський і Новотроїцький райони), під час вибору нових топонімів зупинялись на нейтральній назві. Це може бути наслідком ксенофобії щодо неслов'янських етнічних груп.

Під час більш ґрунтовного аналізу було з'ясовано, що нові нейтральні назви, незважаючи на їх семантичну нейтральність, також є ідеологічними (антиідеологічними) або псевдонейтральними. Це пов'язано зі спробами місцевого населення уникнути появи ідеологічно, політично й етнокультурно маркованих назв у їхніх населених пунктах. У цьому разі одним із мотивів використання такої моделі може бути приховане перешкоджання декомунізаційним процесам.

Зауважимо, що хвиля декомунізаційних перейменувань не відновила історичну справедливість щодо германо- й тюркомовних ойконімів та не просто не «розбавила» уніфіковану радянську топоніміку, а ще більше збіднила топонімічне культурне розмаїття через вживання шаблонних та жодним чином не пов'язаних з історією й географією назв.

ЛІТЕРАТУРА:

- Шуберт Ф. Сборная таблица Военно-топографической карты Российской империи, 1946–1963 гг. / Ф. Шуберт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etomesto.ru/shubert/>.
- Горобець А. Топонімічний словник Ново-троїцького району Херсонської області / А. Горобець. – Херсон : Айлант, 2015. – 56 с.
- История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область / под ред. А. Мельникова. – К. : Ин-т истории АН УССР, 1983. – 668 с.
- Орлова З. Из истории заселения Херсонщины: краткий справочник / З. Орлова, И. Ратнер. – Херсон, 1995. – 128 с.
- Янко М. Топонімічний словник-довідник Української СРСР / М. Янко. – К. : Радянська школа, 1973. – 180 с.
- Аблязов Н. Будут ли в Геническе улицы Мухаммед Герай хана и Сахиба Гирея? / Н. Аблязов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/budut-li-v-genicheskeliyicy-muhammed-geray-hana-i-sahiba-gireya>.
- Бушаков В. О первоначальном названии Аскания-Нова – «Чапли» / В. Бушаков // Советская тюркология. – Баку, 1980. – № 1. – С. 50–52.
- Каланчак // Сайт Херсонської обласної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krai.lib.kherson.ua/litopis-kalanchaskiy-naseleni-pynkti-kalanchak.htm>.
- Безух Ю. На перехресті світових шляхів / Ю. Безух. – Мелітополь : Люкс, 2006. – 308 с.
- Кидырниязов Д. Западные ногайцы / Д. Кидырниязов // Половецкая луна. – 1993. – № 3. – С. 33–35.
- Херсонська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 квітня 1967 року. – 3-є вид. – Херсон : Управління по пресі, 1967. – 122 с.
- Державний архів Херсонської області. – Ф. № Р-1979. – Оп. № 16. – Спр. № 62.
- Kintisch E. The Science Hidden In Your Town Name: How place names encode ecological change / E. Kintisch [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nautil.us/issue/30/identity/the-science-hidden-in-your-town-name>.
- Перелік нових і старих назв населених пунктів // Офіційний сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/page/perelik-novikh-i-starikh-nazv-naselenikh-punktiv>.
- Риков Олександр Іванович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Риков_Олександр_Іванович.
- Пасик Я. Калининдорфский еврейский национальный район / Я. Пасик // Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm>.
- Лиховид О. Скадовськ: місто, порт, курорт / О. Лиховид. – Скадовськ, 2004. – 256 с.
- Державний архів Херсонської області. – Ф. № Р-1979. – Оп. № 1. – Спр. № 113.
- Як перейменувати вулицю. Правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів : [методичний збірник] / упор. : С. Бутко, Н. Мужикова ; Український інститут національної пам'яті, Чернігівська ОДА, Чернігівська обласна рада, Чернігівська міська рада. – К. ; Чернігів, 2014. – 122 с.
- Лебедева Я. Багатонаціональному селу Радянському обирали нову назву всією громадою / Я. Лебедева // 112-й канал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=mw1gr4X-PEc>.
- Депутати облради взяли за «хрестини» сіл області // Наддніпрянська правда. – 2016. – № 15. – 26 лютого. – С. 1.
- Про виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» : Розпорядження міського голови Херсонської міської ради від 19 лютого 2016 р. № 80 // Офіційний сайт міста Херсон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.city.kherson.ua/>.
- Сухопаров С. Улицы Херсона: очерки. С приложением полного списка улиц, переулков, съездов, тупиков, проездов, спусков, шоссе, площадей, бульваров, парков, скверов Херсона и указанием их старых (исторических) названий и переименований / С. Сухопаров. – Херсон : СЛАЗ, 2002. – 160 с.
- Про перейменування вулиць, провулків та площ міста Каховки // Офіційний сайт територіальної громади міста Каховки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kakhovka-rada.gov.ua/ua/projects/rishennja_sessiji/_pro_perejmenuvannja_vulits_provulktiv_ta_plosch_mista_kahovki897568162248.
- Оленковський М. Історичні постаті та історичні події у майбутніх назвах вулиць Херсоон-

щини / М. Оленковський. – Херсон : Українська миротворча школа, 2015. – 56 с.

26. Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Постанова Верховної Ради України від 12 травня 2016 р. № 1352-VIII // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1352-viii>.

27. У Криму населеним пунктам повертатимуть кримськотатарські назви / Інститут національної пам'яті // Радіо «Свобода». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27517423.html>.

28. Шлях через культури. Етнокультурні туристичні маршрути по Півдню України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tavriya.info>.

УДК 911.3:314(476.2)

Гребень А.О.,
аспірант*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя*

МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У ГОМЕЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Обґрунтовано необхідність вивчення медико-демографічної ситуації Гомельської області, проаналізовано динаміку основних демографічних показників, виявлено територіальні відмінності природного руху населення. Розглянуто рівні та структуру загальної первинної захворюваності населення. Досліджено рівні і виявлено основні причини інвалідності населення Гомельської області.

Ключові слова: медико-демографічна ситуація, первинна захворюваність, поширення хвороб, смертність, народжуваність, інвалідність.

Обоснована необходимость изучения медико-демографической ситуации Гомельской области, проанализирована динамика основных демографических показателей, выявлены территориальные различия естественного движения населения. Рассмотрены уровни и структура общей первичной заболеваемости населения. Исследованы уровни и выявлены основные причины инвалидности населения Гомельской области.

Ключевые слова: медико-демографическая ситуация, первичная заболеваемость, распространение болезней, смертность, рождаемость, инвалидность.

Hreben A.O. MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE HOMEL REGION OF BELARUS

The need to study medical and demographic situation in the Homel region is proved; the dynamics of basic demographic indicators is analyzed; the regional differences of natural motion of population is detected. Besides, the level and structure of total primary morbidity is considered. Also the level of the main causes of disability population in Homel region is investigated.

Key words: medical and demographic situation, primary disease, spread of disease, mortality, fertility, disability.

Постановка проблеми. Проблема збереження здоров'я населення, яка пов'язана із станом соціально-економічного розвитку, соціокультурною та екологічною ситуацією, посідає особливе місце у системі географічних досліджень. Триває активний пошук оптимальної моделі взаємодії суспільства і навколишнього середовища, що дозволить створити сприятливі умови для життя людей і подолати негативні демографічні тенденції. Це актуалізує медико-географічні дослідження, які спрямовані на вивчення демографічних процесів у їх тісному взаємозв'язку з показниками здоров'я населення. Останні є базовими ознаками, що характеризують як власне населення, так і якість його життя на певній території. Активне і довге життя – це важливий складник людського розвитку, один із найголовніших елементів національного багатства країни. На забезпечення охорони та збереження здоров'я населення витрачається

значна частина валового внутрішнього продукту країни. При цьому саме здоров'я є особливим економічним ресурсом, який визначає ефективність соціально-економічного розвитку держави.

Вивченню прикордонних територій в останні роки приділяється значна увага, що зумовлено необхідністю активізації їхнього розвитку. Починаючи з середини 90-х років ХХ ст. між Україною та сусідніми державами створено низку євро регіонів, до складу яких входять майже всі прикордонні області нашої країни. У рамках зазначених євро регіонів розроблено цілу низку різноманітних проектів, реалізація яких має сприяти стимулюванню розвитку прикордонних територій, подоланню буферності державного кордону, активізації зовнішньої торгівлі тощо. Демографічна проблематика належить до числа тих спільних проектів, які досить часто вивчаються науковцями суміжних країн.

Дуже актуальною залишається зазначена проблематика для Рівненської області України та Гомельської області Республіки Білорусь, оскільки вони, по-перше, є прикордонними і мають схожі особливості розвитку, по-друге, чи не найбільше постраждали від аварії на ЧАЕС, що вплинуло на формування кількісного складу та рівня гостроти демографічної ситуації. Порівняльний аналіз особливостей природного руху населення у сусідніх прикордонних областях розширить можливості науковців та управлінців у пошуку найбільш ефективних шляхів покращення демографічної ситуації у них.

Ця стаття присвячена аналізу медико-демографічної ситуації саме Гомельської області. Поруч із негативними тенденціями природного руху на особливу увагу заслуговують проблеми захворюваності населення та поширення основних нозокласів хвороб, оскільки саме вони зумовлюють інвалідність населення, що у перспективі призводить до економічних втрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження прикордонних територій має багатоаспектний характер і включає широке коло питань – від обґрунтування створення єврорегіонів і розвитку зовнішньоекономічних зв'язків до аналізу соціально-економічних та екологічних процесів. Вагомі здобутки у вивченні прикордонних територій мають П. Беленький, Д. Думітраш, Г. Кулешова, П. Луцишин, Н. Мікула, Г. Підгрушний та інші науковці.

Вивченню демографічних проблем Гомельської області присвячена значна кількість наукових праць, проте найбільш вагомими результатами викладені у роботах Т. Шафаренко, Т. Флерко, А. Океанова, Л. Лобанка.

Постановка завдання. Головним завданням цього дослідження є просторово-часовий аналіз основних демографічних показників Гомельської області, а також вивчення загальних тенденцій, що стосуються первинної захворюваності населення регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Медико-демографічна ситуація (МДС) відображає просторово-часовий стан демографічних процесів у їх причинно-наслідковому взаємозв'язку з якісними характерис-

тиками населення, насамперед із станом його здоров'я. Іншими словами, МДС відображає взаємопов'язаність і взаємозумовленість демографічних і медичних показників із соціально-економічними, природно-екологічними та іншими чинниками середовища життя людей. Вона є важливою характеристикою соціально-економічного розвитку будь-якої території. З огляду на те, що аналізується стан здоров'я великої популяції людей, принциповою є його оцінка не лише через показники захворюваності, а й через окремі демографічні характеристики, які свідчать про тенденції відновлення (або, навпаки, депопуляції) населення. Тому МДС відображається низкою показників (народжуваність, смертність, природний приріст, захворюваність, поширення хвороб тощо), які найдоцільніше розглядати в динаміці.

Для демографічної ситуації Гомельської області характерні загальнодержавні тенденції. В області досі триває природне скорочення населення, хоча перевищення кількості померлих над кількістю народжених поступово зменшується. Народжуваність у Гомельській області становить 12,8‰ (середньодержавний показник – 12,5‰). Найвищі показники народжуваності мають Жлобинський (15,8‰), Чечерський (15,7‰) та Наровлянський (15,6‰), а найменші – Лоевський (10,5‰), Рогачевський та Світлогорський (12,2‰) райони. Традиційно простежуються певні відмінності між рівнем народжуваності у містах та у сільській місцевості. У 2015 р. показник народжуваності у сільській місцевості Гомельської області становив 13,4‰, у містах – 12,6‰.

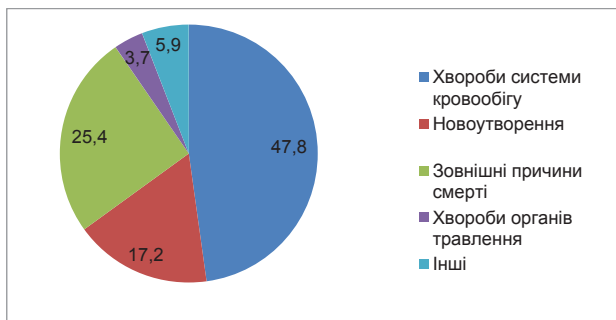
Показник смертності за цей же рік становив 13,6‰, що дещо перевищує пересічне для країни значення (12,8‰). Високий рівень загальної смертності пояснюється процесом старіння населення. Понад 76% померлих – це люди похилого віку (старше 60 років). За однакової інтенсивності смертності населення кількість померлих більшою буде там, де більша частка населення похилого віку. У розрізі адміністративних районів найвищі показники смертності мають Петриківський (22,9‰), Буда-Кошелівський (21,1‰) та Ветковський (20,1‰) райони. Найменша кількість померлих на 1 000 осіб у Мозирському (10,9‰), Наров-

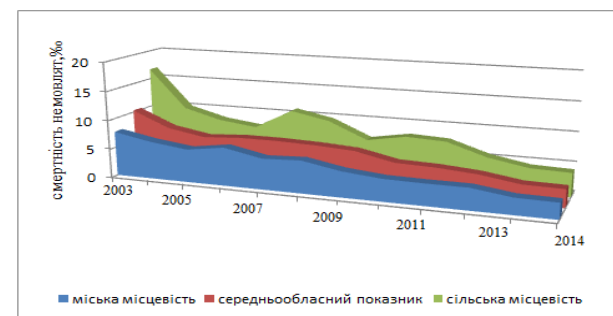
лянському (15,2‰) та Гомельському (15,7‰) районах.

Структура смертності населення у Гомельській області приблизно така ж, як і в більшості країн колишнього СРСР. Найбільша кількість населення помирає через хвороби системи кровообігу, новоутворення та зовнішні причини смерті (рис. 1). Водночас структура смертності має певні відмінності для різних вікових груп населення.

У структурі причин смертності дітей до 1 року переважають окремі стани, що виникають у перинатальному періоді (вони становлять близько половини всіх випадків смерті дітей до 1 року), а також вроджені аномалії (вади розвитку) та деякі інфекційні і паразитарні захворювання.

Рис. 1. Структура загальної смертності населення Гомельської області, %

Рис. 2. Динаміка смертності немовлят до 1 року

Побудовано автором за матеріалами [1]

Рис. 3. Динаміка захворюваності населення Гомельської області і Республіки Білорусь, на 10 000 осіб [1]

місцевості цей показник більший, ніж у містах (4,1 і 2,7‰ відповідно).

У дітей до 14 років у структурі смертності також переважають окремі стани, що виникають у перинатальному періоді, та зовнішні причини смерті. Вагоме місце серед причин смертності посідають також вроджені аномалії розвитку. Також варто відзначити, що серед причин смерті, незважаючи на юний вік, з'являються новоутворення та захворювання нервової системи.

Найбільший внесок у смертність населення працездатного віку роблять захворювання системи кровообігу, зовнішні причини смерті та новоутворення (рис. 4). У структурі причин смертності населення працездатного віку від зовнішніх причин найбільша частка належить нещасним випадкам (27,3%), друге місце посідають самогубства (17,9%), третє – отруєння алкоголем (10,4%). Смертність у цій групі має яскраво виражене соціальне забарвлення та є індикатором зростання негараздів у суспільстві. З 1 015 померлих осіб цієї групи населення 84,7% становили чоловіки, причому 60% із них проживали у містах.

У Гомельській області очікувана тривалість життя за народження становила у 2015 році 72,5 роки. При цьому для чоловіків цей показник становив 66,9 років, для жінок – 77,9 років. Настільки значна різниця тривалості життя у чоловіків та жінок створює значні соціальні, медичні, психологічні та соціальні проблеми. Це означає, що кожна жінка приречена на самотність вдови у старості в середньому на 11,5 років. Також необхідно відзначити різницю у тривалості життя для міських та сільських жителів. Для перших вона становить 73,7 років, для других – 68,7 років. Ця відмінність свідчить про різний рівень та умови життя населення, про можливості громадян реалізувати свої життєві потреби.

Незважаючи на наявність негативних демографічних тенденцій на території Гомельської області, сьогодні різниця у переважанні померлих над народженими скорочується. При цьому у чотирьох адміністративних районах – Жлобинському, Мозирському, Наровлянському та м. Гомель – природний приріст є додатним (максимальне значення +4,2‰ спостерігається у Жлобинському районі). Найгірша

ситуація у Петриківському районі області, де показник природного приросту населення в останні роки становить -10,3‰.

Результатом перебігу основних демографічних процесів і водночас вагомою передумовою формування загального стану здоров'я населення регіону є вікова структура. На території Гомельської області частка дітей становить 16,5%, населення працездатного віку – 61,1%, населення пенсійного віку – 22,4%. При цьому з погляду соціальних та економічних наслідків основних демографічних зрушень у віковій структурі населення спостерігається зменшення демографічного навантаження на одного працездатного за рахунок зменшення частки дітей.

Для всебічного та докладного аналізу МДС у Гомельській області поряд із розглядом основних демографічних процесів важливо охарактеризувати рівні захворюваності та поширення основних нозокласів хвороб у регіоні. Це зумовлено тим, що захворюваність є однією із найважливіших характеристик суспільного здоров'я та благополуччя населення.

Протягом останніх років на території Гомельської області спостерігається зменшення рівнів первинної захворюваності населення (рис. 3), зокрема на хвороби нервової системи (середньорічний темп скорочення – 8,5%) та хвороби органів травлення (4,7%). Водночас чітко виражену тенденцію до зростання за останні 10 років мають показники вроджених аномалій розвитку (середньорічний темп приросту – 9,11%).

Регіональний аналіз рівнів захворюваності дав можливість виявити райони з найвищими показниками первинної захворюваності. Це Ветковський, Єльський, Жлобинський, Мозирський, Світлогорський і Хойницький райони. Найменші показники захворюваності спостерігаються на території Наровлянського, Кормлянського та Житковицького районів.

У структурі захворюваності всього населення перше місце посідають хвороби органів дихання, друге – травми, отруєння та інші наслідки впливу зовнішніх причин, третє – хвороби шкіри, хвороби кістково-м'язової системи і деякі інфекційні та паразитарні хвороби.

Варто звернути увагу на різницю у структурі загальної смертності населення та загальної

захворюваності населення. Основною причиною загальної смертності населення є хвороби системи кровообігу та новоутворення (рис. 1), тоді як у структурі захворюваності переважають хвороби органів дихання і хвороби шкіри. Це свідчить про різний показник летальності певного захворювання. Іншими словами, захворювання дихальної системи не є настільки небезпечними, як захворювання системи кровообігу чи новоутворення.

Високі рівні захворюваності і поширення хвороб призводять до збільшення рівнів інвалідизації населення. Рівень первинної інвалідності серед дорослого населення області у 2015 році становив 72,2 на 10 000 населення.

Основною причиною, що призводить до інвалідності дорослих, є хвороби системи кровообігу – 37,9% випадків інвалідності, новоутворення – 26,3%, хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини – 7,5%, психічні розлади – 6,3%.

За останні 5 років спостерігається стійкий ріст рівня інвалідності у всіх вікових групах. При цьому рівень інвалідності населення працездатного віку найвищий серед інших регіонів Республіки Білорусь. Серед дорослих, які були визнані інвалідами у 2015 році, 40,8% були особами працездатного віку. Максимальні рівні інвалідності населення були зафіксовані у Лоевському, Хойницькому, Петриковському та Лельчицькому районах, мінімальні – у м. Гомель і Ветковському районі.

Високий рівень інвалідності населення є свідченням складної медико-демографічної ситуації. При цьому інвалідизація населення зумовлює значні економічні збитки, оскільки держава втрачає людський капітал, вона змушена витрачати кошти на відновлення здоров'я та продовження життя людей з обмеженими можливостями.

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз медико-демографічної ситуації Гомельської області дав змогу сформулювати такі висновки.

1. Для демографічної ситуації Гомельської області характерні загальнодержавні тенденції. Водночас значно вищі від пересічних для країни показники смертності у Гомельській області є наслідком вікової структури населення та свідченням високого рівня поширення хвороб.

2. У структурі загальної смертності населення домінують хвороби системи кровообігу та новоутворення.

3. У структурі захворюваності всього населення переважають хвороби органів дихання, на другому місці – травми, отруєння та інші наслідки впливу зовнішніх причин, на третьому – захворювання шкіри.

4. Високі рівні захворюваності призводять до збільшення рівнів інвалідизації населення. Основною причиною, що призводить до інвалідності дорослих, є хвороби системи кровообігу, новоутворення, хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини, психічні розлади.

Вивчення демографічної ситуації будь-якої території є складним і багатоаспектним завданням. Окрім оцінки наявних демографічних показників, доцільно було б скласти науково обґрунтовані прогнози основних демографічних складників. Значної уваги потребують також докладні дослідження захворюваності населення, особливо у контексті того, що Гомельська область зазнала значного радіоактивного забруднення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Golovne statistične upravlinnâ Gomel's'koï oblasti [General statistical office of the Homel region] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gomel.belstat.gov.by>.

УДК 911.3

Гукалова І.В.,
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України

Омельченко Н.В.,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

БЛАГОУСТРІЙ ПОБУТУ ЯК ОЗНАКА УРБАНІЗОВАНОСТІ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У багатьох неурбанізованих регіонах України, особливо у пострадянський період, має місце так звана «незавершена» урбанізація. Це стосується, насамперед, малих міських поселень, які нерідко «консервують» сільські риси. Багатство ознак, за якими урбанізацію оцінюють з якісного погляду, дозволяє фахівцям розглядати житлові умови і наявність комунальної інфраструктури як важливі критерії у характеристиці реальної модернізованості побуту людей на певній території. Метою цієї статті є оцінка так званої «побутової» урбанізованості адміністративних утворень Херсонської області на підставі аналізу співвідношення міського і сільського житлового фонду (а отже, міської і сільської забудови), а також показників забезпеченості населення основними видами комунальної інфраструктури. У роботі були використані математико-статистичні, порівняльно-географічний, картографічний методи, авторами запропоновано методичну схему оцінки «побутової» урбанізованості. Аналіз дозволив зробити висновки про «недоурбанізованість» міського середовища у більшості адміністративних утворень Херсонської області, що суттєво корегує нинішню оцінку рівня їх урбанізації за часткою міського населення у бік його суттєвого зменшення.

Ключові слова: урбанізація, урбанізованість середовища, якість життя населення, житлові умови, благоустрій, Херсонська область.

Во многих неурбанизированных регионах Украины, особенно в постсоветский период, имеет место так называемая «незавершенная» урбанизация. Это касается, прежде всего, малых городских поселений, нередко «консервирующих» сельские черты. Богатство признаков, по которым урбанизацию оценивают с качественной точки зрения, позволяет специалистам рассматривать жилищные условия и наличие коммунальной инфраструктуры в качестве важных критериев в характеристике реальной модернизированности быта людей на той или иной территории. Целью данной статьи является оценка так называемой «бытовой» урбанизированности административных территорий Херсонской области на основании анализа соотношения городского и сельского жилищного фонда (а значит – городской и сельской застройки), а также показателей обеспеченности населения основными видами коммунальной инфраструктуры. В работе использованы математико-статистические, сравнительно-географический, картографический методы, авторами предложена методическая схема оценки «бытовой» урбанизированности. Анализ позволил сделать выводы о «недоурбанизированности» городской среды в большинстве административных образований Херсонской области, что существенно корректирует сегодняшнюю оценку уровня их урбанизации по доле городского населения в сторону его существенного уменьшения.

Ключевые слова: урбанизация, урбанизированность среды, качество жизни населения, жилищные условия, благоустройство, Херсонская область.

Gukalova I.V., Omelchenko N.V. HOUSE-LIFE IMPROVEMENT SERVICES AS A SIGN OF URBANIZATION LEVEL (ON THE EXAMPLE OF KHERSON REGION)

So called “incomplete urbanization” exists in many weakly urbanized regions of Ukraine, especially in the post-Soviet period. First of all it is about small-size urban settlements which often demonstrate “conservation” of rural characteristics. A number of characteristics, according to which urbanization is rated from a qualitative point of view, allows the specialists to determine the housing conditions and community infrastructure as the important criteria for real life modernization in a particular territory. The purpose of this article is to assess the so-called “amenity” urbanization of the administrative divisions of Kherson region based on an analysis of the ratio of urban and rural housing stock (it means urban and rural development) as well as indicators of the population’s availability to communal infrastructure. Mathematical and statistical, comparative geographical, cartographic methods were used in the research; the authors proposed a methodical scheme for assessing “amenity” urbanization. The analysis made it possible to draw conclusions about “unfinished urbanization” of the urban environment in most of the administrative divisions of the Kherson region. It substantially corrects today’s assessment of the level of urbanization by the share of the urban population in the direction of its significant decrease.

Key words: urbanization, urbanization of the environment, quality of life of the population, housing conditions, house-life improvement services, Kherson region.

Постановка проблеми. Урбанізаційний процес – це виникнення, формування і розвиток міських поселень різного рангу, які спираються на індустріальну і сервісну основу й особливу інфраструктуру, що дозволяє людям відчувати себе міськими жителями. «Середовищна» парадигма вивчення урбанізації дуже близька географам, саме вона дозволила висунути такі, сьогодні вже яскраво представлені в географії теми, як «спосіб», «умови» та «якість життя», соціальні негаразди, міграції тощо.

Постановка завдання. Простір міського середовища будь-якого регіону володіє якісними характеристиками, сукупність яких створює колорит місця через сукупність специфічних ситуацій, проблем: з одного боку, конкретних територій, і з іншого – конкретних людей. Благоустрій побуту є чи не найяскравішою ознакою міського життя, але, виявляється, він є неоднаковим від території до території, від міста до міста, що дозволяє розглядати його як важливу ознаку реальної урбанізованості. У зв'язку з цим метою дослідження є оцінка сучасного ступеня оснащення адміністративних одиниць Херсонської області міськими комунальними зручностями як маркерів урбанізованості території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення якісних аспектів урбанізації більш властиве соціологам, містобудівникам, архітекторам, аніж географам. Але оскільки глибина урбанізаційних процесів, зокрема проникнення міських умов і комфорту, різниться від місця до місця, то і географи почали зважати на різноманіття регіональних моделей урбанізації, які дозволяють уточнити реальне охоплення населення урбанізацією. Джерелами для цієї статті стали дослідження російських географів і демографів Т.Г. Нефьодової, А.І. Трейвиша, А.Г. Вишневського, Ю.Л. Пивоварова [1; 2 та ін.], які яскраво описали особливості російської радянської і пострадянської урбанізації, зробили наголос на тому, що урбанізація не завершується механічним переміщенням населення із села в місто – в останньому повинні сформуватися міські умови і міський спосіб життя. Через прискорену індустріалізацію радянських часів благоустрій побуту жителів багатьох міських поселень, особливо маленьких, іноді не дуже відрізня-

ється від благоустрою побуту жителів сільської місцевості. Якщо це так і для України й окремих її регіонів, то загальна оцінка ступеня урбанізованості багатьох територій може суттєво змінитись, адже навряд чи можна вважати істинно міським середовищем, де лише частина житла оснащена централізованими комунальними зручностями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерна риса урбанізації Херсонської області – це особливий напівміський – напівсільський спосіб та умови життя населення більшості населення регіону. Це зумовлено тим, що домінуючим типом міських поселень у регіоні є селища міського типу, серед яких є і багато районних центрів. Проте за характером забудови та інфраструктурою вони є поселеннями перехідного типу. Навіть у Херсоні майже 4%, а у Новій Каховці 7% домівок [8] належать до сільського житлового фонду, будучи одноповерховими будинками з різним ступенем облаштування зручностями. А обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, безпосередньо залежить від розміру населеного пункту: зі зменшенням розміру населеного пункту знижується і рівень благоустрою житлового фонду [3].

Забезпеченість житлом, його функціональні характеристики вказують щонайменше на модернізованість життя, адже житло є місцем ведення домогосподарства, відпочинку, виховання дітей, дозвілля тощо. Відповідно, якість житлових умов аналізується за допомогою характеристик забезпеченості населення житлом і благоустроєм житла. В умовах України, де житлова проблема далека від вирішення, ці характеристики є одними з головних стимуляторів людського розвитку [4] і водночас ознакою проникнення урбанізації, модернізації у побут мешканців.

Показник забезпеченості загальною житловою площею переконливо ілюструє регіональні відмінності у житлових умовах, зокрема у містах і сільській місцевості. Якщо раніше забезпеченість житлом зростала більш інтенсивно у міській місцевості, то тепер багато периферійних районів області втрачають населення і характеризуються більшими показниками житлової забезпеченості, що свідчить про масовий відтік населення із малих селищ

до великих міст, а не про поліпшення ситуації із забезпеченістю житлом. Забезпеченість міського населення житлом щороку зростає. У розрізі адміністративних утворень вона неоднакова – найвищою вона є в Білозерському (42,5 м²/особу), найнижчою – у Генічеському районі (15,9 м²/особу) (рис. 1).

Якщо проаналізувати співвідношення між міським і сільським житловим фондом у районному розрізі, то міська забудова домінує у Каховському, Скадовському, Олешківському (Цюрупинському) та Великопетиському районах. Сільський житловий фонд істотно переважає міський у Голопристанському, Нововоронцовському, Білозерському, Горностаївському, Іванівському, Нижньосірогозькому районах (рис. 2).

Це відповідає картині міського і сільського розселення в області. Проте, якщо порівнювати частки міського житлового фонду і міського населення за адміністративними утвореннями, то вони різняться доволі суттєво, сягаючи в окремих районах 5–10%. Отже, вже тільки за критерієм «характер житлової забудови» загальна картина ступеня урбанізованості адміністративних районів Херсонської області інша: у 7 адміністративних утвореннях вона стане суттєво вищою, у 13 (у більшості

периферійних) – істотно нижчою за офіційну частку міського населення.

Загалом у Херсонській області частка міської житлової забудови становить 62,5%, тоді як частка міського населення – 61,2%. За цим критерієм регіон трохи піднімається за шкалою урбанізованості. Звертає на себе увагу, наприклад, Білозерський район, який має доволі високий відсоток міського житла, проте дуже низьку частку міського населення (усього 14,6%), хоча район межує з обласним центром і, відповідно, його рівень урбанізованості явно є набагато вищим. Пояснюється це тим, що у приміській зоні Херсона відбувається найактивніший процес розширення житлового фонду, зокрема ведеться найінтенсивніше індивідуальне будівництво, що пов'язано із субурбанізацією.

Ще більш важливими і такими, що «корегують» традиційну оцінку урбанізованості, є показники благоустрою (комфорту) побуту, які безпосередньо впливають на спосіб життя населення. За винятком найбільших міст, у більшості малих міських поселень Херсонської області спостерігається невисокий рівень етажності забудови, майже у всіх містах багатопверхова забудова межує із приватним сектором. Частка ветхого та аварійного міського житла

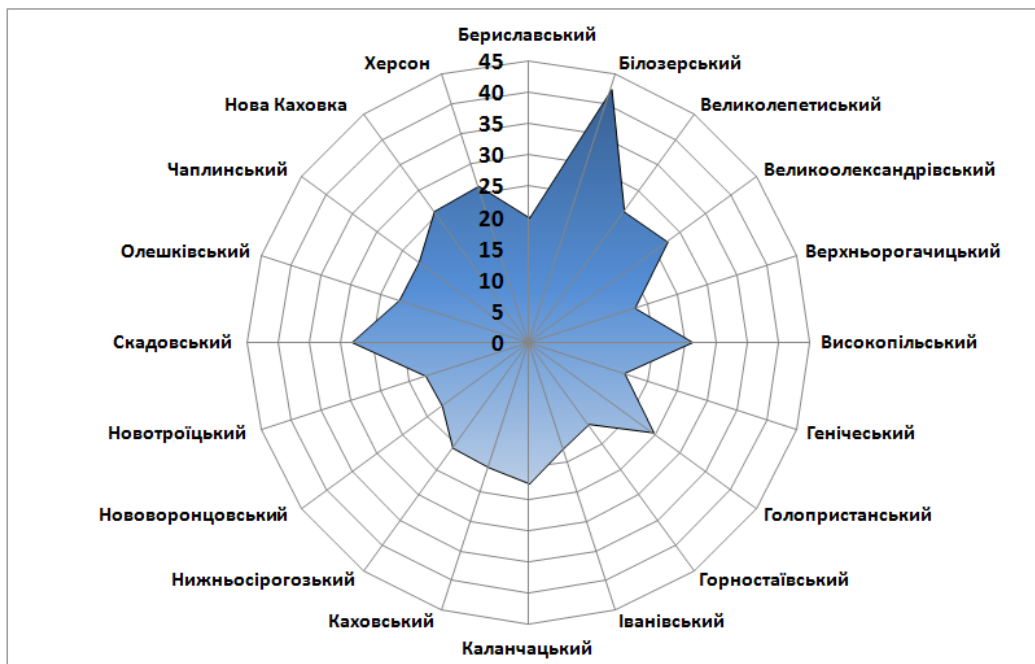

Рис. 1. Забезпеченість міського населення житлом за адміністративними утвореннями Херсонської області, 2015 р. (укладено за даними [8])

відносно невелика – таке житло є у Бериславському, Верхньорогачицькому, Горностаївському, Каховському, Олешківському (Цюрупинському) районах і місті Херсон. Особливо напружена ситуація в Олешківському районі, де ветхий фонд у 2015 р. становив 3,3 тис. м², у Херсоні негайного капітального ремонту потребували у той рік щонайменше 740 м² ветхих будівель і квартир. Фактично кожний міський житель області проживає у житлових приміщеннях, які мають незадовільний технічний стан, низькі експлуатаційні якості та вичерпали свій експлуатаційний ресурс [5]. Разом площа ветхого та аварійного житлового фонду у міських поселеннях Херсонської області становить 6,6 тис. м², або 8,2% від нинішніх річних обсягів введення там в експлуатацію житла.

Водночас міський житловий фонд Херсонської області порівняно з сільським характеризується більш високим рівнем благоустрою.

У пострадянський період за більшістю статистичних індикаторів благоустрою (водопостачання, каналізація, опалення, газопостачання, облаштування душовими, ванними тощо) спостерігалась позитивна динаміка, хоча у 2014–2015 рр. за деякими показниками вона зупинилась (рис. 3) саме у міських поселеннях. Вагомий вклад у це зростання внесла своєрідна «революція» у комунальному господарстві, коли поруч із централізованими системами інженерної інфраструктури, як це було за радянських часів, стали активно впроваджувати системи автономного забезпечення (переважно у приватному секторі, але також часто і в квартирах). А оскільки найголовнішими проблемами в області є водопостачання (лише 70% домогосподарств м. Херсона користуються регулярним і безперебійним водопостачанням [6]), то така альтернатива стала природним вирішенням наявних проблем.

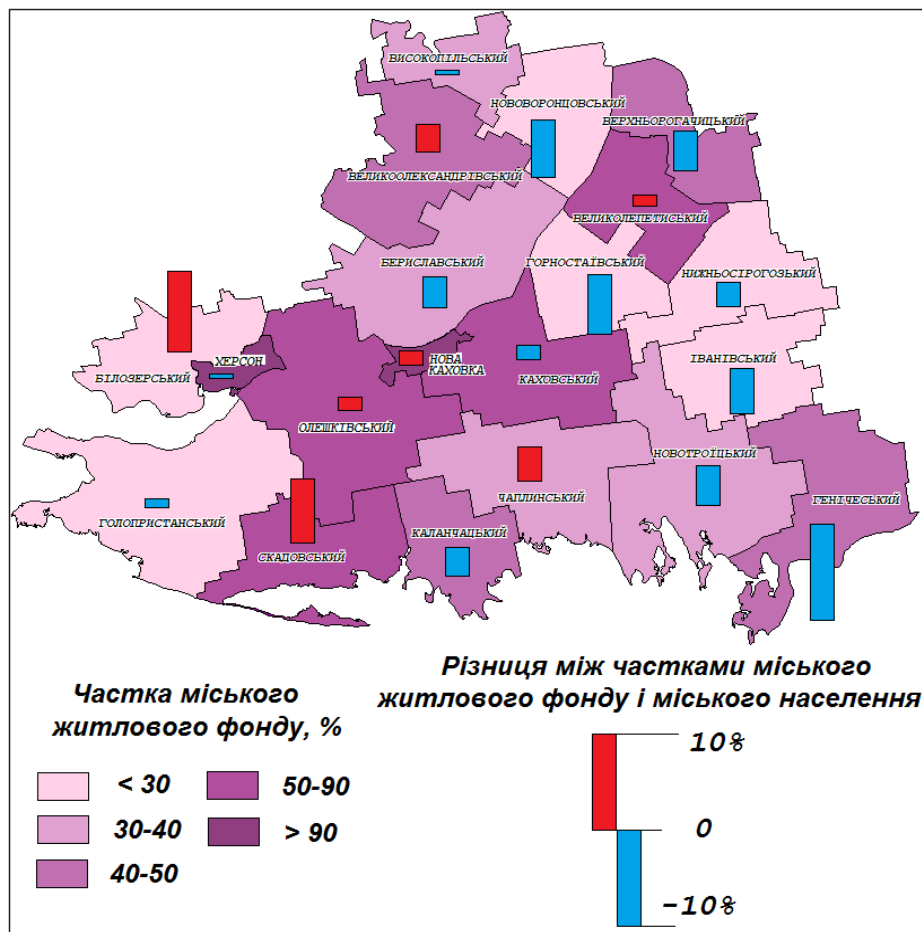

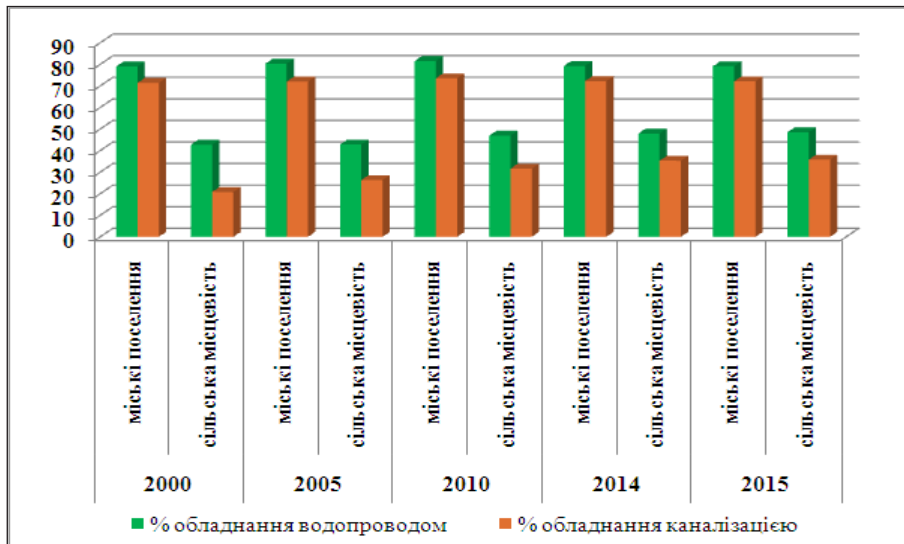
Рис. 2. Частка міського житлового фонду в її співвідношенні із часткою міського населення Херсонської області, 2015 р.

(укладено за даними [8])

Загалом слід зазначити, що благоустроєм вище середнього, окрім обласного центру, відзначається і Нова Каховка, яка будувалась фактично «з нуля», а тому відповідно до всіх норм і правил. Окрім містоутворюючих галузей із непоганою заробітною платою і сприятливим соціальним середовищем, благоустрій найбільших міст Херсонської області залишається додатковим фактором їхньої привабливості.

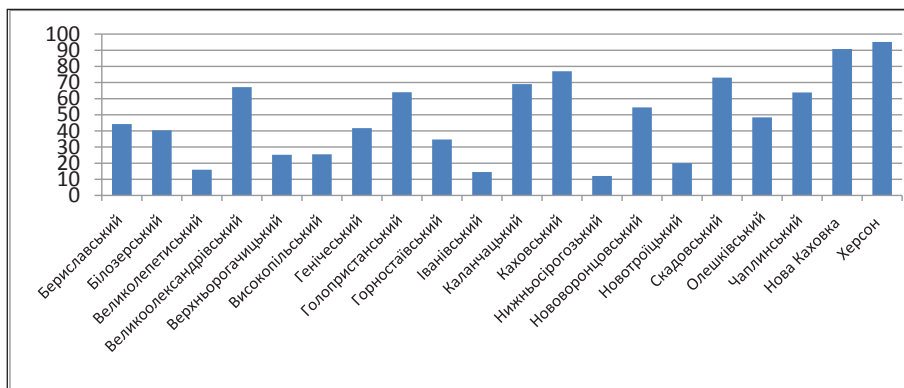
Міський житловий фонд області загалом набагато краще забезпечений газом і водопроводом, ніж каналізацією, гарячим водопостачанням і опаленням. Хоча за районами наявна суттєва диференціація.

Зокрема, у 2015 р. частка обладнаної водопроводом житлової площі у міських поселеннях становила 79,1%, що перевищує середнє значення в Україні (77,8%) [5]. На районному рівні з відривом від решти поселень вирізняються Херсон та Нова Каховка, що зрозуміло щодо міст із досить розвиненою інфраструктурою та відносно великою кількістю населення. Серед районів лідерами є Каланчацький та Каховський, однією із причин цього є наявність Каховського водосховища та Північно-Кримського каналу, який бере початок у Каховському водосховищі і повністю перетинає Каланчацький район (рис. 4).

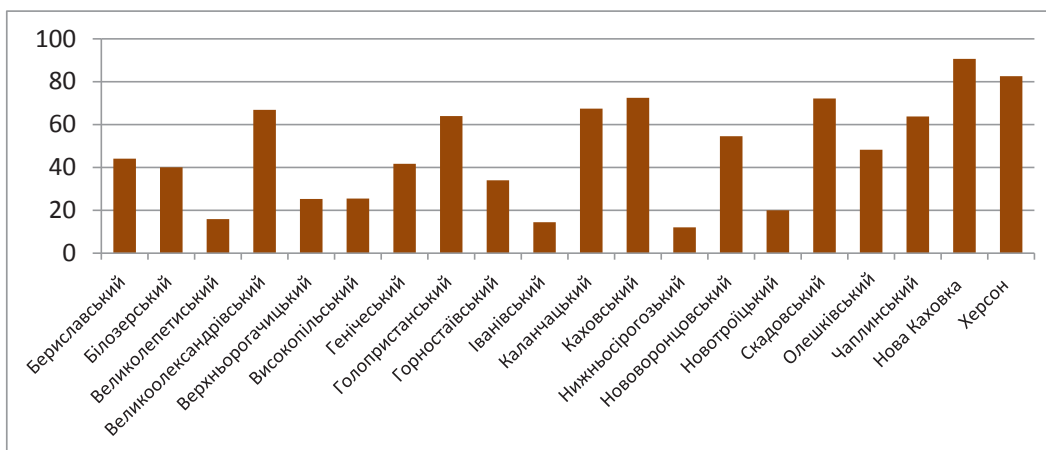
Рис. 3. Обладнання житлового фонду Херсонської області водопроводом і каналізацією, 2000–2015 рр.

(укладено за даними [7])

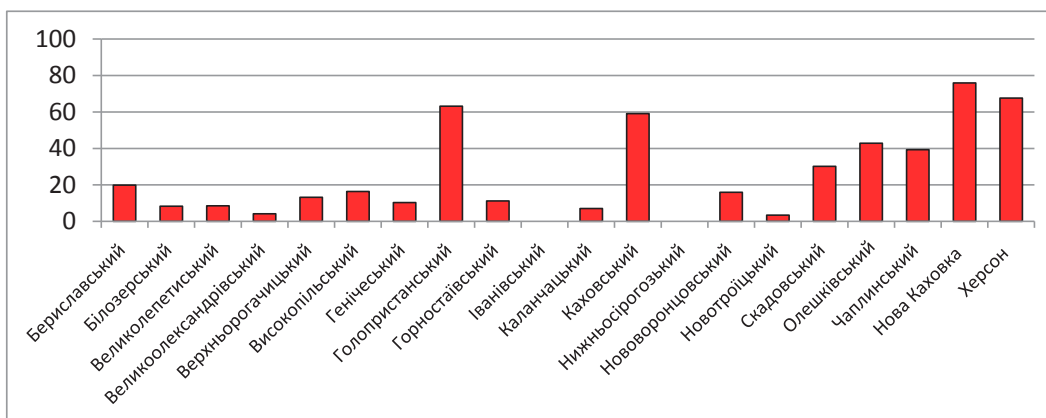
Рис. 4. Частка обладнаної водопроводом площі міських житлових приміщень за районами та містами обласного значення Херсонської області (%), 2015 р.

(укладено за даними [8])

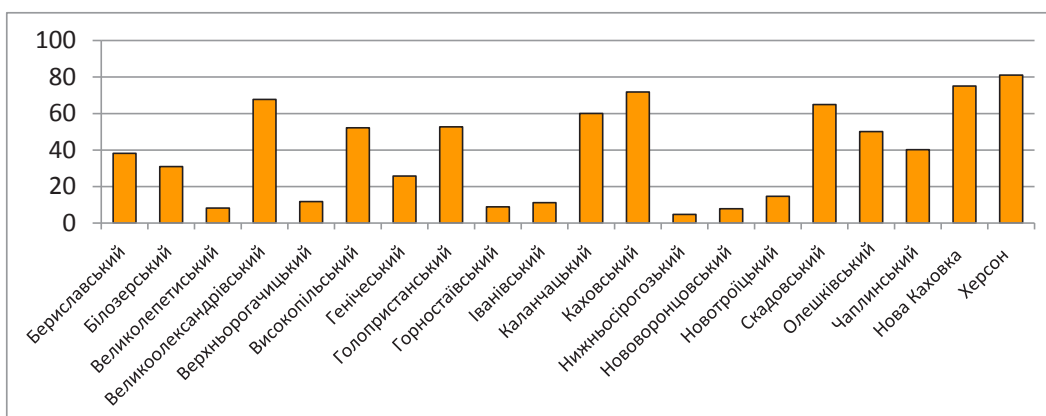
Рис. 5. Частка обладнаної каналізацією площі міських житлових приміщень за районами та містами обласного значення Херсонської області (%), 2015 р.

(укладено за даними [8])

Рис. 6. Частка обладнаної гарячим водопостачанням площі міських житлових приміщень за районами та містами обласного значення Херсонської області (%), 2015 р.

(укладено за даними [8])

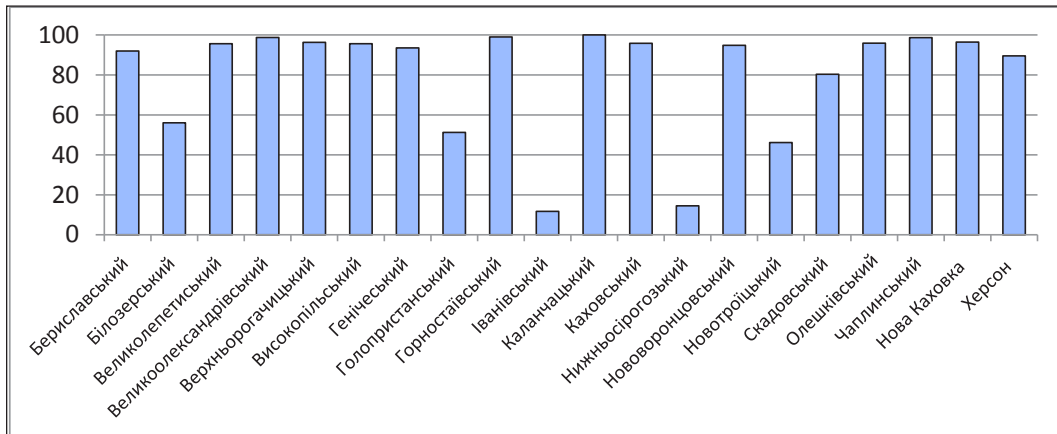
Рис. 7. Частка обладнаної опаленням площі міських житлових приміщень за районами та містами обласного значення Херсонської області (%), 2015 р.

(укладено за даними [8])

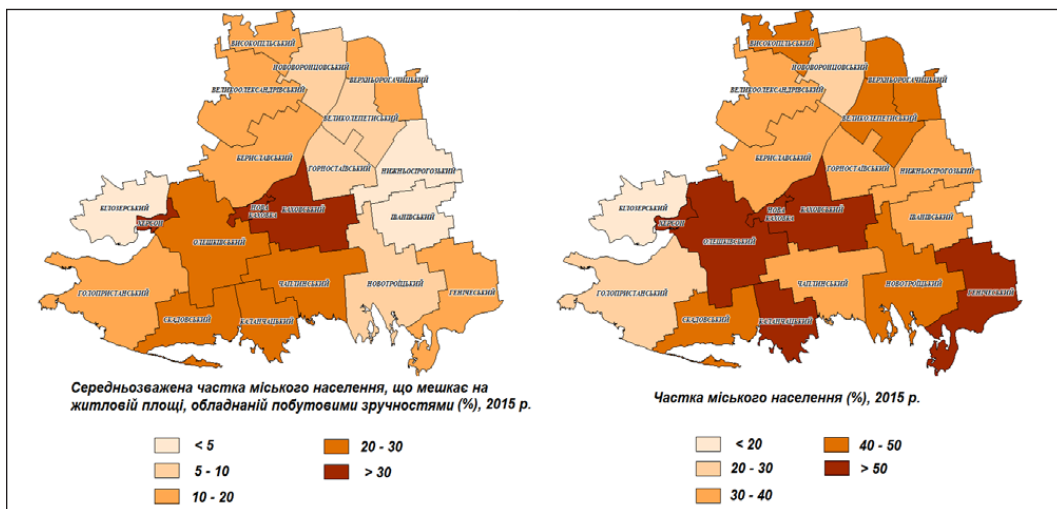
Тільки 72,1% міської житлової площі у Херсонській області обладнані каналізацією, в Україні цей показник є вищим (76,7%). Найбільші відсотки за обладнанням каналізацією мають усі міста обласного значення Херсонської області (понад 60%), а найменші – Голопристанський (13,5%) та Великолепетиський (15,5%) райони (рис. 5). Як і щодо гарячого водопостачання, показник забезпеченості каналізацією дуже чітко «демаркує» межу між містом і селом. Станом на 2015 р. лише 35,3% сільської житлової площі області мало каналізацію проти 72,2% міської. За гарячим водопостачанням співвідношення ще більше: 13,3% проти 54,1%.

В Україні забезпеченість гарячим водопостачанням зростає значною мірою за рахунок будівництва нового житла. Водночас багато міських поселень країни майже не мають централізованого гарячого водопостачання, підтвердженням цього є вкрай низькі показники як у межах Херсонської області (53,9%), так і загалом в Україні (63,2%). У межах області найбільш забезпеченими гарячим водопостачанням є міста обласного значення, хоча більшість населення користується індивідуальними установками (бойлерами) як у селах, так і у містах (рис. 6).

На Херсонщині опаленням обладнано 67,6% площі міського житла, в Україні цей показник

Рис. 8. Частка обладнаної газом площі міських житлових приміщень за районами та містами обласного значення Херсонської області (%), 2015 р.
(укладено за даними [8])

Рис. 9. Рівень «побутової» урбанізованості й офіційний рівень урбанізації адміністративних утворень Херсонської області, 2015 р.
(укладено за даними Головного управління статистики у Херсонській області)

Таблиця 1

**Рівень «побутової» урбанізованості життя населення
в адміністративних утвореннях Херсонської області, 2015 р.**

	Частка міського населення, що мешкає на об'єднаній водопроводом житловій площі, %	Частка міського населення, що мешкає на об'єднаній каналізацією житловій площі, %	Частка міського населення, що мешкає на об'єднаній гарячим водопостачанням житловій площі, %	Частка міського населення, що мешкає на об'єднаній опаленням житловій площі, %	Частка міського населення, що мешкає на об'єднаній газом житловій площі, %	Середньозважена частка міського населення, що мешкає на житловій площі, об'єднаній зручностями, %	Частка міського населення, %	Різниця у частках міського населення і міського населення, що мешкає на об'єднаній зручностями житловій площі, %
Херсонська область	48,4	44,1	33,1	41,1	54	43,6	61,2	17,6
Бериславський район	15,4	15,3	6,9	13,3	32	14,7	34,8	20,1
Білозерський район	5,9	5,8	1,2	4,5	8,2	4,3	14,6	10,3
Великопетиський район	7,9	7,9	4,2	4	47,3	8,7	49,4	40,7
Великоолександрівський район	25,2	25,1	1,6	25,4	37	15,7	37,5	21,8
Верхньорогачицький район	12	12	6,3	5,6	45,8	11,8	47,5	35,7
Високопільський район	10,3	10,3	6,6	21,1	38,6	14,2	40,4	26,2
Генічеський район	23,5	23,5	5,8	14,5	52,6	18,9	56,3	37,4
Голопристанський район	15,5	15,5	15,3	12,8	12,4	14,2	24,2	10,0
Горностаївський район	11,8	11,5	3,8	3	33,5	8,8	33,8	25,0
Іванівський район	4,8	4,8		3,7	3,9	4,3	32,9	28,6
Каланчацький район	36	35,1	3,7	31,3	52,1	23,8	52,1	28,3
Каховський район	45	42,4	34,6	42	56,1	43,5	58,5	15,0
Нижньосірогоський район	3,7	3,7		1,4	4,5	3,0	30,8	27,8
Нововоронцовський район	16,3	16,3	4,8	2,3	28,4	9,6	29,9	20,3
Новотроїцький район	8,3	8,3	1,4	6,1	19,2	6,5	41,6	35,1
Скадовський район	33,2	32,9	13,8	29,6	36,6	27,7	45,5	17,8
Олешківський район	24,5	24,4	21,7	25,4	48,5	27,6	50,6	23,0
Чаплинський район	22,9	22,9	14,1	14,4	35,4	20,7	35,9	15,2
м. Нова Каховка	82,7	82,6	69,1	68,4	87,8	77,7	91	13,3
м. Херсон	91,9	79,8	65,3	78,3	86,5	79,8	96,6	16,8

вищий – 78,2%. Рис. 7 засвідчує, що безумовними лідерами за показником централізованого опалення є міста обласного значення, зокрема Херсон (81,1% міської житлової площі опалюється централізовано). Периферійні Великопетиський, Верхньорогачицький, Нижньосірогозький, Іванівський, Нововоронцовський райони характеризуються низькими значеннями підключення будівель до опалення.

Набагато більш задовільною є ситуація із газозабезпеченням. Для міських поселень Херсонської області цей показник становить 88,4% (рис. 8), тоді як у середньому в Україні – 82,8%. За винятком периферійних Іванівського та Нижньосірогозького районів, де обладнання газом міського житла перебуває на рівні 11–14%, цей показник є відносно прийнятним.

Для комплексної оцінки рівня так званої «побутової» урбанізованості або рівня благоустрою міського житлового фонду використовуємо інтегральний середньозважений показник, який характеризує середньозважену частку міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній комплексом розглянутих вище побутових зручностей і є середнім геометричним п'яти «часток»: частки міського населення, що мешкає на обладнаній водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, опаленням і газом міській житловій площі (табл. 1, рис. 9).

Висновки з проведеного дослідження.

Як можна побачити з розрахунків, так звана «побутова» урбанізація, яка пов'язана з оснащенням житла містян «міською» інфраструктурою, суттєво корегує параметри офіційного рівня урбанізації адміністративних утворень Херсонської області в бік його зменшення. Розрахунки показують, що рівень «реальної» урбанізації за критерієм побутового благоустрою становить в області приблизно 44%. Він тим нижчий, чим меншим є середній розмір міських поселень у районі і чим периферійнішим він є щодо обласного центру і другого за значенням міста регіону – Нової Каховки. За оснащенням міськими комунікаціями Херсон-

ська область значно відстає від багатьох регіонів України. Ці параметри знижують оцінку рівня урбанізованості в середньому на 17,6%, а в окремих периферійних районах (Великопетиському, Верхньорогачицькому, Генічеському, Новотроїцькому) – більш ніж на 30%. Це доводить тезу, що цей регіон є неурбанізованим щонайменше у розрізі міського благоустрою, навіть незважаючи на відносно немалий показник частки міського населення (61,2%).

Маркерами урбанізованості/руральності територій могли б вважатись доступність і споживання окремих видів послуг, тривалість проживання у міських умовах, поширеність зайнятості в сільському господарстві, зовнішній облік міських поселень, соціокультурні цінності, екологічна обстановка, однак збір таких даних є непростим завданням, яке не обмежується пошуком офіційних статистичних даних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вишне夫斯基 А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР / А.Г. Вишне夫斯基. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с.
2. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. Памяти В.П. Семенова-Тянь-Шанского / Институт географии РАН; ред. Т.Г. Нефедова, П.М. Полян, А.И. Трейвиш – М.: ОГИ, 2001. – 558 с.
3. Пріоритети модернізації інфраструктури життєдіяльності сільських територій. Аналітична записка / Нац. ін-т стратег. Досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1624/>.
4. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / відп. за випуск О.О. Кармазіна. – К., 2016. – 57 с.
5. Соціально-економічний аналіз Херсонської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hgi.org.ua/strat_1.pdf.
6. Стан та перспективи розвитку інфраструктури регіонів України / Фонд ім. Фрідріха Еберта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fes.kiev.ua/new/wb/media/InfraSTRUKTURA.pdf>.
7. Статистичний щорічник України за 2015 рік / за ред. І.М. Жук. – К.: Держ. служба статистики України, 2016. – 575 с.
8. Статистичний щорічник Херсонської області за 2015 рік / Держкомстат України; Гол. упр-ня стат. у Херсон. обл.; за ред. В.А. Вознюка; відп. за вип. Т.В. Покидько. – Херсон: Гол. упр-ня стат. у Херсон. обл., 2016. – 497 с.

УДК 911.3

Дорошук О.-М.Ю.,
аспірант кафедри географії України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОНЯТТЯ «МІСЬКА АГЛОМЕРАЦІЯ»: РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ І СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

У статті встановлено сутність поняття «міська агломерація» на основі аналізу різноманітних сучасних підходів до її розуміння. Розглянуто основні критерії виокремлення міських агломерацій. Виявлено основні ознаки сучасних міських агломерацій. Проаналізовано спільні та відмінні риси в трактуванні поняття «міська агломерація» зарубіжними й українськими дослідниками.

Ключові слова: міська агломерація, урбанізація, критерії виокремлення міських агломерацій.

В статті встановлено сутність поняття «городская агломерация» на основі аналізу різних сучасних підходів до її розуміння. Розглянуто основні критерії виділення міських агломерацій. Виявлені основні ознаки сучасних міських агломерацій. Проаналізовані загальні та відмінні риси в трактуванні поняття «міська агломерація» зарубіжними й українськими дослідниками.

Ключевые слова: городская агломерация, урбанизация, критерии выделения городских агломераций.

Doroshchuk O.-M.Yu. THE CONCEPT OF "URBAN AGGLOMERATION": THE DEVELOPMENT OF IDEAS AND MODERN UNDERSTANDING

The essence of the concept of "urban agglomeration" by analyzing various contemporary approaches to its understanding was established in the article. The main criteria of urban agglomeration were considered. The basic features of modern urban agglomeration were found. The differences and similarities in the interpretation of concept of "urban agglomeration" by foreign and Ukrainian researchers were analyzed.

Key words: urban agglomeration, urbanization, criteria of urban agglomeration.

Постановка проблеми. Вже понад століття у світі простежується стабільна тенденція росту міських агломерацій. На сучасному етапі міська агломерація є основним центром сучасного суспільного життя, провідною системою розселення, формою територіальної організації міського розселення. Агломерації є складними динамічними системами, що самоорганізуються, концентрують значні обсяги ресурсів, серйозно впливають на розвиток регіонів та країни загалом, а тому потребують підходів до розуміння поняття їхнього функціонування і розвитку, що підкреслює актуальність та мету дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження міських агломерацій розвиваються впродовж багатьох десятиріч. Необхідність вивчати міські агломерації з'явилась у середині ХХ ст., коли почали виникати великі міста, міста-мільйонники, міста розвинулись за межі адміністративних кордонів та активно освоювали приміські зони. Різнома-

нітні аспекти розвитку і функціонування агломерацій досліджено у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Особливості теорії розвитку міських агломерацій представлено у працях Є. Боже-Гарньє, А. Вебера, Х. Гірша, Е. Гувера, В. Кристаллера, Е. Лампарда, Ч. Левена, А. Льюша, П. Потье, М. Руже, Ж. Шабо та ін. Дослідженню теоретичних і прикладних проблем розвитку агломерацій чимало уваги надається у працях Е. Алаєва, Д. Богорада, В. Давидовича, П. Дубровіна, Г. Лаппо, Е. Перцика, Ю. Пивоварова, Ю. Пітюрєнка, А. Степаненка, М. Стронгіної, В. Ступаченка, О. Топчієва та ін. Питання визначення меж агломерації висвітлено в дослідженнях Є. Аніміци, Ю. Білоконя, А. Вишневського, М. Дьоміна, Є. Ключніченка, Е. Кузьмінської, М. Кушніренка, В. Скутіної, І. Фоміна та ін. Прогнозування розвитку міських агломерацій представлено у працях зарубіжних авторів, таких як П. Бейроч, Ж. Бонне, Д. Гордон, Д. Емріс, Дж. Форрестер. Розселенські

аспекти проблеми викладено в наукових працях Г. Лаппо, Ю. Пітюренка, Ю. Пивоварова, А. Степаненка, промислово-виробничі аспекти проаналізовано С. Іщуком, О. Кузьмінською, агропромислові – О. Гуцалом, Н. Мезенцевою, Я. Олійником, М. Пістуном, питання районного і міського планування та територіальної структури агломерацій висвітлено в роботах Є. Перцика, Б. Родомана. Особливості сталого розвитку агломерацій, їхні ринкові та соціальні аспекти функціонування досліджували зарубіжні вчені: М. Бекманн, С. Бергстр, Т. Деелстр, Х. Дейвіс, Г. Річардсон та ін.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення сутності поняття «міська агломерація» на основі аналізу різноманітних сучасних підходів до її розуміння.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі урбанізації території простежуються зміни у формуванні та розвитку міст. Виникають системи розселення унаслідок збільшення міст за рахунок приміських ареалів. На зміну містам утворюються інші форми розселення – міські агломерації. Це скупчення населених пунктів, які швидко розвиваються та тісно пов'язані одне з одним. Виникнення агломерацій – це новий етап розвитку міста, коли поселення перетворюється у систему з «розмитими» кордонами. Під час подальшого розвитку агломерації створюють складніші урбанізовані системи – мегаполіси, мегалополіси.

Класичним для європейської урбаністики є визначення П. Мерлена і Ф. Шое: агломерація – це «система, що включає місто і його приміські території» [17].

Термін «агломерація» відповідно до розселення ввів французький географ М. Руже (1973 р.), згідно з яким агломерація виникає тоді, коли концентрація міських видів діяльності виходить за межі адміністративних кордонів і поширюється на сусідні населені пункти [12].

Загалом саме поняття «міська агломерація» є досить глибоко вивченим українськими та зарубіжними вченими. Перші роботи українських науковців, що аналізують процеси урбанізації, концентрації населення і продуктивних сил у містах та їхніх прилеглих приміських територіях, датовані ще першою третьою ХХ ст. (праця В. Кубійовича, 1927 р.) [7].

Міська агломерація є складним геосистемним формуванням, поява якої зумовлена геопросторовим процесом агломерування поселень. Агломерація належить до систем розселення – поєднань поселень, між якими існує більш чи менш чіткий розподіл функцій, виробничі й соціальні зв'язки. В науковій літературі є багато визначень поняття агломерації, однак усіх їх поєднує важливий чинник формування такої системи розселення, а саме – інтенсивні зв'язки між поселеннями, що входять до складу агломерації [16].

На думку О. Шаблія, міська агломерація – це «сукупність просторово близьких, часом і просторово зрощених міських поселень, між якими налагоджуються тісні демографічні, економічні, соціальні та часто адміністративно-управлінські зв'язки» [18].

Згідно з дослідженнями Г. Лаппо розуміння поняття «міська агломерація» можна поділити на дві групи. Перша група понять побудована на класичному розумінні поняття «міська агломерація»: «компактне скупчення територіально зосереджених міст та інших поселень, які у процесі свого розвитку зближуються і між якими посилюються господарські, трудові та культурно-побутові взаємозв'язки» [9]. Інша група понять пов'язана з розвитком процесу «соціологізації» (середина 1970-х рр.) економічної географії, який акцентував увагу на дослідників на життєдіяльності людини. У цей період міську агломерацію трактують як сукупність місць проживання і місць праці з аналізом локалізації усіх видів щоденної життєдіяльності людей, включаючи відпочинок і соціальне життя.

У новітніх публікаціях зустрічається таке визначення: агломерація – це «комплекс населених пунктів, що складаються із міст і містечок, які пов'язані між собою численними функціями та мають тенденцію до інтеграції» [17].

Сучасні науковці часто дають визначення міської агломерації як системи територіально сполучених і економічно взаємопов'язаних населених пунктів, об'єднаних стійкими культурно-побутовими, виробничими зв'язками, загальною соціальною і технічною інфраструктурою. Це якісно нова форма розселення, особливий продукт сучасної урбанізації [9]. Також досить актуальним є таке визначення

Таблиця 1

Визначення поняття «міська агломерація» у працях різних науковців

Автор	Визначення
Е. Алаєв	«Територіальне утворення, яке виникає на базі великого міста (або декількох компактно розміщених міст – конурбація), утворюючи значну зону урбанізації за рахунок поглинання суміжних населених пунктів, відрізняється високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, інфраструктурних об'єктів, наукових і навчальних установ, а також високою щільністю населення і наявністю просторових зв'язків, а також робить вирішальний вплив на навколишню територію, видозмінюючи її економічну структуру і соціальні аспекти життя населення, демонструє високу ступінь комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів» [1]
Є. Аніміца, Н. Власова	«Компактна і відносно розвинута сукупність міських і сільських поселень, які доповнюють одне одного, сформовані навколо одного або декількох міст-ядер і об'єднані інтенсивними зв'язками; це простір потенційних та реальних взаємодій» [2]
Д. Богорад	«Компактне скупчення територіально зосереджених міст та інших населених пунктів, які у процесі свого зростання зближуються і між якими посилюються різноманітні господарські, трудові та культурно-побутові взаємозв'язки» [4]
В. Давидович	«Найрозвиненіша локальна група міст і селищ із складним переплетінням тісних економічних, трудових і культурно-побутових взаємозв'язків, із тенденцією зрощення близько розташованих поселень» [5]
Т. Зінченко	«Стратегічний інструмент комплексного розвитку території, від якого виграє і міський центр (рішення міських проблем: винесення частини виробництва, створення об'єктів транспортної та комунально-господарської інфраструктури, розвиток рекреаційних баз) і оточення (більш високий рівень інженерно-технічного, соціально-культурного обслуговування та якості життя)» [6]
С. Іщук, О. Гладкий	«Зосередження функціонально взаємопов'язаних міських поселень, ядром яких є велике місто, що швидко зростає; розглядається як локальна система вищого рівня, в якій відбувається зближення і навіть територіальне зрощення поселень, що мають стійкі й інтенсивні виробничі, трудові, транспортні та культурно-побутові зв'язки» [8]
Г. Лаппо	«Компактне територіальне групування міських і сільських поселень, об'єднаних у динамічну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками: господарськими, трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими, а також спільним використанням агломераційного ареалу» [10]
А. Махрова	«Форма розселення, що представляє собою компакту систему територіально зближених і економічно пов'язаних населених пунктів (переважно міст), об'єднаних стійкими різноманітними зв'язками (трудовими, культурно-побутовими, виробничими і рекреаційними) та загальною соціальною і технічною інфраструктурою» [15]
Л. Немець	«Територіальне утворення, в основі якого лежить певне місто, а також певна сукупність селищ міського типу, сільських та інших поселень, які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними економічними, у тому числі трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами» [14]
Е. Перцик	«Система територіально зближених і економічно взаємопов'язаних населених місць, об'єднаних стійкими трудовими, культурно-побутовими та виробничими зв'язками, загальної соціальної та технічної інфраструктури; якісно нова форма розселення, особливий продукт сучасної урбанізації» [12]
Н. Петров	«Компактне територіальне об'єднання міст і інших населених пунктів, у результаті розвитку яких створюються господарські, трудові, виробничі, рекреаційні, культурно-побутові та інші зв'язки» [13]
Ю. Пивоваров	«Компактне територіальне групування міських та сільських поселень, об'єднаних у складну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками: трудовими, промисловими, господарськими, культурно-побутовими, рекреаційними, природоохоронними, а також спільним використанням різних ресурсів цього ареалу» [3]
О. Шаблій	«Сукупність просторово близьких, часом і просторово зрощених міських поселень, між якими налагоджуються тісні демографічні, економічні, соціальні і часто адміністративно-управлінські зв'язки» [18]

На основі праць А. Вебера та Ю. Кристаллера-Льоша	«Скупчення висококонцентрованої системи розселення, що виникає на базі великого міста або групи контактних розташованих міст, які створюють значну зону урбанізації та пов'язані тісними виробничими, комунально-побутовими, трудовими, культурними, рекреаційними та природоохоронними зв'язками» [2]
М. Вледжен	«Суцільна забудована міська територія певного розміру з постійним місцевим проживанням населення, риком праці та суспільним дозвіллям; окреслення території «певного розміру» є важливим, оскільки це стосується локації, у якій відбувається суспільна активність» [25]
К. Дзевонскі	«Просторово компактна взаємопов'язана територія із специфічними властивостями, які були створені в результаті тривалого процесу будови місцевості; включає місто та набліжені території; характеризується інтенсивними процесами урбанізації, економічною взаємодією, концентрацією кваліфікованої робочої сили, містить спільні адміністративні, фінансові та наукові установи, розвинену транспортну і соціальну інфраструктуру» [21]
Дж. Каполані	«Система міст і селищ із взаємопов'язаними функціональними відносинами, з тенденцією до зростання в одну просторову загальну міську зону» [20]
С. Лещинський	«Інтегрована, функціональна і просторова система, що складається з великого міста (або міст), яке є центром агломерації, та прилеглих дрібніших міст, містечок та селищ, у яких розвиваються процеси урбанізації, крім того, включає сільське, лісове та рекреаційне господарство» [24]
Р. Шпігельман	«Скупчення населення, підприємств та споруд у межах певної території, функціонування якої впливає не лише на міських жителів, а також на жителів сільської місцевості; визначення «міська агломерація» може бути синонімом до терміна «місто» або «міський комплекс» [26]

агломерації: «міська агломерація не є новою адміністративно-територіальною одиницею, а являє собою організаційне утворення, яке складається із кількох територіальних громад, що мають на меті спільну реалізацію функцій місцевого самоврядування» [6].

Проаналізовані нами визначення поняття «міська агломерація» різних авторів наведено у таблиці.

Головні критерії виокремлення агломерацій:

- виникає на основі великого міста (або декількох компактно розміщених міст) і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти;

- відрізняється найвищим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, зокрема промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових і навчальних установ, а також високою щільністю населення;

- здійснює вирішальний перетворюючий вплив на навколишню територію, видозмінюючи її економічну структуру та соціальні аспекти життя населення;

- демонструє високий рівень комплексності господарства і територіальну інтеграцію її елементів [1].

Основними ознаками сучасних міських агломерацій є компактність (компактне розташування населених пунктів, переважно міських); наявність транспортних коридорів, що дозволяють забезпечити взаємодію різних видів транспорту і спільність засобів доставки населення і вантажів; доступність, яка дозволяє розширити межі агломерації, за наявності розвинутої системи транспортних коридорів; концентрація виробництва і трудових ресурсів; висока щільність населення; тісні економічні зв'язки; тісні трудові зв'язки; тісні культурно-побутові і рекреаційні зв'язки (заклади або місця відпочинку одного або декількох поселень частково обслуговують жителів інших поселень, відбуваються маятникові міграції із культурно-побутовими і рекреаційними цілями); тісні адміністративно-політичні й організаційно-господарські зв'язки (реалізуються шляхом постійних поїздок між поселеннями агломерації у справах бізнесу, суспільної роботи тощо); високий рівень функціональної зв'язаності (зближення складових елементів міської агломерації поселень, їхня функціональна взаємодоповнюваність); цілісність ринків праці, нерухомості, землі; правова самостійність поселень (розташування поселень у

межах своїх адміністративних регіонів); багатоконпонентність (населені пункти з об'єктивних причин об'єднуються у складні багатоконпонентні системи); динамічність (здатність до швидкої адаптації до нових економічних і соціальних змін) [11].

З упевненістю можна сказати, що на сучасному етапі процеси формування і розвитку міських агломерацій мають кардинально інший характер, ніж у 1980 рр., коли виникали здебільшого промислові агломерації. Такі агломерації формувалися за принципом зручного об'єднання промисловості і трудових ресурсів. Сучасні міські агломерації об'єднують у собі постіндустріальні процеси. У радянській та вітчизняній літературі в агломерації включені скупчення поселень і територій між ними (від 200 м до 3 км) [19].

Західні дослідники трактують агломерації як суцільний масив забудованих територій, що утворився у результаті розростання міст, у яких відбувається суспільна активність. На їхню думку, центральна роль агломерації повинна належати не лише спеціалізації окремих частин агломерації, а диверсифікації економічної, соціальної та культурної життєдіяльності міста. Західні науковці розрізняють міську агломерацію як цілісний осередок урбанізованого середовища, тобто окрему таксономічну одиницю [22]. Українські вчені розглядають поняття «міська агломерація» як спільну систему з різноманітними інтенсивними зв'язками. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники характеризують міську агломерацію як феноменальне явище у суспільному розвитку, цілісний складний соціально-економічний організм, поліструктурний господарський комплекс, ареал видозміненої природи, опорний каркас системи розселення країни [19].

Найостанніші англомовні зарубіжні дослідження показують, що серед геоурбаністів, планувальників поселень, а також місцевих органів влади є тенденція до виокремлення т.зв. *urban agglomerations* і *town agglomerations*. В українській мові непросто знайти відповідники цим двом поняттям. На наш погляд, можна використовувати або поняття «агломерації великих міст» і «агломерації малих і середніх міст», або поняття, що поєднують англійські й українські слова: *urban-агломерації* і

town-агломерації. Ці види агломерацій різні за структурою, масштабом розвитку, чисельністю населення, конкурентоспроможністю, взаємодією між містами. Зокрема, *urban-агломерація* вимагає ієрархічної системи великих, середніх та малих міст і населених пунктів, натомість *town-агломерація* – це кластер малих міст, що не завжди мають значиму ієрархічну структуру. *Urban-агломерації* мають значну щільність населення і складні економічні зв'язки. *Town-агломерації* утворюються тоді, коли три чи більше малих міст економічно і технологічно пов'язані між собою. Загальна кількість *urban-агломерацій* буде поступово скорочуватися через їх розширення і злиття. Кількість *town-агломерацій* буде зростати, що є результатом зміцнення інтеграції регіональної економіки та розвитку міських і сільських районів. *Urban-агломерації* забезпечують національну й міжнародну конкурентоспроможність, вони є полюсами зростання. З іншого боку, *town-агломерації* зосереджуються на регіональній або навіть субрегіональній конкурентоспроможності і не обов'язково служать зростанням полюсу. *Urban-агломерація* може включати декілька *town-агломерацій*. *Urban-агломерація* може з'являтися лише в країнах із достатнім рівнем економічного розвитку і чисельністю населення, тоді як *town-агломерація* може виникати на будь-якій території [27].

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що міська агломерація – це цілісне багатоконпонентне динамічне територіальне утворення, яке виникає на базі міста-ядра і наближених поселень, пов'язаних між собою не тільки територіальною ознакою, а також інтенсивними зв'язками, а саме демографічними, соціальними, економічними і культурними. Зарубіжні науковці виокремлюють *urban-агломерації* і *town-агломерації*, що відрізняються за структурою, чисельністю населення, масштабом розвитку, характером зв'язків. На думку багатьох дослідників, сьогодні створення агломерацій стає одним з основних елементів розвитку країни та її території, підвищує конкурентоспроможність країни як єдиного цілого. Формування і розвиток міських агломерацій загалом визначається як позитивна тенденція розвитку міста, яка забезпечує кращу якість життя насе-

лення, високий рівень розвитку продуктивних сил і сприяє формуванню якісно нових умов для розвитку бізнесу та кращого способу життя. Потенціал міських агломерацій – це можливість його використання для досягнення державних і регіональних цілей інноваційно-технологічного розвитку, оскільки саме в агломераціях відбувається концентрація людських та економічних ресурсів регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Анимита Е.Г. Градоведение : [учеб. пособ.] / Е.Г. Анимита, Н.Ю. Власова. – Екатеринбург : УрГЭУ, 2010. – 433 с.
3. Вишневский А.Г. Понятие и границы городских агломераций / А.Г. Вишневский // Градостроительство. Вопросы расселения. – К. : Будівельник, 1966. – С. 24–38.
4. Городские агломерации Украинской ССР / под ред. Д.И. Богорада. – К. : Изд-во НИИСП Госстроя УССР, 1966. – 73 с.
5. Давидович В.Г. Количественные закономерности взаимосвязанного расселения в городских агломерациях / В.Г. Давидович // Районная планировка и расселение. – К., 1968. – С. 64–78.
6. Зінченко Т.Є. Управління землекористуванням міських агломерацій / Т.Є. Зінченко // Інноваційна економіка. – 2012. – № 6 (32). – С. 52–56.
7. Кубійович В. З антропогеографії Нового Санча // Володимир Кубійович // Наукові праці. – 1996. – Т. 1. – С. 286–506.
8. Іщук С.І. Географія промислових комплексів / С.І. Іщук, О.В. Гладкий. – К. : Знання, 2011. – 375 с.
9. Лаппо Г.М. География городов / Г.М. Лаппо. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 478 с.
10. Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в СССР / Г.М. Лаппо. – М. : Наука, 1978. – 152 с.
11. Мясникова Т.А. Основы градоведения : [учеб.-метод. комплекс] / Т.А. Мясникова. – Краснодар : КубГУ, 2000. – 274 с.
12. Перцик Є.М. Міста світу. Географія світової урбанізації / Є.М. Перцик. – М. : Міжнар. відносини, 1999. – 382 с.
13. Петров Н.В. Городские агломерации: состав, подходы к делимитации / Н.В. Петров // Проблемы территориальной организации пространства и расселения в урбанизированных районах. – Свердловск, 1988. – 245 с.
14. Словник термінів та понять з економічної і соціальної географії України / упор. Л.М. Немець, Ю.Ю. Заволока. – Харків, 2011. – 58 с.
15. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник / отв. ред. А.П. Горкин. – Смоленск : Ойкумена, 2013. – 328 с.
16. Сучасні межі Львівської міської агломерації / Р.М. Лозинський, І.М. Костюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Географія». – 2011. – № 2. – С. 55–60.
17. Територіальний розвиток в Україні: розвиток агломерацій та субрегіонів: проект USAID: локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність. – К., 2012. – 183 с.
18. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів, 2003. – 444 с.
19. Animitsa E.G. Outlines of the theory of urban agglomerations' self-development / E.G. Animitsa // Экономика региона. – 2012. – № 1. – 232 с.
20. Cappelani J. De Queleques Notions Fondamentales et Définitions en géographie urbaine / J. Cappelani // La Vie Urbaine. – 1960. – 275 s.
21. Dzięwoński K. W sprawie podstawowych pojęć i terminów używanych w analizie i planowaniu wielkich aglomeracji miejskich / K. Dzięwoński // Biuletyn KPZK PAN. – 1973. – Vol. 79. – S. 91–100.
22. Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade / M. Fujita, P. Krugman, A.J. Venables. – Cambridge, MA : MIT Press, 1999. – 380 p.
23. Korcelli P. Głos w dyskusji. Aglomeracje miejskie w Polsce. Pojęcie i terminologia / P. Korcelli // Biuletyn KPZK PAN. – Warszawa, 1973. – Vol. 79. – S. 157–159.
24. Leszczycki S. Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966–2000 / S. Leszczycki, P. Eberhardt, S. Heřman // Biuletyn KPZK PAN. – Warszawa, 1971. – Vol. 67. – 142 s.
25. Vliegen M. Metropolitan agglomerations and urban regions delimited / M. Vliegen. – Dutch, 2005. – 16 p.
26. Spiegilman R.G. Analysis of urban agglomeration and its meaning for rural people / R.G. Spiegilman. – Department of agriculture, Washington, D.C. Economic Research Service, 1966. – 26 p.
27. Yu D. Urban agglomeration: An evolving concept of an emerging phenomenon / D. Yu, C. Fang // Landscape and Urban Planning. – 2017. – Vol. 162. – P. 126–136.

УДК 911.3:32:1(477)+(73)

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії та кадастру
Уманський національний університет садівництва

ДЕЯКІ ГЕОСОФІЧНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА США

У контексті теорії пасіонарності Л. Гумільова та нашої схеми геософічної диференціації Землесвіту аналізуються відносини компліментарності між людськими спільнотами, що населяють суміжні землекпростори (геософічні регіони другого порядку). Наголошується, що ландшафт України більш подібний до центральних територій Північної Америки, ніж Західної Європи. У світлі нашої концепції ландшафтно-етнічної взаємодії робиться висновок про те, що в геополітичному аспекті Україна має підстави для тісніших взаємин із США, ніж із західноєвропейськими державами.

Ключові слова: геософія, геополітичне положення, ландшафтно-етнічна взаємодія, «місцерозвиток», компліментарність.

В контексте теории пассионарности Л. Гумилёва и нашей схемы геософической дифференциации Землемира анализируются отношения комплиментарности между человеческими общностями, населяющими смежные землекпространства (геософические регионы второго порядка). Обращается внимание на то, что ландшафт Украины более похожий на центральные территории Северной Америки, чем Западной Европы. В свете нашей концепции ландшафтно-этнического взаимодействия делается вывод о том, что в геополитическом аспекте Украина имеет основания для более тесных отношений с США, чем с западноевропейскими государствами.

Ключевые слова: геософия, геополитическое положение, ландшафтно-этническое взаимодействие, «месторазвитие», комплиментарность.

Kyselov Yu.O. ON SOME GEOSOPHICAL PARALLELES BETWEEN UKRAINE AND THE USA

The relations of complimentarity between human communities which settle neighbouring Earth spaces (geosophical regions of the second range) are analyzed in the context of the Lev Gumilyov's theory of pationarity and our scheme of the geosophical differentiation of Zemlesvit. It is stressed that the landscape of Ukraine is more similar to the central territories of Northern America than Western Europe. In the light of the conception of the landscape and ethnical cooperation the conclusion about a larger ground for future relations of Ukraine with USA than West-European states in the geopolitical aspect is made.

Key words: geosophy, geopolitical state, landscape and ethnical cooperation, "place-development", complimentarity.

Постановка проблеми. Геополітичне положення сучасної України, ускладнене війною з Росією на Сході й пасивністю щодо нашої держави великих західноєвропейських потуг, спонукає до його всебічного наукового та філософського осмислення. Крім історичних, соціологічних, політологічних та інших суспільствознавчих досліджень, певну роль у пізнанні й розумінні сучасної ситуації, яку переживає Україна, має відіграти геософія – наукова дисципліна, що сформувалася на межі географії та філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геософічні дослідження, започатковані близько ста років тому Е. Банзе, П. Савицьким і Дж. К. Райтом, наприкінці ХХ ст. були продов-

жені А. Піскозубом [11], а на початку ХХІ ст. – О. Шаблієм [9] і нами в низці публікацій [3–6 та ін.]. Ці дослідження мають на меті не так аналіз фактів і виявлення причин та закономірностей їхнього прояву, як переважно здійснення наукового синтезу, базованого на вивченні феномена ландшафтно-етнічної взаємодії. Ще в 1924 р. Е. Банзе поставив питання: «Що означає (ця) країна для нас (народу, що населяє її. – Ю.К.)?» [10, с. 68]. Відповідь на нього може бути лише суб'єктивною, пов'язаною із ментальними особливостями осмислення геопростору певною людською спільнотою.

Постановка завдання. Метою статті є проведення просторових паралелей між Україною і США як геософічної основи їхнього тіс-

нішого зближення на міжнародній політичній арені.

Завдання статті:

- окреслення ролі природних чинників у формуванні міжетнічної компліментарності;
- аналіз генетичних зв'язків між деякими етнічними спільнотами Європи та Північної Америки в контексті ландшафтно-етнічної взаємодії;
- характеристика духовно-культурних відмінностей українців від західноєвропейських народів як одного з наслідків від'ємної компліментарності між ними;
- обґрунтування ландшафтної і духовної спорідненості українців із канадцами й американцями, зокрема центральних штатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ідей «софійності», сформульованих низкою українських і зарубіжних мислителів (С. Кримський, М. Епштейн та ін.), геософія є «софійним» виміром географії і наук про Землю загалом такою ж мірою, як їхнім «логічним» виміром (діалектичною протилежністю «софійному») є геонімія – усеохопна конкретно-наукова дисципліна, що є єдністю географічного та геологічного знання [7].

Якщо традиційна географія і геологія розглядають земну поверхню, ландшафтну оболонку й окремі ландшафти, земну кору та її тектонічні структури як складні системні структуровані об'єкти, то геософія у кожному з них убачає певну цілість, яку неможливо структурувати. Це стосується й об'єктів, які традиційна наука розглядає як компоненти й елементи систем. Кожен із них із геософічного погляду є такою ж цілістю і вивчається на тих же засадах, що й «великі» об'єкти. Зазначене методологічне положення спонукає до думки про постнекласичний характер геософічних досліджень [6].

Одним із результатів наших «софійних» пошуків є схема геософічної диференціації людського простору, який на планетарному рівні розуміється нами як Землесвіт [5]. У межах останнього ми виокремлюємо десять головних і вісім проміжних землесвітів (геософічних регіонів першого рангу), які, у свою чергу, поділяємо на землепростори та землесмуги. Одним із головних землесвітів, за нашою схемою, є Єврамерика, яка охоплює східну (позакордильєрську) частину Північної Америки та приатлантичний (включно з областю помірно континентального клімату) фрагмент Євразії (рис. 1).

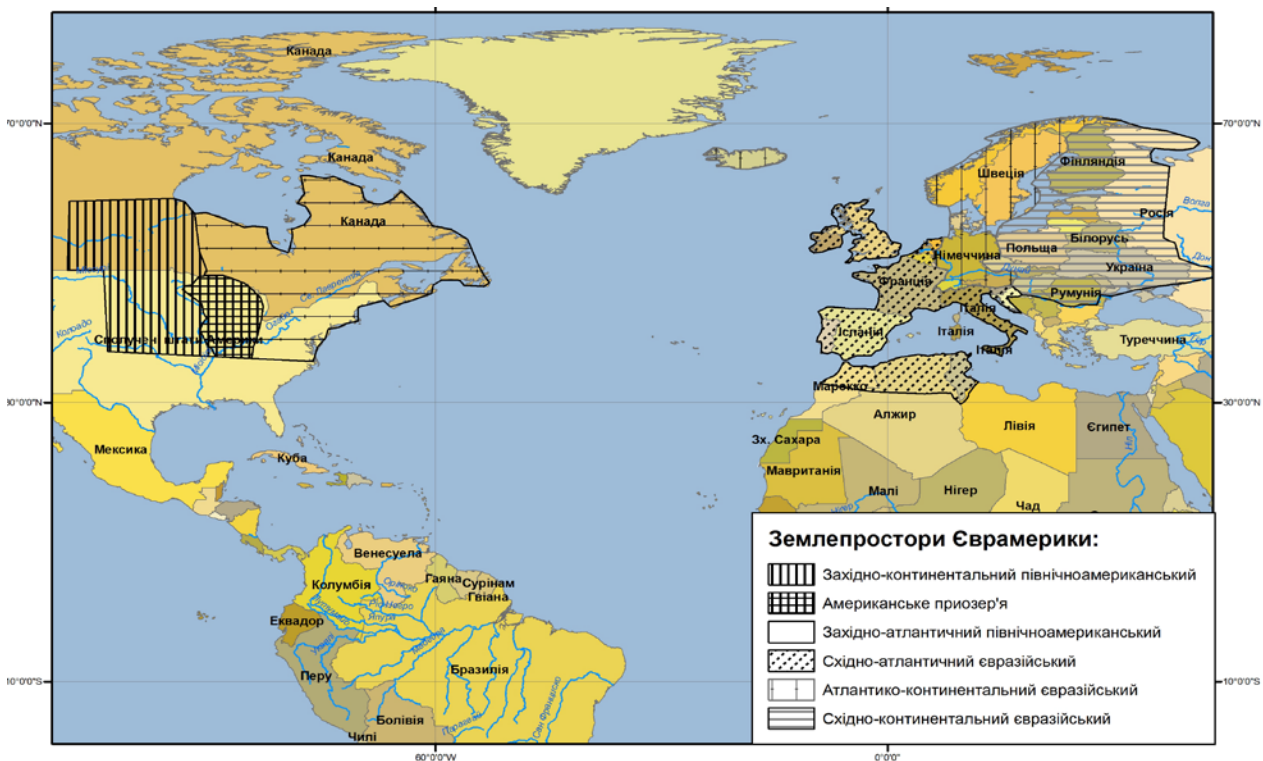

Рис. 1. Землепростори Єврамерики

Прикметною рисою Єврамерики є те, що її внутрішні (приокеанічні) землеклосори характеризуються гумідним кліматом і відповідними йому ландшафтами, а землеклосори, суміжні з іншими землесвітами, мають семіаридні риси ландшафтів. Ці природні особливості певною мірою зближують кожний землеклосір не так із сусіднім, розміщеним на тому ж материку, як із тим, що локалізується в аналогічному кліматичному секторі на іншому боці Атлантики.

Як ми вже стверджували, природні умови є вагомим чинником етногенезу [3]. При цьому етноси, що розвиваються у схожих (аналогічних) ландшафтах, матимуть додатню компліментарність (термін, запозичений нами з теорії пасіонарності Л. Гумільова [1]). Водночас етнічні спільноти, сформовані у «відносно протилежних» (за нашою термінологією) ландшафтах, часто характеризуються від'ємною компліментарністю.

У контексті виокремлюваної нами Єврамерики відзначимо, що сучасні переселенські етноси європейського походження, які населяють західно-атлантичний землеклосір (схід Північної Америки), мають як генетично, так і ландшафтно зумовлену додатню компліментарність (а також і культурну спорідненість через спадкоємність) із народами східно-атлантичного землеклосору (Західна Європа). Водночас помітними є культурні відмінності (значною мірою – через «відносно протилежні» ландшафти) англоамериканців і канадців приатлантичних і приозерних територій, з одного боку, та американців «дикого Заходу» і канадців центральних провінцій, з іншого. Особливо відчутними ці відмінності стали у світлі нещодавніх подій, пов'язаних із виборами президента США 2016 р. Як відомо, саме фермерський, консервативний за своєю ментальністю Центр дав найбільше голосів майбутньому президентові Д. Трампу, тоді як приатлантичні мегаполіси не лише голосували переважно за Г. Клінтон, а й проводили акції протесту проти несправедливо, на їхню думку, підбитих підсумків виборів.

На нашу думку, де в чому аналогічна ситуація спостерігається і в Європі. Українці – корінний і найчисельніший етнос Східної Європи (східно-континентальний землеклосір, за

нашою схемою) – досить істотно відмінні від західноєвропейських народів як за середовищем свого етногенезу, так і за ментальними й духовно-культурними рисами, значною мірою викликаними особливостями ландшафтного середовища. Зокрема, йдеться про «місцерозвиток» (термін П. Савицького [8]) українців у лісостеповій смугі з переважанням степових, пізніше польових (у розумінні Г. Денисика [2]) ландшафтів і родючих ґрунтів – чорноземів, сповідування ними християнства східного обряду, вживання кириличної графіки, схильність до напівкочового способу життя, «великопростірність» думки, довготривала від'ємна компліментарність щодо найближчих західних сусідів – поляків, що проявлялась у сприйнятті останніми українців як «схизматів», «хлопів», тобто нижчих за них. Водночас західноєвропейські етноси формувалися на межі лісових і гірських ландшафтів, де поширені бідні ґрунти, – тому вони не мають властивих українцям хліборобської ментальності, а також козацької вдачі, просторово вираженої у схильності до міграцій. Ми бачимо підстави вважати певні риси від'ємної компліментарності українців і західноєвропейців однією з глибинних причин виникнення сучасних проблем на шляху євроінтеграції нашої держави.

Водночас порівняння ландшафтів України (переважно степових і утворених на їхній основі польових) та центральних територій Північної Америки (сільськогосподарські угіддя – те ж саме «поле» – на місці лісостепів і прерій) свідчить про їхню значну подібність, так само як схожими є й деякі ментально-поведінкові особливості козаків і колонізаторів «дикого Заходу» – згадані нами вище «широкопростірність» думки, «легкість на підйом» у прагненні освоєння фронтиру, тобто риси, що вказують на краще збережену носіями козацької та ковбойської культур пасіонарність порівняно із західноєвропейцями й американцями з приатлантичних штатів.

Вважаємо за доречне відзначити деякі риси подібності (виражені, звісно, далеко не з фотографічною точністю) у територіальній композиції України та США, що мають, на нашу думку, геософічне значення. Зокрема, якщо Північна Америка як із заходу, так і зі сходу оточена горами (високі Кордильєри й серед-

ньовисотні Аппалачі), то Україна теж характеризується підвищеннями рельєфу біля західного та східного прикордоння (маємо на увазі Карпати й Донецький кряж). Передгір'я Українських Карпат разом із суміжними регіонами мають гумідні риси клімату й ландшафтів, зокрема, через порівняно невелику відстань від Атлантичного океану, а Донецька височина створює елементи азональності (виражені в дещо підвищеному зволоженні) на навколишніх низовинах. Центральні території як України, так і США характеризуються переважанням семіаридного клімату і властивих йому степових ландшафтів.

Варто відзначити й той факт, що й Україну, і США з півдня омиває море. Проте є істотна відмінність, яка полягає у тому, що клімат приморських територій України семіаридний (Чорне море, занадто віддалене від океану, не здатне бути «кухнею погоди»), а південного сходу США – гумідний (вплив Мексиканської затоки, яка широко відкривається у Карибське море, а через нього – в Атлантику).

Отже, на наш погляд, геософічні паралелі між територіями України та США краще виражені в субширотному напрямі. Найбільш подібні центральні регіони – й не лише в суто природному, а й людському аспекті. Як в Україні, так і в США це райони із семіаридним кліматом, переважанням чорноземних ґрунтів, притаманних лісостеповій і степовій зонам, порівняно невисокою урбанізацією, аграрною спеціалізацією господарства та вираженою схильністю людських спільнот до підтримки соціального порядку (що сьогодні виражено, зокрема, у сповідуванні традиційних християнських цінностей, несприйнятті фемінізму, одностатевих шлюбів та інших модерних і постмодерних тенденцій, властивих приатлантичному світові).

Отже, ми вважаємо, що український хлібороб (незалежно від актуального роду занять він ментально залишається хліборобом) і американський фермер матимуть – у разі відповідних контактів на міжнародному й міжконтинентальному рівнях – додатну компліментарність.

Зазначене вище підводить нас до думки про істотнішу спорідненість українців з американцями, ніж із західноєвропейцями. Тому

в геополітичному контексті ми пропонуємо чітко розмежовувати проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави. Оскільки євроінтеграція передбачає втрату державами, що беруть у ній участь, частини суверенітету, делегованого ними наддержавним євроструктурам, то для України, населеної спільнотою з іншою, ніж у західноєвропейців, ментальністю, цей процес – вельми складний і довготривалий – є, на нашу думку, сумнівним щодо доцільності, бо, крім непередбачуваних економічних наслідків, він може спричинити нову кризу національної ідентичності нашого народу. Водночас євроатлантична інтеграція означає входження до системи колективної безпеки без втрати (навіть часткової) державного суверенітету та мінімізує вагу чинника від'ємної компліментарності українців із західноєвропейцями в умовах провідної ролі у цьому процесі США.

Висновки з проведеного дослідження. Ландшафтно-етнічна взаємодія у різних фрагментах людського простору зумовлює творення тих чи інших ментальних особливостей народів, які між собою можуть мати додатну (в разі «місцерозвитку» в умовах аналогічних ландшафтів) або від'ємну (у разі формування у відносно протилежних ландшафтах) компліментарність. Зокрема, ми знаходимо додатну компліментарність між західноєвропейськими етносами та канадцями й англоамериканцями приатлантичних і приозерних штатів та провінцій (хоч і мешкають на різних материках, але сформувались у гумідному кліматі й відповідних йому ландшафтах), тоді як американці приокеанічних і центральних штатів, а так само – західноєвропейці та українці мають між собою від'ємну компліментарність. Водночас додатна компліментарність властива українцям із їхньою козацько-хліборобською вдачею і ментальністю та американцям центральних штатів із ковбойсько-фермерським субетнічним типом і відповідним йому способом мислення та поведінки.

Вказані вище особливості ландшафтно-спорідненості й міжетнічної сумісності є важливими для оцінки геополітичного положення України й формування її зовнішньополітичного вектору. Тому ми переконані, що з погляду стратегічних інтересів нашої держави перспек-

тивнішою є її євроатлантична (єврамериканська), а не європейська інтеграція, на чому ми вже наголошували раніше [4]. Саме Сполучені Штати Америки (незалежно від прізвища президента), а не Європейський Союз є головним союзником України та її партнером у протистоянні російській збройній агресії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
2. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця, 2001. – 287 с.
3. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв'язків / Ю.О. Кисельов // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «География». – 2008. – Т. 21 (60). – № 2. – С. 201–205.
4. Кисельов Ю.О. Україна та євроінтеграційні процеси: деякі історико-географічні аспекти в контексті сьогодення / Ю.О. Кисельов // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – 2010. – № 15. – С. 102–106.
5. Кисельов Ю.О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю.О. Кисельов. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 208 с.
6. Кисельов Ю.О. Геософічний підхід як феномен постнекласики в суспільно-географічних дослідженнях / Ю.О. Кисельов // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – № 9 (234). – С. 133–137.
7. Круть И.В. Введение в общую теорию Земли / И.В. Круть. – М. : Мысль, 1978. – 400 с.
8. Савицкий П.Н. Географический обзор России-Евразии / П.Н. Савицкий // Россия: Особый географический мир. – Прага : Евразийское книгоизд-во, 1927. – 75 с.
9. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
10. Banse E. Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig : Georg Westermann, 1924. – 96 p.
11. Piskozub A. Mędzy historiozofią a geozofią / Andrzej Piskozub. – Gdańsk, 1994. – 250 s.

УДК 911.37

Мальчикова Д.С.,
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Лозова Л.В.,
студентка факультету біології, географії і екології
Херсонський державний університет

СУЧАСНІ ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

У статті проаналізовано сучасні суспільні перетворення, зумовлені нестабільною політичною ситуацією на Сході України. Визначено причини й наслідки масових внутрішніх міграційних потоків населення зі Сходу України та Автономної Республіки Крим.

Ключові слова: суспільні перетворення, внутрішня міграція, вимушено переміщені особи, антитерористична операція.

В статье проанализированы современные общественные преобразования, обусловленные нестабильной политической ситуацией на Востоке Украины. Определены причины и последствия массовых внутренних миграционных потоков населения с Востока Украины и Автономной Республики Крым.

Ключевые слова: общественные преобразования, внутренняя миграция, вынужденно перемещенные лица, антитеррористическая операция.

Malchykova D.S., Lozova L.V. MODERN INTERNAL MIGRATION IN UKRAINE: TRENDS, PROBLEMS, SOLUTIONS

The article analyzes the current social changes caused by the non-stable political situation in Eastern Ukraine. The reasons and consequences of massive internal population migration flows from the East of Ukraine and Crimea.

Key words: social transformation, internal migration, forced displaced persons, anti-terrorist operation.

Постановка проблеми. Сьогодні суспільні перетворення, які відбуваються в Україні під впливом агресії з боку Росії, змінюють не лише життя українців, вони змінюють долю держави загалом. Унаслідок анексії Криму, війни на Сході та проросійської диверсії кількість біженців зростає з кожним днем.

Станом на 2015 рік кількість вимушених переселенців сягнула понад 4% осіб [6]. Унаслідок політичної, економічної нестабільності люди масово поки-дають окуповані території. Більшість областей, у які переїзять переселенці з Донбасу, не готові їх прийняти. Це зумовлено, зокрема, неготовністю економіки та інфраструктури цих регіонів до такої перенасиченості населенням. Має місце відсутність житла, робочих місць та фінансової допомоги біженцям. Нестабільна політична ситуація на Сході України та агресія з боку Росії гальмує інвестиційні процеси на окупованих

територіях, погіршує умови життя населення, унаслідок чого більшість населення прагне перебраться до промислових центрів, що призводить, у свою чергу, до дезурбанізації малих міст і селищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам міграційного руху приділяли увагу географи, економісти, соціологи, зокрема Н. Алісов, Д. Бакишаев, О. Баталов. Наслідки воєнних конфліктів на Донбасі досліджено у працях С. Дорош, С. Лаврова, М. Паламарчука, В. Смаль, Т. Юдіна.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення причин виникнення наслідків і розвитку процесів внутрішньої міграції на території України. Це зумовлює необхідність вирішення таких завдань:

– охарактеризувати історичні особливості і причини сучасних процесів внутрішньої міграції в Україні;

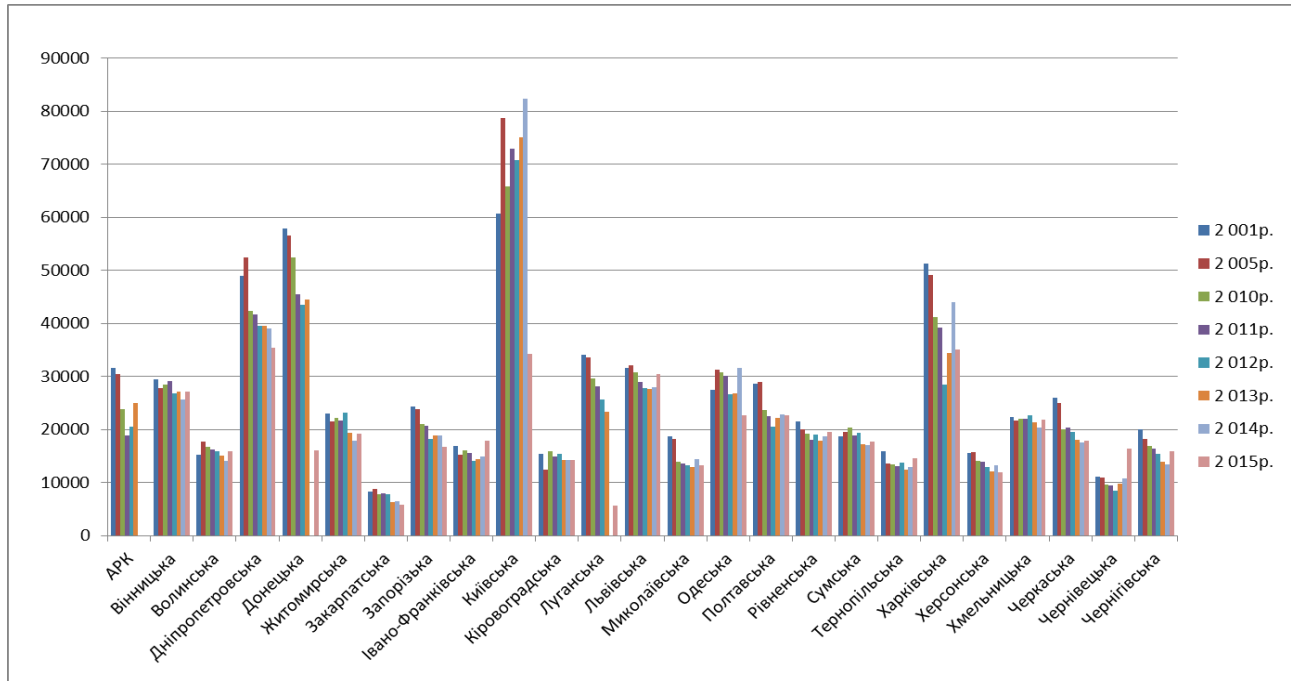

– охарактеризувати сучасну геополітичну та соціально-економічну ситуацію в Україні;

– показати зміни внутрішньої активності населення у контексті сучасних суспільних перетворень.

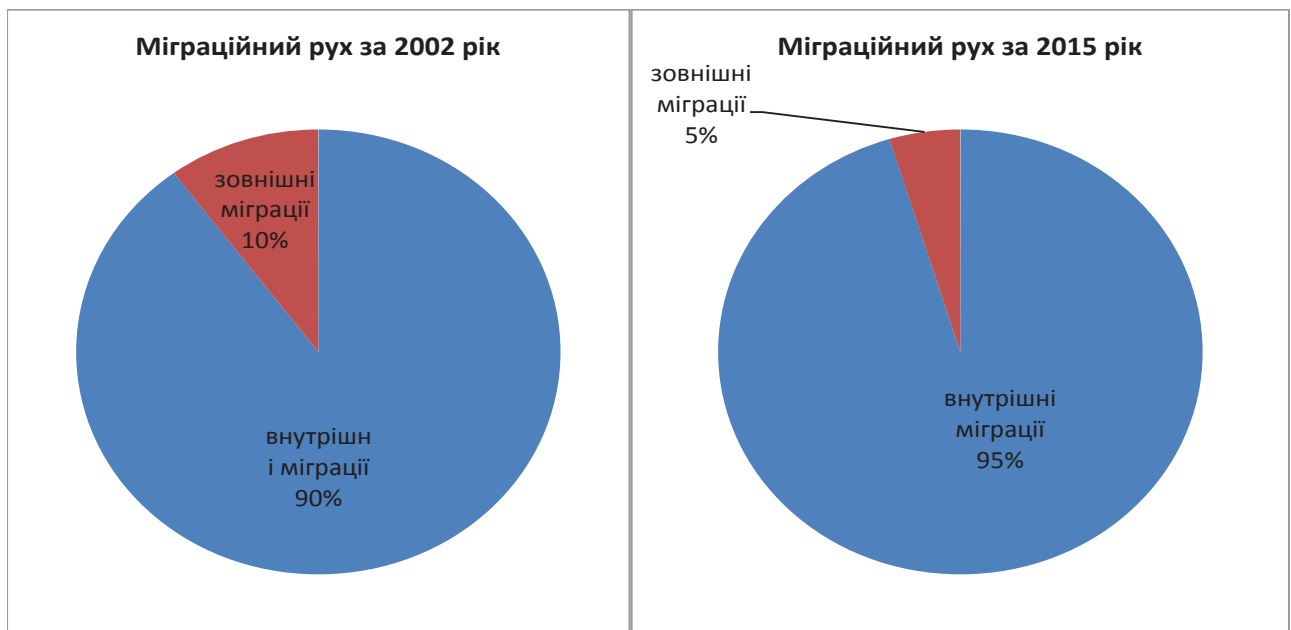
Виклад основного матеріалу дослідження. Під терміном «міграція» зазвичай розуміється

переміщення населення у межах однієї країни (внутрішня міграція) чи за її межі (зовнішня міграція). Загалом існує більше чотирьох десятків її визначень. Найчастіше дослідники розглядають міграцію лише як територіальні переміщення людей, які пов'язані з перетином певних кордонів – адміністративних чи державних.

Рис. 1. Динаміка процесів внутрішньої міграції в Україні в період 2001–2015 рр.

*Складено за даними Державної служби статистики України [7–14]

Рис. 2. Динаміка розвитку міграційних процесів в Україні

*Складено за даними Державної служби статистики України [7; 14]

У міграції як суспільному явищі виокремлюють три параметри:

- 1) чинник мобільності;
- 2) чинник потреб;
- 3) чинник стабільності [1, с. 4].

Міграційні процеси можуть бути спричинені низкою причин, серед яких:

- соціально-економічні (пошук кращих умов життя);
- екологічні (вимушені переселення із забруднених територій);
- політичні (виїзд із території воєнних дій або політичного переслідування);
- сімейно-побутові (возз'єднання родин);
- релігійні (переїзд до духовних спадщин) [2, с. 3].

Внутрішні міграції для України не є чимось новим. Цей процес переселення населення був характерним уже для часів Київської Русі. Найчисельніші міграційні рухи відбулись у ХХ столітті. Саме у цей період формувалася не лише політична система України, а й соціально-побутовий устрій українського народу. Домінуючими факторами розвитку міграційних процесів є не тільки соціально-економічні умови, а й політична нестабільність.

Найбільш поширеними причинами саме внутрішньої міграції є соціально-економічні чинники. Суть таких міграцій населення полягає у забезпеченні кількісної та якісної відповідності між потребою у робочій силі та наявністю її у різних регіонах держави, а також у реалізації праг-

нень працівників задовольнити особисті потреби соціального, професійно-кваліфікаційного та духовного характеру. Якщо в першому випадку зазвичай людина сама наважується на зміну свого місця проживання, то у другому випадку міграція є примусовою. Причинами примусових міграцій на території України в різні історичні часи були:

- голодомор 1932–1933 рр.;
- Перша та Друга світові війни;
- масові репресії української інтелігенції у 40-х рр. ХХ ст.;
- радянська українських земель у 50-х рр. ХХ ст.;
- політичні переслідування;
- екологічна катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р. [5].

Після краху радянської системи і здобуття країною незалежності обсяги внутрішніх міграцій значно скоротилися, що було наслідком зникнення властивих попередній добі організованих переселень і наборів робочої сили, а також пов'язано з комерціалізацією сфери освіти, ростом цін на житло, труднощами з працевлаштуванням тощо. Особливо ця ситуація була характерна для початку ХХІ ст. (рис. 1, 2). Якщо на рубежі 1980–1990-х рр. усередині України фіксувалося до 3 млн. фактів прибуття та вибуття, то нині – близько 1,3 млн.

Проте й досі внутрішньодержавні переїзди є найпоширенішою формою зміни місця проживання громадян України. За останні 25 років геополітична ситуація у світі кардинально змі-

Таблиця 1

Країни світу з найбільшою кількістю внутрішньо переселених осіб станом на 31.12.2015 р. [17].

№	Країна	Населення країни, млн.	Кількість ВПО	Кількість у % ВПО від загальної кількості населення країни
1.	Сирія	22,85	6 600 000	28,8%
2.	Колумбія	47,12	6 270 436	13,3%
3.	Ірак	33,42	3 290 310	9,8%
4.	Судан	37,96	3 182 286	8,3%
5.	Ємен	37,96	2 509 068	6,6%
6.	Нігерія	173,6	2 095 812	1,2%
7.	Південний Судан	11,3	1 696 962	15%
8.	Україна	42,6	4 678 587	10,9%
9.	Демократична Республіка Конго	67,51	1 500 000	2,2%
10.	Пакистан	182,1	1 459 000	0,8%

Таблиця 2
Кількість зруйнованих будівельних об'єктів у Донецькій та Луганській областях унаслідок проведення антитерористичної операції (2014–2015 рр.) [14]

Кількість об'єктів	Призначення об'єктів
217	заклади освіти
45	охорона здоров'я
51	культурне і спортивне призначення
81	адміністративні будівлі
14	об'єкти торгівлі
132	промислові об'єкти
на суму 4 млрд. 788 млн. гривень	

нилася: відбувся розпад Радянського Союзу, істотні зміни в колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, об'єдналася Німеччина. На міжнародній арені з'явилася ціла низка нових держав, серед них і незалежна держава Україна.

Стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу Української держави закладено в Декларації про державний суверенітет

України і в Основних напрямках зовнішньої політики України. Однією із найголовніших особливостей української геополітики є її багатовекторність і важливість європейської орієнтації нашої геостратегії.

Сьогодні Україна спрямована на розвиток економічних зв'язків із такими партнерами, як ЄС, США, АСЕАН, урегулювання воєнного конфлікту з Росією та налагодженням із нею партнерства. Україна позиціонує себе як самодостатня держава, яка може стати гідним партнером розвинутих держав. Але в сучасній економічній ситуації Україні необхідно розробити власний вектор розвитку і стабілізації економіки.

У 2014 році Україна вперше за роки незалежності зіткнулася не лише з масовими внутрішніми міграціями, а й із проблемою вимушених переселенців (ВПО). Причиною цих явищ став воєнно-політичний конфлікт між Росією та Україною на території Донецької і Луганської областей.

Порівняно з розвинутими країнами, де внутрішні переселення є важливим складником збалансування ринку праці та динамічного розвитку економіки (наприклад, у серед-

Таблиця 3

Список розграбованих підприємств на окупованих територіях

№	Назва підприємства	Спеціалізація підприємства	Область
1.	Філіал заводу «Мотор Січ»	головний виробник двигунів у країні	Донецька обл.
2.	Холдингова компанія «Топаз»	конструкція радіотехніки	Донецька обл.
3.	Стаханівський вагонобудівний завод	виробництво залізних дорожніх вагонів	Луганська обл.
4.	Стаханівський завод феросплавів	крем'янисті й марганцеві сплави	Луганська обл.
5.	Ясиноватський машинобудівельний завод	техніка для прокладання тунелів та метрополітенів	Донецька обл.
6.	Лутугинський науково-виробничий валковий комбінат	виробництво валків	Луганська обл.
7.	Луганський патронний завод	виробництво патронів	Луганська обл.
8.	Завод електронного машинобудування «Машзавод-100»	обладнання для вирощування монок-ристалів сапфіра	Луганська обл.
9.	Завод «Юність»	радіотехніка для авіації	Луганська обл.
10.	Луганський завод автоклапанів	виробництво клапанів	Луганська обл.
11.	Луганський машинобудівельний завод імені Пархоменка	гірничо-збагачувальне обладнання	Луганська обл.
12.	Завод гірничорятувальної техніки «Горизонт»	автобуси для порятунку людей	Луганська обл.
13.	Луганський електромашинобудівний завод	електроапаратура і різні комплектуючі для залізничного транспорту	Луганська обл.

*Складено за даними [6].

Таблиця 4
**Максимальна кількість зареєстрованих
 безробітних серед переселенців
 в областях України у 2015 р.**

№	Область	Кількість безробітних в областях України	У відсотках
1.	Київська (без міста Київ)	849 тис. осіб	8,58%
2.	Дніпропетровська	804 тис. осіб	8,12%
3.	Запорізька	802 тис. осіб	8,10%
4.	Харківська	703 тис. осіб	7,10%
5.	Черкаська	372 тис. осіб	3,76%
		Україна 9,889500	

*Складено за даними [17].

ньому американець змінює місце проживання 13 разів упродовж життя, британець – 7 разів), мобільність українців невисока.

Внутрішньодержавні переїзди стримуються такими чинниками:

- низьким добробутом населення;
- дефіцитом і високою вартістю житла у провідних містах;
- слабкістю системи посередництва у працевлаштуванні в інших регіонах;
- порядком реєстрації місця проживання та прив'язкою до місця реєстрації доступу до багатьох соціальних послуг [18; 19].

Сьогодні Україна посідає восьме місце за ВПО у світі (табл. 1).

За даними Міністерства соціальної політики, найбільше ВПО [4] зареєстровано у Донецькій, Луганській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській та Київській областях. Найменше ВПО розселено у Тернопільській, Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській,

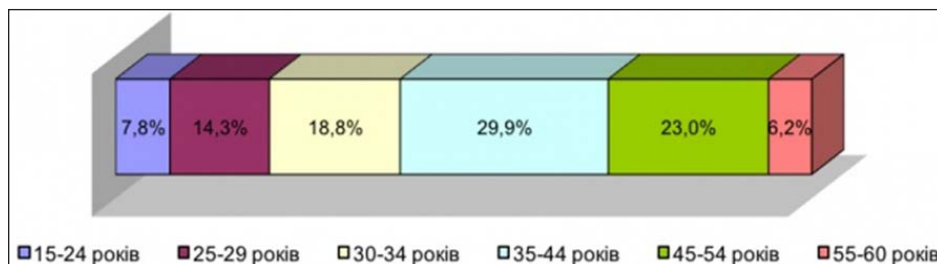
Івано-Франківській та Волинській областях. Це свідчить про нерівномірний регіональний розподіл ВПО в Україні, що призводить до надмірного соціального й адміністративного навантаження на громади, локальні ринки праці, соціальну інфраструктуру регіонів поселення [14].

Нерівномірність географічного розподілу ВПО стає особливо очевидною під час порівняння відносних величин, наприклад, кількості переселенців у розрахунку на 10 тис. корінного населення. Вибір значною частиною переселенців регіонів, близьких до місць попереднього проживання, свідчить про намір повернутися до покинутих поселень. Сьогодні близько 19% населення України внаслідок війни на Сході України змушені покинути власні домівки.

За оцінками ООН, зробленим ще восени минулого року, на Донбасі припинили роботу близько 40 тисяч підприємств. Очевидно, що нині ця цифра набагато більша. Оцінки вартості зруйнованих складників виробничої, комунальної, соціальної, транспортної, енергетичної та іншої інфраструктури мають орієнтовний характер через неможливість оглянути об'єкти, розташовані на підконтрольній терористичним угрупованням території (табл. 2) [5; 16].

Усе частіше в новинах можна зустріти заголовки, в яких ідеться про мародерство на окупованій території. Так, сайт «Аргумент» опублікував список підприємств, які були розграбовані проросійськими бойовиками (табл. 3).

Наведений список – це лише ті об'єкти, які зареєстровані офіційно, а скільки розкрадених підприємств насправді не є відомо. Це неможливо встановити через те, що українська влада не контролює усю зону АТО [3].

Рис. 3. Вікова структура безробітних серед внутрішньо переселених осіб [17]

Ще одним негативним наслідком, спричиненим війною на Сході країни, є погіршення ситуації на ринку праці Донбасу та загалом в Україні. Зростання навантаження на одне вакантне робоче місце у середньому становить 2 особи. Найбільше робочих місць потребує соціальна група від 30–35 років [17] (рис. 3).

Внутрішньо переміщені особи працездатного віку мають високий освітній та кваліфікаційний рівні, оскільки більшість із них має вищу освіту. За даними ДСЗ, розподіл ВПО за освітою суттєво відрізняється від освітнього рівня загальної кількості безробітних. Особи з вищою освітою становлять понад 70%, із професійно-технічною – 19%, із початковою та середньою – 11% [8].

За направленням Державної служби зайнятості працевлаштувались 1,2 тис. осіб. Очевидно, цим пояснюється і відмінність в активності звернень переселенців до Держслужби зайнятості з 1 березня 2014 р. до 31 січня 2016 р. У Запорізькій області ВПО майже у 30 разів більше, ніж на Івано-Франківщині, а кількість тих, хто звернувся до Державної служби зайнятості, відрізняється у шість разів (табл. 4).

Dbcyjdrb/

Отже, сьогодні в Україні внаслідок агресії сусідньої держави занепадає економіка, руйнується інфраструктура окупованих територій, зменшується привабливість України на інвестиційному ринку, зростає частка ВПО, які впродовж двох років АТО не мають повноцінного соціального захисту й економічної стабільності [9; 10].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алисов Н.В. Экономическая и социальная география мира / Н.В. Алисов, Б.С. Хорев. – М. : Гардарики, 2003. – 215 с.
2. Бакишаев Д.К. Международное правовое регулирование вынужденной и трудовой миграции / Д.К. Бакишаев, Д.В. Иванов. – М. : Проект, 2013 – 392 с.
3. Баталов О.А. Внутренняя миграция та тимчасові переміщення в умовах політичних та соціально-економічних загроз / О.А. Малиновська, М.А. Піцик // Соціальна політика. – 2014. – № 17. – С. 23. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.

4. Дорош С. Переселенці з Донбасу: «За що це нам?» / Світлана До-рош // ВВС Україна. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bbc.com>.

5. Дюк А.А. Развитие миграционных процессов на территории Украины / А.А. Дюк // Кримський вісник. – 2014. – № 6. – С. 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dsr.univ.kiev.ua>.

6. Коровай Є. Аргумент / Є. Коровай // Экономический журнал. – 2014. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://argumentua.com>.

7. Міграційних рух населення, 2001 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. П.П. Забродський. – К., 2002. – 27 с.

8. Міграційних рух населення, 2005 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. П.П. Забродський. – К., 2006. – 27 с.

9. Міграційних рух населення, 2010 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. Н.П. Павленко. – К., 2011. – 27 с.

10. Міграційних рух населення, 2011 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. О.А. Вишнеvsька. – К., 2012. – 27 с.

11. Міграційних рух населення, 2012 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. О.А. Вишнеvsька. – К., 2013. – 45 с.

12. Міграційних рух населення, 2013 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. О.Е. Остапчук. – К., 2014. – 45 с.

13. Міграційних рух населення, 2014 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. О.О. Кармазіна. – К., 2015. – 420 с.

14. Міграційних рух населення, 2015 рік: Статистичний щорічник / Державний комітет статистики України, Управління статистики населення; відп. за вип. О.А. Вишнеvsька. – К., 2016. – 316 с.

15. Независимое бюро новостей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polytech21.ru>.

16. Пістун М.Д. Развитие суспільної географії в Україні у ХХ – на початку ХХІ сторіччя / Микола Пістун. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2009. – 216 с.

17. Смаль В. Велике переселення: скільки в Україні переміщених осіб і як склалась їх доля / Валентина Смаль // Економічна правда. – 2016. – № 6. – С. 24–25.

18. Шевченко О.В. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ / О.В. Шевченко, В.І. Жук; Нац. ін-т стратег. досліджень. – 2015. – С. 92. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.

19. Юдина Т.Н. Социология миграции / Т.Н. Юдина. – М. : Академ. Проект, 2001. – 314 с.

УДК 911.375.3+502.1

Мозговий А.А.,
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України

ГЕОГРАФІЯ МІСЬКИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ

Із суспільно-географічних позицій схарактеризовано конфліктну взаємодію у міському просторі. Розмежовано такі поняття, як «конфліктна ситуація», «конфліктність» і «конфліктогенність». Узагальнено основні підходи до систематизації міських конфліктів. Визначено, що конфлікти є не тільки наслідком динамічного міського розвитку, а і його передумовою.

Ключові слова: місто, міський розвиток, конфліктна ситуація, конфліктність, конфліктогенність, міські конфлікти.

С общественно-географических позиций охарактеризовано конфликтное взаимодействие в городском пространстве. Разграничены такие понятия, как «конфликтная ситуация», «конфликтность» и «конфликтогенность». Обобщены основные подходы к систематизации городских конфликтов. Определено, что конфликты являются не только следствием динамичного городского развития, но и его условием.

Ключевые слова: город, городское развитие, конфликтная ситуация, конфликтность, конфликтогенность, городские конфликты.

Mozghovyi A.A. GEOGRAPHY OF URBAN CONFLICTS IN UKRAINE

The purpose of this publication – devoted to the geographical study of conflict in urban development in Ukraine. In the process of studying of urban conflict we also demarcated such concepts as “conflict situation”, “frequency of conflicts” and “risk of conflicts”. In the article were summarized the main approaches to the systematization of urban conflicts. We made conclusion that conflicts are prerequisite for urban development.

Key words: city, urban development, conflict situation, frequency of conflicts, risk of conflicts, urban conflicts.

Постановка проблеми. Розвиток людської цивілізації характеризується нині загостренням проблем у взаємодії суспільства і природи. Збалансованість економічної, соціальної та екологічної складових розвитку суспільства все ще лишається недосяжною метою як для більшості національних урядів, так і для планети загалом. У багатьох галузях економіки, сферах суспільного життя та регіонах світу людство не тільки не наблизилось до реалізації парадигми сталого розвитку, а навіть навпаки – спостерігається деградація. Яскравим підтвердженням тому є доля Паризької угоди щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксину вуглецю з 2020 року (UNFCCC), реалізація котрої після виходу з неї першої економіки світу лишається під великим питанням. Суперечність між постійно зростаючими потребами суспільства і стійкістю природних комплексів географічної оболонки вже давно набула гостроти конфлікту. Сьогодні промовисто демонструє нам, що без докорінного вирі-

шення у найближчі десятиліття конфліктів у системі «суспільство» – «технологія» – «природа» подальший цивілізаційний поступ людства є значною мірою загрозливим.

Географія як наука-інтегратор, що здатна досліджувати і природу, і населення, і господарство в комплексі, має неабиякий методичний потенціал для дослідження такого явища, як конфлікт. Безперечно, у процесі дослідження конфліктів у географа виникатимуть труднощі, зумовлені природою цього явища, а саме динамічністю конфліктів. Адже перцептивно конфлікт є радше «часовим», ніж «просторовим» об'єктом дослідження. Проте, узагальнивши й залучивши пізнавальний досвід усього розмаїття географічних напрямів (наприклад, історичної та політичної географії), вважаємо, що гносеологічні перепони мають бути подолані. Оскільки конфлікти між різними територіальними системами в географічній оболонці відбуваються постійно, вони можуть розглядатися географами як вид зв'язку між досліджу-

ваними системами. З таких міркувань належність конфліктів до об'єктно-предметного поля географії є беззаперечною.

Географічні дослідження конфліктів нині не обмежуються лише сферами історичної географії, політичної географії або геополітики. Дедалі більшої актуальності набувають вивчення конфліктів у галузі природокористування, удосконалюються способи їх картографування.

Упродовж історії людської цивілізації процес міського розвитку супроводжувався протиріччями, часто переходячи в їх гостру форму – конфлікти. Фахівці-урбаністи відносять міста до конфліктогенних просторів з особливими умовами розвитку, а онтологія конфлікту здавна цікавила фахівців різного профілю, наприклад, філософів, а також психологів, соціологів, політологів, культурологів і представників багатьох інших гуманітарних галузей знань. Особливе місце у вивченні природи конфліктів посідають математичні вишукування, особливо у сфері теорії ігор. Деяка роз'єднаність і різноманітність наукового знання про природу конфліктів, а також підвищення їхньої гостроти і згубності наслідків впливу на життя людей викликали гостру потребу в узагальненні та систематизації знання про конфлікти.

Проблематика конфліктів міського розвитку охоплює широке коло теоретичних і прикладних питань, дослідження яких ґрунтується на таких концептах і фундаментальних наукових категоріях, як «система», «розвиток» і «простір». Місто може слугувати яскравим прикладом середовища, що концентрує масу гетерогенних конфліктів у межах однієї територіальної системи, особливо в реаліях сучасної України, тому є надзвичайно складним і цікавим об'єктом географічного дослідження конфліктної взаємодії територіальних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Географія конфліктів, або геоконфліктологія, є новітнім науковим напрямом досліджень, об'єктно-предметне поле якої лежить у царині конфліктної взаємодії природно- і суспільно-територіальних систем, тому спеціальної наукової літератури з цієї тематики не так багато.

Порівняно краще опрацьоване це питання дослідниками західних наукових шкіл, зокрема

стосовно взаємодії локальних спільнот у межах міста для досягнення суспільно важливих цілей [1], виявлення та ідентифікації міських конфліктів [2], висвітлення питань міських конфліктів у контексті сталого (збалансованого) розвитку міст [3]. Однак названі дослідження здійснювались переважно в межах суспільствознавчих наукових напрямів, що посилює потребу в суспільно-географічному дослідженні конфліктів міського розвитку.

Постановка завдання – визначити й розкрити на прикладі міста як складної відкритої суспільно-територіальної системи базові наукові поняття нового комплексного напрямку досліджень – географії конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидним є те, що за своєю природою та характером функціонування місто має системний характер. Серед численних ознак складної системи в науковій літературі найчастіше згадуються відкритість такої системи, її здатність до саморозвитку та самоорганізації. Усі ці риси притаманні системі міста: по-перше, місто завжди було і є відкритою системою, фактично «системою у системі» – в системі поселень; по-друге, будь-якому місту властиві саморозвиток і самоорганізація, оскільки саморозвиток закладено в самій сутності міста. Місто як «рушій прогресу» не можна уявити статичним, воно має розвиватись, розвиваючи прилеглі території. Саморозвиток конкретного міста зумовлюється як внутрішніми чинниками, так і зовнішніми впливами, котрі можна розглядати як прояви саморозвитку систем поселень (або систем розселення вищого рівня – регіональних, національних). Тому дуже важко дослідити процеси і визначити напрями розвитку міста чи навіть категорії міст, не врахувавши системності їх існування.

Крім того, зі складними системами місто споріднює його структурна, функціональна та динамічна складність, що зумовлено значною концентрацією об'єктів, котрі взаємодіють на обмеженій території. Проте на різних етапах розвитку суспільства характер взаємодії між об'єктами може бути різним. Динамізм функціонування міста, зокрема, проявляється у рухах потоків населення із приміської зони до місць роботи вранці і відтоці населення ввечері (маятникова міграція); в активному

переміщенні власне міських жителів протягом дня, у пов'язаних із цим піках транспортної напруженості; у ритміці роботи виробництв та установ чи у безперервності їхньої роботи; у цілодобовості життєзабезпечення міста (водота енергопостачання, сміттєвивезення та ін.). Розвиток міста як наслідок динамізму функціонування проявляється також у постійному будівництві, переплануванні вулиць, прокладанні нових комунікацій та адаптації міського середовища до нових умов загалом.

Нині у вітчизняній суспільній географії як загальне означення системних об'єктів найчастіше використовується поняття «суспільно-територіальна система», що об'єднує виробничі, соціальні, населенські або природні елементи. Під час дослідження окремих елементів суспільно-територіальної системи на перший план постають їхні функції.

Територія як просторова передумова цивілізаційних процесів є базовою категорією географічної науки. Як природно-територіальні, так і суспільно-територіальні системи не можуть існувати поза «місцем». Територіальність є однією із найважливіших ознак подібних утворень. Хоча сучасні міста переважно лишаються дискретною формою територіальної організації суспільства, однак вони теж складаються з окремих територіальних частин (підсистем), а також є територіальними складовими частинами масштабніших географічних об'єктів. Елементом суспільно-територіальної системи міста властиві такі територіальні параметри, як різний ступінь доступності, територіальна конфігурація, територіальна концентрація та ін. Вочевидь, що згадані територіальні параметри істотно впливають на розвиток конкретного міського поселення.

Місто ми розглядаємо як складну відкриту суспільно-територіальну систему. Структурна складність міської системи призводить до «вертикальних» і «горизонтальних» суперечностей між ієрархічно різними елементами. Функціональна складність викликає протиріччя, пов'язані з якісно різною, а іноді протилежною спрямованістю процесів функціонування системи. У свою чергу, динамічна складність породжує суперечності дисонансно-резонансного характеру, пов'язані з аритмічністю процесів, розбіжністю їхніх часових параметрів

і несинхронізованістю. Гострими проявами подібних протиріч є конфлікти.

У процесі накопичення та узагальнення людством наукового знання стає дедалі очевиднішим, що концепти «розвиток» і «конфлікт» перебувають у діалектичній єдності. Виходячи з сучасного загальнонаукового уявлення про розвиток [4], під *міським розвитком* ми розуміємо незворотні, закономірні й спрямовані зміни суспільно-територіальної організації міського простору. Цей процес супроводжується постійною трансформацією поселенської мережі з переміщенням населення у міста та істотною зміною способу життя цього населення. Принагідно розглянемо більш ретельно кожен з питомих рис міського розвитку.

Так, *незворотність* змін характеризує функціонування міської системи, тобто циклічну і динамічну роботу функцій міста. Набір функцій міста, на нашу думку, відповідно до логіки розвитку повинен проходити стадії від комплексу до системи. Наукове пояснення незворотності як риси міського розвитку має певні застереження. З історичної географії достеменно відомими є чимало прикладів «перетворення» міських поселень на сільські, тобто прикладів деградації міського середовища; на перший погляд, це може свідчити про певну «зворотність» міського розвитку. Хибність такого пояснення полягає у тому, що перехід населеного пункту з категорії «міст» до категорії «сіл» свідчить насправді не про зворотність розвитку, а, навпаки, підтверджує його (розвитку) незворотність. Адже розвитку міста, як і будь-якій складній територіальній системі, властива еволюційна стадійність: міста зароджуються, зростають, досягають розквіту, занепадають і зрештою зникають. Тобто перетворення міста на село є констатацією «смерті» міста. При цьому населений пункт «за інерцією» може ще деякий час зберігати за собою адміністративний статус міста, хоча його мешканці вже поколіннями ведуть руральний спосіб життя. Ця проблема – якісного розмежування міського і сільського середовищ – лишається ще доволі слабко розкритою у сучасній науці.

Друга питома риса міського розвитку – *спрямованість* змін суспільно-територіальної системи міста – визначає єдність розвитку міста, що надає йому рис внутрішньої взаємозалеж-

ності, – траєкторії міського розвитку. Напрямок змін суспільно-територіальної системи міста, як правило, пов'язаний з ускладненням структури його господарства, збільшенням масштабів його економічного, соціального та екологічного впливу на прилеглу територію, появою нових елементів і функцій структури.

Саме у зв'язку з простеженням спрямованості розвитку певного міста найчастіше можна зіткнутись з оцінними судженнями окремих фахівців та громадськості щодо розвитку міста, йдеться про основні його тенденції – прогрес і регрес. Прогресивний розвиток міст, тобто напрям розвитку від «гіршого» до «кращого», досить тривалий історичний час був «наріжним каменем» міського управління і міської політики в Європі. Через європейський універсалізм загальна теорія прогресу і прогресивності міста була поширена на глобальному рівні. Проте з другої половини ХХ ст., коли негативні наслідки урбанізації, індустріалізації, технізації та інтернаціоналізації світового господарства стали очевидними, теорія прогресу стала зазнавати жорсткої критики з боку громадськості. Нині «прогресивність» усього міського не є вже такою беззаперечною.

Третя питома риса міського розвитку – *закономірність* змін суспільно-територіальної системи міста – передбачає суттєвий і постійно повторюваний взаємозв'язок елементів міської системи, визначальних етапів і форм процесу міського розвитку. Можна виокремити загальні й одиничні, тобто універсальні та специфічні, закономірності міського розвитку. Але це предмет окремого дослідження. Вважаємо, що закономірність є тією властивістю міського розвитку, що різнить його зі змінами катастрофічного характеру.

З одного боку, конфлікт заперечує розвиток, а з іншого – є невід'ємним його атрибутом і навіть необхідною умовою. Серед усієї безлічі сучасних наукових визначень конфлікту найприйнятнішим для нашого дослідження ми вважаємо таке: *конфлікт – це «протидія двох або більше суб'єктів, а іноді процесів, які претендують на зумовлюваний ними стан дійсності»* [5].

Конфліктуючими сторонами в міській системі можуть бути суб'єкти господарської діяльності, органи управління, громадські об'єд-

нання, окремі особи і навіть технічні системи. Як зазначалося вище, міські конфлікти найчастіше виникають як результат загострення протиріч розвитку міської системи. Конфліктувати між собою можуть також різні види розвитку міста – територіальний, демографічний, функціональний та соціально-економічний.

До конфліктної ситуації також може призводити *конкуренція* між суб'єктами. Однак, на нашу думку, не слід ототожнювати конкуренцію з конфліктом, тому що певне змагання між суб'єктами за поліпшення умов функціонування у межах міського простору, ресурси розвитку або досягнення певного стану міського середовища не обов'язково призводить до конфлікту. Основними визначальними рисами конкуренції і конфлікту є те, що під час конкуренції суб'єкти діють кожен «на своєму полі», а також те, що дії для забезпечення успіху мають позитивний характер. Окремим аспектом цього питання є конкуренція між містами як соціально-економічними системами, а також образами і брэндами міст. Ця проблематика потребує окремого поглибленого дослідження.

Під час характеристики конфліктної взаємодії у міському просторі важливим є розмежування таких понять, як «конфліктна ситуація», «конфліктність» і «конфліктогенність». Зупинимось на них більш докладно.

Конфліктна ситуація – це збіг обставин з об'єктивними передумовами для конфлікту, що провокує деструктивні дії сторін, тобто виникнення конфлікту. Часто конфліктну ситуацію асоціюють із власне конфліктом, що є помилковим уявленням, тому що конфлікт може мати неявну, приховану або латентну фазу. Така фаза може залишитися непоміченою. Конфліктна ситуація у міському просторі сигналізує про нагальну необхідність втручання з боку відповідних управлінських структур. Конфліктам між приватними і суспільними інтересами городян, між різними міськими підсистемами завжди передують конфліктна ситуація. Можна стверджувати, що розв'язання конфліктних ситуацій є показником ефективності міської влади.

Конфліктність – це показник, що характеризує частоту і гостроту виникнення і перебігу конфліктів у місті, міру залученості в конфліктну взаємодію суб'єктів. Розрізняють низьку,

середню, прийнятну і високу конфліктність. Центральною детермінантою конфліктності є система суперечностей, що виникають у процесі міського розвитку і відтворення предметного плану соціально-економічної активності. Рівень емерджентності в розвитку міста як системи і міра ефективності спільної діяльності суб'єктів міського середовища є провідними чинниками, що визначають змістовні причини й інтенсивність конфліктності в місті. На прикладі дослідження інших складних систем конфліктологи встановили, що певний рівень конфліктності не є фактором дезінтеграції високоефективної системи, часто він є прийнятним і навіть бажаним для ефективного функціонування системи.

Конфліктогенність міського розвитку, на нашу думку, – це потенціал можливих конфліктів, які можуть виникнути у процесі взаємодії суб'єктів міського розвитку. Конфліктогенність впливає на стан міського середовища і проявляється у мобілізації просторових, матеріальних і нематеріальних ресурсів, асиметричності деструктивних дій, що може призвести до згубних наслідків для сторін – носіїв інтересів. Конфліктогенність може характеризувати потенціал конфліктної взаємодії на різних територіальних рівнях: міста загалом, окремого району, зони впливу міста.

Окремою проблемою у дослідженні міських конфліктів є питання їхньої систематики. У сучасній науковій практиці систематизації конфліктів існує безліч підходів. Це зумовлено досить широким колом наук і галузей знань, які вивчають конфлікти, – від психології до теорії міжнародних відносин. Проаналізувавши і порівнявши наявні класифікації конфліктів, запропоновані представниками різних наук, ми зробили висновок, що для потреб географічного дослідження конфліктів можуть бути використані далеко не всі з них. Під час систематизації конфліктів міського простору дедуктивним шляхом дослідник отримує можливість оперувати конкретними просторово-часовими таксонами (класами) конфліктів. Наш досвід дослідження цих питань свідчить, що різні класифікації конфліктів ефективніше застосовувати на перших, польових етапах дослідження; на більш пізніших етапах, застосовуючи індуктивні методи, дослідник

відкриває можливості більш ефективного застосування таксонів якісного характеру (типів) конфліктів міського простору.

Процес систематизації конфліктів передбачає глибокий підхід до ідентифікації об'єкта і суб'єктів, передумов і наслідків конкретного конфлікту, що розвивається у міському просторі. Тому під час дослідження міських конфліктів незамінною стає триада класичних методів: описово-географічного, історико-географічного та порівняльно географічного. «Паспортизація» міських конфліктів, проведена за допомогою вищеназваних методів, дає змогу географу досить чітко визначити масштаби впливу того чи іншого конфлікту на міський розвиток. Тобто географічна «прив'язка» загальнонаукової типізації конфліктів, на нашу думку, створює нові дослідницькі можливості. Яскравіше проілюструвати це можна на прикладі дослідження ергатичних конфліктів, тобто конфліктів різних міських підсистем, де суб'єктність у традиційному уявленні як така відсутня. Саме географія має широкий інструментарій для подібних досліджень.

Висновки з проведеного дослідження. Унаслідок здійсненої короткої наукової розвідки можна зробити такі узагальнення.

Визначено, що конфлікти є не тільки наслідком динамічного міського розвитку, а й необхідною його передумовою. На нашу думку, важливим є усвідомлення серед широких кіл урбаністів неминучості конфліктів у процесі розвитку міста. Конфліктогенність є невід'ємною атрибутивною рисою міського розвитку. Саме економічні, соціальні та екологічні конфлікти, що виникають у процесі функціонування міської системи, спонукають до пошуку можливостей і мобілізації ресурсів для розвитку як окремого міста, так і міських мереж.

Встановлено, що в національній статистичній системі України відсутні дані, які безпосередньо або опосередковано характеризували б конфліктність у населених пунктах. Ми вважаємо, що у таких умовах у суспільно-географічні дослідження міських конфліктів слід долучати «нетрадиційні» для географії методи, івент- і контент-аналіз, системно-ситуаційний аналіз і групу соціологічних методів дослідження конфліктної взаємодії. При цьому важливе значення мають класичні географічні методи, такі

як описово-географічний, історико-географічний, порівняльно-географічний та картографічний.

На нашу думку, вплив конфліктів як чинника формування умов життя населення великих міст лишається дещо недооціненим. Немає підстав стверджувати, що гострота конфліктів у конкретному місті якимось чином корелюється з його величиною, однак частота виникнення конфліктних ситуацій у містах-мільйонерах значно вища, ніж в інших підгрупах великих міст. За порівняно високого рівня життя мешканців великих міст значна кількість конфліктогенів у міському середовищі і загальний високий потенціал конфліктної взаємодії у великих містах створюють кумулятивний негативний вплив на формування умов життя населення великих міст. Це знаходить свій вияв як на рівні міжособистісної взаємодії, так і на рівні взаємодії кількісно значних соціокультурних спільнот.

Стає очевидним, що прогрес в одному напрямі чи сфері обов'язково породжує конфлікти й регрес в інших сферах міського розвитку. Нині основні постулати теорії прогресу є хиткими, а впевненість у необхідності подальшого економічного й технологічного

зростання – сумнівною. Усе більшої поширеності серед науковців набуває альтернативний теорії прогресу ймовірнісний підхід у розумінні цивілізаційного розвитку людства. Політику індустріалізації, урбанізації та прискореного розвитку великих міст заступила теорія меж зростання і концепція сталого збалансованого розвитку. Проте на шляху її реалізації і впровадження існує немало об'єктивних і суб'єктивних перепон, подолання яких потребуватиме значних зусиль людської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Gualini E. Conflict in the City. Contested Urban Spaces and Local Democracy / Enrico Gualini, João Morais Mourato, Marco Allegra. – Berlin : JOVIS, 2015.
2. Hoolechan A. Localism, scale and place in claims for sustainable urbanism: Moving beyond the idealist and materialist / A. Hoolechan, M. Tewdwr-Jones. – London : Routledge, 2015.
3. Locating Urban Conflicts. Ethnicity, Nationalism and the Everyday / ed. by Wendy Pullan and Britt Baillie. – London : PALGRAVE MACMILLAN, 2013.
4. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України ; під ред. В.І. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 750 с.
5. Всемирная энциклопедия. Философия. – М. : АСТ, 2001. – 1312 с.

УДК 911.3:614

Моликевич Р.С.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

МЕТОДИКА МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Статтю присвячено розгляду алгоритму дій під час проведення медико-географічного дослідження стану здоров'я населення регіону. За авторською методикою розроблено та описано п'ять етапів проведення дослідження: етап збору та опрацювання даних щодо стану здоров'я, відтворення населення у регіоні дослідження; етап здійснення систематизації даних за блоками показників, аналіз динамічних рядів, картографічна візуалізація зібраної інформації; етап характеристики передумов та чинників впливу на здоров'я населення; етап компонентної та інтегральної оцінки стану здоров'я населення; етап формування пріоритетних напрямів збереження здоров'я і поліпшення регіональної медико-демографічної ситуації.

Ключові слова: суспільне здоров'я, медико-демографічна ситуація, медико-географічне дослідження, індикатор ризику смертності, індекс демографічної напруженості, анкетне опитування.

Статья посвящена рассмотрению алгоритма действий при проведении медико-географического исследования состояния здоровья населения региона. По авторской методике разработаны и описаны пять этапов проведения исследования: этап сбора и обработки данных о состоянии здоровья, воспроизводства населения в регионе исследования; этап осуществления систематизации данных по блокам показателей, анализ динамических рядов, картографическая визуализация собранной информации; этап характеристики предпосылок и факторов влияния на здоровье населения; этап компонентной и интегральной оценки состояния здоровья населения; этап формирования приоритетных направлений сохранения здоровья и улучшения региональной медико-демографической ситуации.

Ключевые слова: общественное здоровье, медико-демографическая ситуация, медико-географическое исследование, индикатор риска смертности, индекс демографической напряженности, анкетный опрос.

Molikeyvych R.S. THE METHODOLOGY OF MEDICAL-GEOGRAPHIC STUDY OF PUBLIC HEALTH IN THE REGION

The article is devoted to the algorithm of actions during the medical-geographic study of public health in the region. According to the author's method developed and described five stages of the study, namely the following: stage of collecting and processing of data on health and reproduction research in the region; stage of systematization of data blocks of indicators, time series analysis, cartographic visualization of the information that was collected; stage of characteristics conditions and factors affecting the health of the population; phase component and integrated assessment of health status; stage of forming the priorities of health preservation and improvement of regional medical-demographic situation.

Key words: public health, medical-demography situation, medical-geographic research, indicator of mortality risk, index of demographic tensions, questionnaire.

Постановка проблеми. Медико-географічне дослідження на будь-яких рівнях територіальної ієрархії є досить непростим у методичному плані. Головна проблема полягає у відборі показників і характеристик, а також конкретних методів, якими найбільш точно і якісно описується як рівень здоров'я населення, так і специфічні медико-демографічні проблеми регіону. Найважливіша проблема полягає у відсутності докладних порівняльних статистичних даних, які описують здоров'я досить репрезентативно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свого часу російськими географами Б.Б. Прохоровим та В.С. Тикуновим було проведено медико-демографічну класифікацію регіонів Росії [8]. Для характеристики медико-демографічної ситуації (МДС) автори застосували індексний метод із виведенням формули індексу суспільного здоров'я населення. Ними було використано лише такі базові показники, як очікувана тривалість життя (ОТЖ) та дитяча смертність (ці показ-

ники використовуються Всесвітньою організацією охорони здоров'я). Уже цього достатньо для дослідження суспільного здоров'я на рівні країн або адміністративних областей. На нижчих рівнях аналізу відразу зіштовхуємось із ситуацією, що статистика ОТЖ не ведеться ані в районному розрізі, ані у розрізі міст. Іншою проблемою є, наприклад, досить висока амплітуда варіації окремих показників із року в рік. Зокрема, аналізуючи динаміку дитячої смертності у Херсонській області, відзначимо, що в деяких районах в окремі роки взагалі відсутні випадки смертності малюків, але вже через рік – два показники можуть сягнути 20–30%. І такі показники не є ознаками різких змін медико-демографічної ситуації, як правило, дитяча смертність формується більшою мірою через вплив біологічних факторів, мало пов'язаних із властивостями геопростору. Тому для досліджень на районному рівні такі показники не можуть бути взятими за основу.

Постановка завдання. Отже, головним завданням дослідження є розробка методики інтегральної оцінки стану здоров'я населення регіону з подальшою типізацією його районів із залученням методу і даних анкетного опитування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У медичній статистиці в оцінці стану здоров'я і демографічної ситуації використовуються такі показники, як загальна чисельність населення, показники смертності (смертність за статевими та віковими групами, смертність працездатного населення, дитяча смертність, смертність за основними причинами), природний приріст, питома вага дітей та осіб похилого віку, демографічне навантаження працездатного населення особами пенсійного віку та дітьми, середній вік населення, кількість жінок фертильного віку, спеціальні коефіцієнти народжуваності (середнє число дітей, народжених жінкою за все життя, брутто-коефіцієнт відтворення, нетто-коефіцієнт відтворення, середній вік матері), статевий склад населення [6]. Водночас медико-географічне дослідження відрізняється у своїй специфіці від цілей медичної статистики і повинне включати в себе дослідження цілої низки категорій і характеристик, їх взаємозв'язків. Для розкриття характерних рис МДС (на національному і регіональному рівнях) базовими категоріями є чисельність

населення із поділом його на сільське і міське, народжуваність, смертність, статево-вікова структура, захворюваність. Медико-географічне дослідження, яке здійснюється у контексті якості життя населення (ЯЖН), передбачає і залучення спеціальних показників: кількість абортів на 100 пологів, рівень інвалідизації населення (кількість інвалідів на 100 осіб), кількість громадян, які мають статус постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи на 1 000 осіб, частка господарств, члени яких оцінили свій стан здоров'я як поганий (%) [2, с. 106]. Проте застосування окремих із них доцільне лише в деяких випадках.

Затребуваними у медико-географічних дослідженнях можуть бути оцінки власного здоров'я населенням, систематизовані на основі результатів його опитування. Застосування таких оцінок є виправданим, оскільки моніторинг здоров'я у рамках системи охорони здоров'я не завжди дає адекватну оцінку його стану. Наприклад, статистика смертності населення від невстановлених та невідомих причин станом на 2014 р. сягнула 20% в окремих районах Херсонської області (Нижньосірогозький, Нововоронцовський райони), що є свідченням системної неспроможності на 100% встановити діагноз, а з іншого боку – точно визначити причини смертності. У такому разі на допомогу приходять суб'єктивні оцінки населенням власного здоров'я, які можуть просигналізувати про наявність на окремих територіях зон певної несприятливості.

Медико-географічне дослідження стану здоров'я населення, яке має також включати й аналіз демографічних показників, є складним процесом, що передбачає певний алгоритм дій (етапи робіт).

Як «вихідну» опорну схему дослідження нами було використано методологічну схему геодемографічного районування, запропоновану О.Г. Топчієвим [12, с. 220], та схему медико-географічного дослідження, запропоновану Т.В. Ватлиною [1]. Водночас у зв'язку із залученням більш широкого кола показників і аспектів, поставлених у цій роботі завдань алгоритм медико-географічного дослідження, на наш погляд, має включати й етапи, не представлені у зазначених методиках. Щонайменше таких етапів буде п'ять (рис. 1).

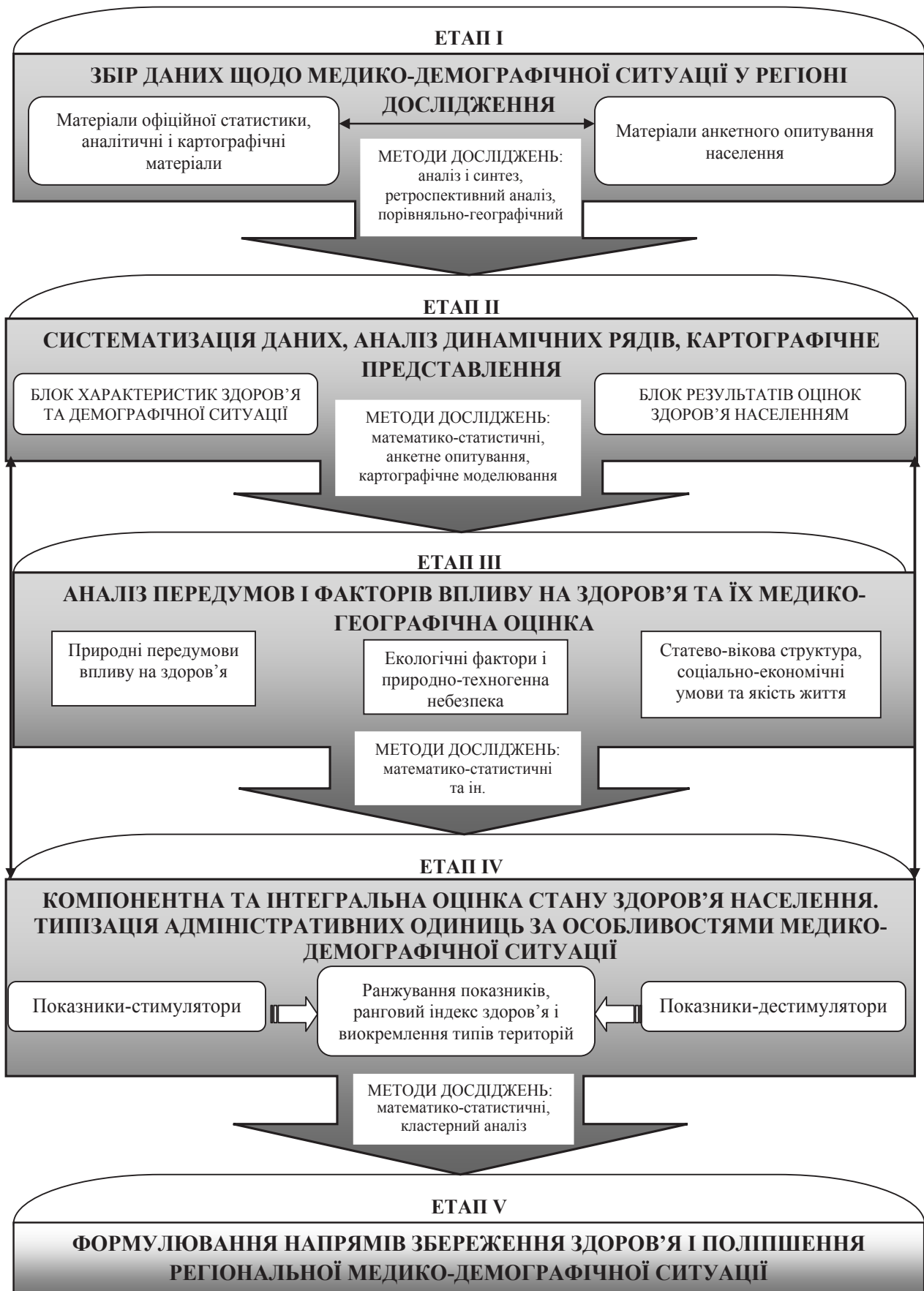

Рис. 1. Алгоритм регіонального медико-географічного дослідження (укладено автором)

Першим етапом є збір даних про географічні умови й особливості регіону дослідження. Цей етап специфічний, оскільки зорієнтований на обробку різнорідних масивів інформації, яка стосується як показників впливу на здоров'я, так і безпосередньо характеристик суспільного здоров'я. Окремою ланкою цього етапу є польові дослідження, які представлені підготовкою анкетування, розробкою анкет, формуванням вибірки та проведенням опитування мешканців різних адміністративних одиниць регіону дослідження з метою збору даних – оцінок населенням власного здоров'я та якості життя.

Другий етап дослідження включає систематизацію даних, аналіз динамічних рядів та картографічне представлення інформації. На цьому етапі дослідницькі дії пов'язані з відбором інформації до блоку характеристик здоров'я та демографічної ситуації, отриманої з офіційних джерел даних медичної статистики, а також формуванням блоку інформації з результатами суб'єктивних оцінок із відповідною побудовою динамічних рядів, інфографіки, картосхем. Підсумковими матеріалами цього етапу є матриці статистичних та оцінювальних показників, діаграми, картосхеми і систематизовані аналітично-інформаційні блоки.

Третій етап пов'язаний з аналізом чинників впливу на здоров'я та відтворення населення у регіоні дослідження. Як здоров'я населення, так і його захворюваність, а також відтворення – це соціально опосередковані явища, в яких гармонійно поєднуються біологічні та соціальні якості навколишнього середовища. Медична географія більшою мірою, ніж інші суспільно-географічні дисципліни, пов'язана з дослідженнями природних та екологічних чинників (наприклад, аномальних температур, сонячної радіації, природних радіоактивних та геомагнітних зон, стану атмосфери та якості питної води) на стан здоров'я населення. Ризик здоров'ю несуть і надзвичайні ситуації – землетруси, виверження вулканів, тайфуни, урагани, повені, зсуви, селі тощо. Хоча останні події не завжди можна передбачити.

Дуже важливими щодо формування параметрів здоров'я слід вважати структурно-демографічні чинники, а точніше – стативо-

вікову структуру населення, яка є внутрішньою (ендогенною) детермінантою як смертності, так і захворюваності.

Головною (за ступенем впливу) групою факторів є соціально-економічна, якою описуються соціально-економічні умови життя людей тієї чи іншої території, включаючи і стан розвитку сфери охорони здоров'я, а також іноді і спосіб життя людей (соціокультурні аспекти). У зв'язку з цим аналізуються найважливіші соціально-економічні показники, рівень їх кореляційних зв'язків із захворюваністю і смертністю населення за окремими групами хвороб. Із метою підтвердження чи спростування гіпотези наявності значущих взаємозалежностей між інтегральним рівнем соціально-економічного розвитку і складовими показниками медико-демографічної ситуації здійснюється розрахунок інтегрального індексу соціально-економічного розвитку.

Вивчити міру впливу окремих факторів чи їх груп на здоров'я не просто, однак такі спроби здійснювалися неодноразово. Щодо впливу на демографічні процеси, то, за твердженням Н.І. Прицок та К.Ю. Сегіди [7; 10], основними групами чинників є природно-біологічні, соціально-економічні, соціально-культурні і психологічні. Таким чином, доміnantними у впливі на здоров'я і демографічну ситуацію є фактори навколишнього середовища, причому на них, на відміну від генетики чи спадковості, можна вплинути.

Водночас варто враховувати, що будь-яка подія (військово-політична, соціально-економічна чи будь-яка надзвичайна ситуація) – як внутрішня, так і зовнішня – може стати точкою біфуркації зі значними подальшими амплітудними змінами в динаміці показників здоров'я. Також потрібно правильно трактувати поняття «фактор» у геоситуаційному підході. «Фактор» розглядається як рушійна сила і необхідна умова процесу; він несе в собі момент зумовленості одного іншим, впливу одного на інше. З іншого боку, у понятті «фактор» присутній момент випадковості, він неоднозначний із погляду детермінуючого впливу [11].

У цьому дослідженні фактори впливу на здоров'я згруповані у три великі групи:

1) природні передумови впливу на здоров'я населення;

– фактори природно-техногенної небезпеки (екологічні);

– статеві-вікова структура, соціально-економічні умови та якість життя населення.

Четвертим етапом дослідження є компонентна та інтегральна оцінка стану здоров'я населення і типізація адміністративних районів регіону за особливостями медико-демографічної ситуації.

Компонентну оцінку варто починати з послідовного розгляду традиційних показників, що використовуються для аналізу населення. Базовими характеристиками є чисельність населення та його динаміка, статеві-вікова структура, щільність населення та рівень урбанізації. Від динаміки населення залежить людність поселень, трансформація розселення, структура зайнятості, темпи розвитку виробництва тощо. Загальна зміна чисельності населення є результатом як природного приросту/зменшення, так і процесів міграції. Різкі зміни чисельності населення на території є результатом радше різкого погіршення, аніж поліпшення ситуації у регіоні. У будь-якому разі такі зрушення позначаються на здоров'ї населення. Якщо в ролі природної складової зміни чисельності всі наслідки для медико-демографічної ситуації цілком зрозумілі, то міграційні процеси є серйозним специфічним чинником внутрішнього впливу. Якщо збільшується міграційний відтік із території, то це є свідченням несприятливих умов життєдіяльності населення, які неодмінно є безпосередньою чи опосередкованою причиною погіршення показників суспільного здоров'я. Міграційно активними є в більшості молоді верстви населення, тому їх міграційний відтік провокує зменшення показників народжуваності, збільшення середнього віку населення та збільшення відносних показників смертності. Таким чином, характеристика динаміки населення у той чи інший бік є прогнозним показником змін медико-демографічної ситуації.

Іншими важливими складниками оцінки є територіальний аналіз щільності та показників співвідношення міського і сільського населення. Щільність населення є значимим показником, адже швидкість поширення інфекційних хвороб безпосередньо залежить саме від неї. Закономірно, що показники захворю-

ваності населення вищі у міському середовищі, де контактність населення висока, а умови для формування і поширення інфекцій кращі. Водночас у міських поселеннях якість і швидкість надання медичної допомоги значно вища, ніж у сільській місцевості.

Далі характеризується статеві-вікова структура населення. Статєва структура населення може сильно не відрізнятися за адміністративними районами, тоді робляться висновки про роль складової у формуванні МДС у регіоні загалом. В Україні за чисельністю скрізь переважають жінки. Переважання жінок над чоловіками, особливо у стратах фертильного віку, створює умови для кращих показників народжуваності, однак дисбаланс на користь жінок у похилому віці означає і прожиття багатьма з них частини свого життя без чоловіків, що позначається на психологічному і фізичному здоров'ї, тим більше, що їхня соціальна роль як помічників молодим сім'ям в Україні зберігається. За умови переважання чоловічого населення над жіночим посилюється роль асоціальних явищ, таких як алкоголізм, самогубства тощо.

Вікова структура населення є вкрай значимою в оцінці медико-демографічної ситуації. Важливим є аналіз співвідношення основних вікових груп населення: дитячого населення (0–14 років), населення працездатного віку (15–65 років) та населення похилого віку (старше 65 років).

Щодо балансу вікової структури, то тут найчастіше відзначаються території, де більша роль у навантаженні належить населенню похилого віку. Враховуючи середні розміри пенсійного забезпечення в Україні, населення похилого віку не завжди може повноцінно забезпечувати себе всім необхідним (особливо щодо лікування хвороб чи попередження прогресу захворювань) без фінансової допомоги дітей чи інших осіб, що створює додаткове навантаження на бюджети домогосподарств чи стає причиною погіршення стану здоров'я людей старших вікових груп. Збереження здоров'я у старості потребує розробки і впровадження специфічних цільових заходів на різних територіальних рівнях.

Наступна група показників – це показники, якими описується процес відтворення насе-

лення: народжуваність, смертність та природний приріст.

Аналіз народжуваності і її динаміки доцільно здійснювати у контексті конкретних особливостей державної демографічної політики. Наприклад, збільшення показників народжуваності не обов'язково є свідченням покращення соціально-економічної ситуації, досить часто спрацьовує «економічний» стимул заохочення народжень – виплати під час народження дитини. Першочерговим є звернення уваги на повікові коефіцієнти народжуваності та показник порядковості народжених дітей у сім'ї. Доцільним є також використання сумарного коефіцієнту народжуваності під час аналізу МДС, він найбільш точно відображає режим відтворення населення.

Щодо смертності населення, то аналізу підлягає динаміка і територіальна диференціація загальних коефіцієнтів смертності та смертності за основними причинами. Для визначення вектору динаміки необхідним є розгляд графіків зміни загальних показників смертності в окремих вікових когортах. Виявлення районів із постійно високими показниками смертності від тих чи інших захворювань або зовнішніх причин є сигналом до пошуку факторів формування такої ситуації. За оцінкою багатьох фахівців, показники смертності передають специфіку суспільного здоров'я не гірше, ніж показники захворюваності.

Результуючим показником аналізу режимів народжуваності та смертності є розрахунок коефіцієнта природного приросту (фактично – депопуляції) населення.

Наступним кроком медико-географічного дослідження є співвіднесення і комплексний розгляд природного та механічного руху населення, тобто аналіз ходу демографічного процесу. Для відслідковування міграцій застосовується такий показник, як сальдо міграції. Міграційне скорочення населення, як правило, є меншим за своєю значимістю у загальному скороченні населення, ніж природне. Але відтік населення впливає на вікову структуру населення, а саме – на зменшення частки осіб репродуктивного віку, що призводить до підвищення демографічного навантаження з боку старших вікових груп, а в подальшому сприяє зростанню темпів природного скорочення.

Наступна потужна група показників, що підлягають опрацюванню, – це статистичні дані, які характеризують *стан здоров'я* як такий, – це показники захворюваності і хворобливості населення. У цій роботі акцент зроблено на трьох групах показників: загальна встановлена облікова кількість захворювань (поширеність захворюваності); випадки захворювань, що встановлені вперше (первинна захворюваність); випадки захворюваності з необхідністю перебування під диспансерним наглядом (диспансеризаційна захворюваність).

Як і показники смертності, показники захворюваності варто розглядати у *розрізі основних груп хвороб*. Їхня номенклатура досить широка і потребує вибіркового аналізу. Зокрема, необхідно проаналізувати групи захворювань, які зазвичай є і основними причинами смертності, потім доцільним буде аналіз інших, менш значущих або нелетальних захворювань, чи захворювань, які є ендемічними для певної місцевості. Важливим є й аналіз соціально значущих хвороб, зокрема ВІЛ-СНІДу, туберкульозу, алкоголізму, наркоманії, оскільки останні значною мірою визначають і демографічний розвиток, і роботу системи охорони здоров'я.

На цьому компонентний аналіз основних медико-демографічних характеристик за даними офіційної медичної статистики завершується. Наступним кроком є опрацювання даних опитування населення з метою розкриття особливостей суспільного здоров'я і ролі факторів у його формуванні з позицій власної оцінки їх мешканцями регіону.

Використання методів опитування в оцінці здоров'я, а тим більше – у специфічному його зв'язку з якістю життя населення зумовлюється низкою причин. Найголовніше – це підвищення достовірності та репрезентативності результатів оцінки, оскільки офіційна статистика не завжди повністю розкриває картину стану здоров'я та його зумовленість різними чинниками. Наприклад, населення не завжди звертається до закладів охорони здоров'я зі скаргами на недугу. Зокрема, це пов'язано з потенційно досить значними затратами на лікування, поширенням самолікування через сумніви у постановці правильного діагнозу, неможливості дістатися лікарні тощо. Нега-

тивною рисою сьогодення залишається безвідповідальне ставлення до регулярних медичних обстежень і профілактики захворюваності. Це стосується насамперед сільського населення, яке в більшості звертається за медичною допомогою у разі наявності нестерпного болю. У такій ситуації виникає дослідницька проблема, коли за наявними статистичними показниками оцінити реальний рівень здоров'я/нездоров'я населення стає проблемою.

Найбільш часто науковці застосовують такий метод збору первинної інформації, як опитування, що у суспільній географії вважається методом польових досліджень [3, с. 109]. За умов вдало організованої і репрезентативної вибірки, охоплення значної кількості респондентів можемо отримати результати з високим рівнем достовірності.

Збір даних методом опитування має суттєву перевагу – він дає можливість одержання багатьох характеристик (при цьому враховуються демографічні або соціально-економічні характеристики і спосіб життя, погляди та думки окремих людей, їхня обізнаність і знання, наміри, мотивація тощо). Серед основних позитивних рис використання анкетування у суспільно-географічних дослідженнях слід відзначити швидкість отримання даних, відносно невисоку вартість щодо обсягів отриманої інформації. Водночас опитування є сумою поглядів різних людей, відповіді яких залежать як від якості сформульованих питань, так і від обізнаності самого респондента. Опитування залежить від бажання, настрою і здатності респондентів надавати інформацію.

У цій роботі конкретним опитувальним методом обране анкетування респондентів – мешканців адміністративних районів області. Саму процедуру формування анкети та проведення опитування, а також його результати надано у низці наших попередніх статей [4; 5].

Наступним етапом є *інтегральна оцінка стану здоров'я населення* досліджуваного регіону і *типізація адміністративних районів за особливостями МДС*. Оскільки використання показників смертності, поширеності захворюваності і первинної захворюваності разом може спровокувати значні похибки і певне нівелювання результату, більш обґрунтованим є застосування комплексних індикаторів

«ризик смертності внаслідок захворюваності» за окремими групами хвороб, які вказують на ризик *причинозумовленої смертності за певного рівня захворюваності на території*. Фактично він означає імовірність негативного розвитку тієї чи іншої патології і прив'язаний до конкретної структури небезпечних хвороб. Розрахунок комплексного індикатора ризику смертності проводиться за формулою (1) [9]:

$$IPC = \frac{CЗ}{ПЗ} \times ЗВ; \quad (1)$$

де IPC – індикатор ризику смертності (на 100 тис. населення);

CЗ – смертність унаслідок захворюваності (на 100 тис. населення);

ПЗ – поширеність захворюваності (на 100 тис. населення);

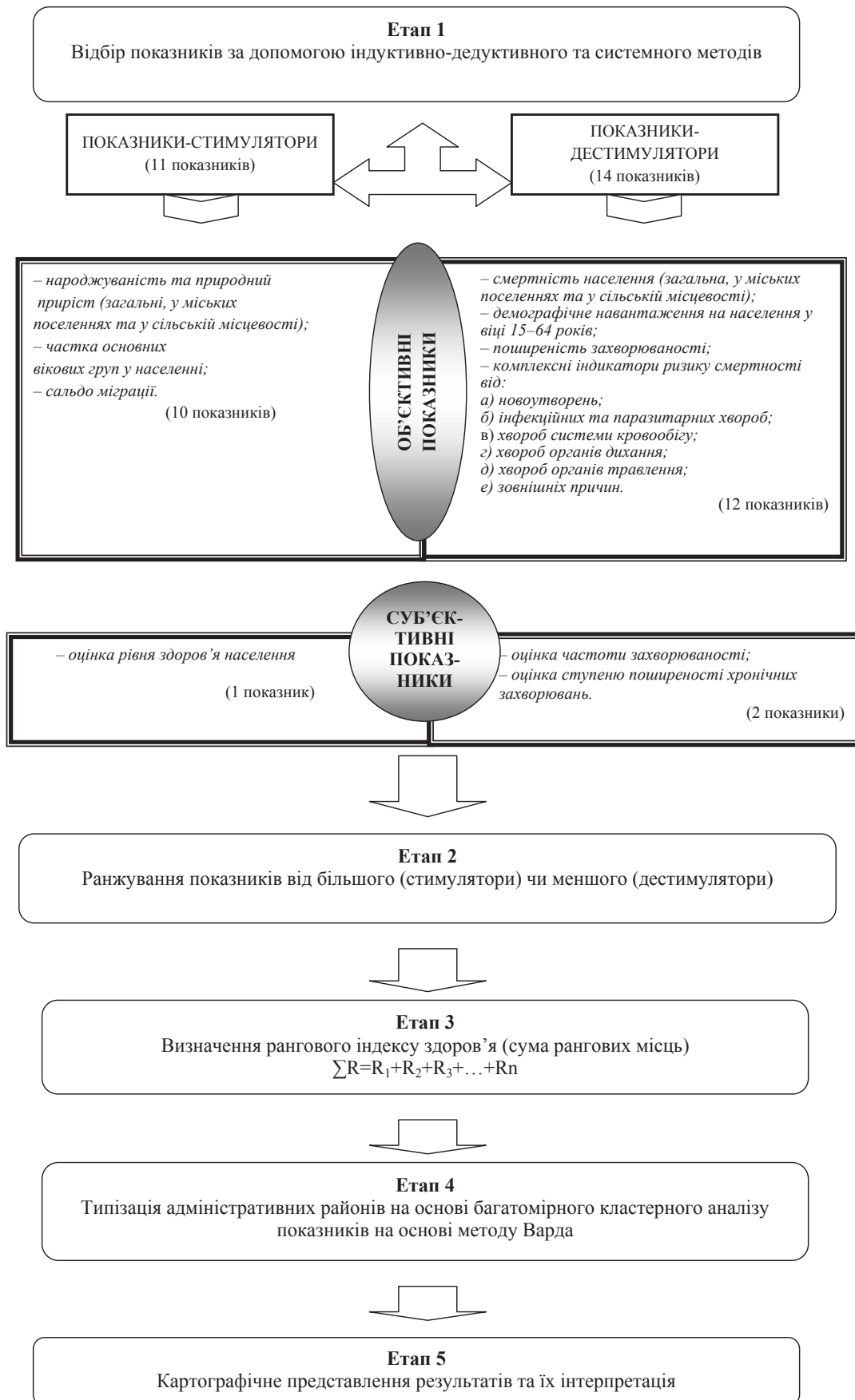
ЗВ – захворюваність населення, зареєстрована вперше у поточному році (первинна захворюваність на 100 тис. населення).

У роботі ці комплексні індикатори обчислені для смертності від основних груп хвороб: новоутворень, інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб системи кровообігу, хвороб органів дихання, хвороб органів травлення, зовнішніх причин.

Стрижнем інтегральної оцінки суспільного здоров'я населення досліджуваного регіону є метод рангової оцінки масиву показників із подальшим обчисленням *рангового індексу здоров'я*. За базову модель такого способу обчислення було взято підхід, застосований В.В. Яворською в оцінці геодемографічної ситуації [14]. Оскільки у цьому дослідженні оцінюється МДС, стан суспільного здоров'я, то до переліку показників, окрім демографічних характеристик відтворення за різними типами поселень і загалом, включені і характеристики поширення захворюваності, й обчислені комплексні індикатори ризику смертності від окремих груп хвороб, і середні бальні оцінки здоров'я мешканцями адміністративних районів, які отримані з анкетного опитування.

При цьому був застосований такий алгоритм дій (рис. 2):

1) виокремлено два масиви: показники-стимулятори (11 показників, серед яких 1 суб'єктивний) та показники-дестимулятори (14 показників, серед яких 2 суб'єктивні) – всього 25 показників.

Рис. 2. Техніка розрахунку інтегрального індексу здоров'я та типізації адміністративних районів регіону (укладено автором)

Показники, які були обрані основними, формують дві групи з двома підгрупами у кожній;

2) усі показники ранжовані і позначені певними рангами відповідно до рівневого значення показника в тому чи іншому адміністративному районі: для показників-стимуляторів ранг «1» відповідає найвищим показникам (наприклад, найвищий показник народжуваності), а для показників-дестимуляторів – найнижчим (наприклад, найнижчий показник смертності); рейтинг «20» (відповідно до числа адміністративних утворень регіону дослідження), навпаки, відповідає найнижчим показникам-стимуляторам і найвищим показникам-дестимуляторам;

3) для кожного адміністративного району визначено ранговий індекс здоров'я на базі нетто-розрахунку опорних рангів – їхньої суми (за такого способу зрозуміло, що вага всіх показників однакова), на цій основі проводиться групування районів за ранговим індексом здоров'я;

4) окремо проведено групування районів за факторами-стимуляторами і факторами-дестимуляторами впливу на здоров'я, здійснено типізацію адміністративних районів в умовній двомірній системі координат. Типізацію виконано за допомогою багатомірного кластерного аналізу. За міру відстаней прийнято відстань Чебишева, що підкреслює найбільшу відмінність адміністративних утворень один від одного, за принцип їх об'єднання у кластери обрано метод Варда, який є найбільш точним і ґрунтується на дисперсійному аналізі. Аналіз супроводжується картографічною візуалізацією – за найбільш важливими проміжними індексами створюються, послідовно аналізуються і порівнюються картосхеми.

У свою чергу, для перевірки обчисленого інтегрального індексу здоров'я можна використати ще один індекс – індекс демографічної напруженості (ІДН), який розраховується для останнього п'ятирічного періоду спостережень [13]:

$$\text{ІДН} = Y * \lg \rho * (0,1 * Z - 2 * P + C) * C_d^{2 * V} \quad (2)$$

де Y – частка земель, зайнятих міською та промисловою забудовою, %;

ρ – щільність населення (осіб на км²);

Z – поширеність захворюваності (на 1 000 осіб);

P – загальний показник народжуваності (на 1 000 осіб);

C – загальний показник смертності (на 1 000 осіб);

C_d – дитяча смертність (на 1 000 осіб);

V – корегуючий множник (для Херсонської області він становить 10-3, вводиться з метою поправки значень до більш вигідного значення коефіцієнта у межах одиниці, що полегшує інтерпретацію результатів).

Цей індекс нерідко використовується у медико-екологічних дослідженнях і є основним у медико-екологічному зонуванні.

На заключному *п'ятому етапі* медико-географічного дослідження описаний попередній аналіз особливостей стану здоров'я населення і МДС, основних чинників впливу на здоров'я дає підстави сформулювати стратегічні напрями збереження здоров'я і поліпшення медико-демографічної ситуації загалом в області і за виокремленими типами районів.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що методика оцінки здоров'я населення регіону ґрунтується на відборі характеристик здоров'я і відтворення населення та коригуванні їх за допомогою анкетних оцінок. На основі системно-дедуктивного підходу відібрані характеристики зводяться в єдиний ранговий індекс здоров'я із подальшою типізацією територій за цими ж характеристиками та їхніми територіальними особливостями. Паралельно слід здійснювати оцінку факторів ризику для здоров'я, серед яких найбільш значущими є природні та екологічні фактори, статево-вікова структура населення, соціально-економічні умови та якість життя населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ватлина Т.В. Медико-географический атлас-монография Смоленской области / Т.В. Ватлина ; под ред. С.П. Евдокимова, С.М. Малхазовой, Е.И. Каманина. – Смоленск, 2011. – 104 с.
2. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація / І. В. Гукалова. – К., 2009. – 347 с.
3. Исаченко А.Г. Теория и методология географической науки / А.Г. Исаченко. – М. : Академия, 2004. – 400 с.
4. Молікевич Р.С. Методичні особливості суб'єктивної оцінки здоров'я в контексті дослідження якості життя населення (на прикладі

Херсонської області) / Р.С. Молікевич // Економічна та соціальна географія. – К., 2015. – Вип. 74. – С. 34–44.

5. Молікевич Р.С. Регіональні особливості суб'єктивної оцінки здоров'я населення Херсонської області / Р.С. Молікевич // Регіональні проблеми України. Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : зб. наук. праць за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Херсон, 8–9 жовтня 2015 р.) / за ред. І.О. Пилипенка, Д.С. Мальчикової. – Херсон : ПП Вишемирський, 2015. – С. 275–283.

6. Петравчук Л.В. Медико-демографічні показники здоров'я населення м. Києва / Л.В. Петравчук, Н.Г. Першина, Л.А. Іванова / Демографічна та медична статистика України у XXI столітті. Медичні інформаційні системи у статистиці : матер. конфер. / голов. ред. В.П. Неділько. – К., 2004. – С. 70–72.

7. Прицюк Н.І. Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Н.І. Прицюк. – Л., 2005. – 20 с.

8. Прохоров Б.Б. Медико-демографическая классификация регионов России / Б.Б. Прохоров,

В.С. Тикунов // Проблемы прогнозирования. – 2005. – № 5. – С. 142–151.

9. Рогозинская Н.С. Комплексные индикаторы для анализа причин смертности населения / Н.С. Рогозинская [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uasm.kharkov.ua/download/2013_10/108-116_Kozak_Rogozynska_10_color_sc_P.pdf.

10. Сегіда К.Ю. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К.Ю. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2009. – Вип. 9 (2). – С. 185–191.

11. Солодухо Н.М. Методология ситуационного подхода в научном познании / Н.М. Солодухо // Фундаментальные исследования. – М., 2005. – № 8. – С. 85–88.

12. Топчів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчів. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.

13. Трифонова Т.А. Региональное медико-экологическое зонирование / Т.А. Трофимова, Н.В. Селиванова, А.Н. Краснощекова, О.Н. Сахно. – Владимир : ВладимирПолиграф, 2007. – 80 с.

14. Яворська В.В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні / В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – 384 с.

УДК 911.3

Нападовська Г.Ю.,
аспірант кафедри екології та географії,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ВІТЧИЗНЯНІ ТА ЗАКОРДОННІ ПІДХОДИ ДО ДЕФІНІЦІЇ ПОНЯТТЯ «ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА»

У статті розглянуто закордонні підходи до дефініції поняття «територіальна громада», зокрема наведено основні ознаки поняття «громада». Проаналізовано основні методики і підходи до визначення поняття «територіальні громади» в Україні. Визначено головні структурні елементи, які простежуються у кожній дефініції територіальної громади, а саме соціальна взаємодія, територія і загальний зв'язок.

Ключові слова: територіальна громада, суспільство, місцеве самоуправління, адміністративно-територіальний устрій.

В статье рассмотрены зарубежные подходы к дефиниции понятия «территориальная громада», в частности приведены основные признаки понятия «громада». Проанализированы основные методики и подходы к определению понятия «территориальные громады» в Украине. Определены главные структурные элементы, которые наблюдаются в каждой дефиниции территориальной громады, а именно социальное взаимодействие, территория и общая связь.

Ключевые слова: территориальная громада, общество, местное самоуправление, административно-территориальное устройство.

Napadovska H.Yu. THE DOMESTIC AND FOREIGN APPROACHES TO THE DEFINITION OF "LOCAL COMMUNITY"

In the article deals with foreign approaches to the definition of the term "local community" in particular are the main features of the concept of "community". It is analyzed the basic methods and approaches to the definition of "local communities" in Ukraine. Identified the main structural elements are evident in every definition of local community, namely social interaction, communication and general area.

Key words: local community, community, local government, administrative divisions.

Постановка проблеми. Теоретичне осмислення поняття «громада» зумовлено сьогодні нагальними проблемами суспільства. Це пов'язано з тим, що громада відіграє на нинішньому етапі розвитку держави важливу роль у її управлінні. Питання ролі територіальних громад набуває усе більшої актуальності в контексті вдосконалення адміністративно-територіального устрою (АТУ), завдання якого постає перед країною у період важливих суспільно-політичних перетворень, спрямованих на досягнення вищого рівня соціально-економічного і культурного розвитку, створення ефективної системи управління територіями [13]. У цьому контексті важливою є чітка наукова ідентифікація поняття «територіальна громада» як базової категорії реформування територіальної організації влади на засадах децентралізації [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. порушене питання з позиції світової геополітичної ситуації досліджували Е. Остром

[16], Ж. Гербер [14], Дж. Хіллер [15], Д. Барнс. У вітчизняній науковій літературі дослідженням сутності поняття «територіальна громада» займаються О. Батанов [2], М. Баймуратов [1], В. Борденюк. Окремі моделі та підходи до забезпечення функціонування територіальних громад аналізуються у працях О. Безуглого, І. Залуцького (моделі сталого розвитку) [3–5].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз основних вітчизняних та закордонних підходів до дефініції поняття «територіальна громада».

Основними завданнями є:

- 1) аналіз вітчизняних підходів до тлумачення сутності поняття «територіальна громада»;
- 2) аналіз міжнародних підходів до тлумачення сутності поняття «територіальна громада»;
- 3) виявлення основних відмінностей між підходами до визначення поняття «територіальна громада».

Виклад основного матеріалу дослідження. У Конституції України [6] та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [12] закріплено головні положення територіальних громад у системі місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України територіальна громада визначена як первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Згідно із ст. 140 [6] місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції і законів України. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [12] містить таке визначення: територіальна громада – це «жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр».

Незважаючи на визначення, які представлені у законодавчих документах, у наукових колах відсутні однозначні оцінки дефініції поняття «територіальна громада». Донедавна сутність цього поняття майже не досліджувалась вітчизняними вченими. У контексті реалізації реформи децентралізації в Україні почалося більш ґрунтовне дослідження цієї проблематики.

Водночас у західній науці накопичено значний доробок у дослідженні громад (community) як територіальних спільностей людей. Громада розглядається як первинний осередок суспільства, у якому виникають основні соціально-політичні й економічні відносини [8].

Поняття «громада» є одним із найважливіших понять, що використовуються у зарубіжних дослідженнях. У суспільних науках США існує цілий напрям, пов'язаний із дослідженням громад. Громада в США розглядається як первинний соціальний інститут й одночасно як осередок суспільства, де виникають основні соціально-політичні відносини [9].

Значний внесок у дослідження теоретичних засад функціонування локальних територіальних спільностей людей зробила відомий американський науковець, лауреат Нобелівської

премії з економіки Е. Остром [16]. Вона ідентифікує громади так: це чітко визначена група індивідуальностей, яка, визначивши правила користування ресурсом відповідно до локальних умов, створює довгострокові інституційні об'єднання для моніторингу використання ресурсу, вирішення конфліктів, адміністрування санкцій. На думку Е. Остром [16], кожний рівень влади може бути найефективнішим у наданні певного набору послуг (благ) на відповідній території («місцеві суспільні блага», «регіональні суспільні блага» та «національні суспільні блага»), які залежать не тільки від форми власності, а й від набору правил, які регламентують створення і використання суспільних благ.

Американський учений Дж. Хіллер [15], дослідивши близько 94 визначень «громади» («територіальної громади»), зробив висновок, що, незважаючи на наявні розбіжності у визначеннях, існує загальна згода щодо таких ознак громади, як соціальна взаємодія, територія і загальний зв'язок.

На думку Дж. Хіллера [15], певна географічна територія та жителі, які мешкають разом у межах спільної місцевості (селище, село, місто), мають велике значення для визначення громади. Деякі науковці стверджують, що дослідження поняття «громада» вимагає розгляду як людей, так і території. Під поняттям «люди» розуміють усе населення будь-якої географічної місцевості або одну чи більше окремих невеликих груп мешканців.

У працях Д. Барнса на основі системного підходу виокремлено п'ять категорій, що визначають поняття «громада»:

- 1) громада – це історично утворена спільнота людей зі спільними традиціями;
- 2) громада – це сукупність соціальних взаємодій, що ґрунтуються на родинних взаєминах, характеризуються проживанням на одній території, належністю до певної соціальної групи;
- 3) громада – це спільний, колективний споживач послуг, але попит має персоніфікований, індивідуалізований характер, тоді як потреби визначають суспільні очікування людей щодо задоволення цими послугами;
- 4) громада – це виробник громадських послуг, які певною мірою уже стосуються реа-

лізації владних повноважень та участі інституцій місцевого громадянського суспільства у життєзабезпеченні людей;

5) громада має здатність впливати на місцеве суспільне життя, своєю владою репрезентувати місцеве населення, а також наділяти його певними повноваженнями.

Український дослідник О. Мороз [10], проаналізувавши різноманітні дефініції поняття «територіальна громада», визначив такі його головні ознаки:

- спільна територія існування (що може включати проживання, роботу, володіння нерухомим майном);
- спільні інтереси у вирішенні питань життєдіяльності;
- соціальна взаємодія у процесі реалізації цих інтересів;
- психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою;
- спільна комунальна власність;
- сплачування комунальних податків.

Інший український дослідник М. Баймуратов [1], що вивчав правові аспекти формування і функціонування територіальних громад, наводить такі їхні ознаки:

- територіальна – спільне проживання членів громади на певній території (у межах певної АТО);
- інтегративна – територіальна громада виникає на основі об'єднання усіх мешканців певної території незалежно від того, чи є вони громадянами цієї держави;
- інтелектуальна – основою конституювання територіальних громад є спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектру системних індивідуально-територіальних зв'язків;
- майнова – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності;
- фіскальна – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів [11].

Український учений-економіст В. Кравченко [7] за умов сучасної реформи децентралізації розглядає поняття «територіальна громада» у таких трьох аспектах:

- 1) як базову адміністративно-територіальну одиницю;
- 2) як форму організації місцевої влади;
- 3) як суб'єкт господарювання.

О. Батанов [2] наголошує, що територіальну громаду можна визначити як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що складається із фізичних осіб, які постійно мешкають на відповідній території, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на цій території нерухомим майном, сплачують комунальні податки та пов'язані індивідуально-територіальними зв'язками системного характеру.

Висновки з проведеного дослідження. Проаналізувавши зазначені вище зарубіжні та вітчизняні підходи до дефініції поняття «територіальна громада», можна зробити висновок, що це поняття характеризується такими основними ознаками: жителі, територія, спільні інтереси, господарська діяльність, сплата податків, зв'язки між членами громади.

Варто зазначити, що в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» враховуються такі ознаки, як територіальна впорядкованість та самоврядний підхід.

На нашу думку, дефініція поняття «територіальна громада» повинна враховувати історичний, територіальний, екологічний, соціологічний, самоврядний, економічний та політичний аспекти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баймуратов М. Правовий статус територіальної громади в Україні: теоретичні та практичні проблеми / М. Баймуратов // Муніципальний рух: новий етап розвитку : матер. VII Всеукр. муніцип. слухань (м. Бердянськ, 6–8 верес. 2002 р.). – С. 368–371.
2. Батанов О. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки / О. Батанов // Вісник ЦВК. – 2008. – № 2. – С. 51.
3. Безуглий О.В. Світовий досвід організації сталого розвитку територіальної громади / О.В. Безуглий // Теорія та практика державного управління. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – Вип. 3 (15). – С. 153–158.
4. Безуглий О.В. Територіальна громада в Україні: напрями та чинники сталого розвитку : автореф. дис. ... канд. держ. упр. : спец. 25.00.04 «Місцеве самоврядування» / О.В. Безуглий. – Харків, 2009. – 17 с.

5. Основи сталого розвитку територіальної громади : [навч. посіб.] / [І.Р. Залуцький, Р.Л. Брусак, Б.М. Шевчук та ін.]. – К. : НАДУ, 2008.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.
7. Кравченко В.І. До питання про сучасну концепцію місцевого самоврядування / В.І. Кравченко // Переваги місцевого самоврядування : матер. Міжнар. конф. (м. Ірпінь, 29–30 трав. 2001 р.). – С. 147–157.
8. Лиска О. Закордонні підходи до визначення поняття «територіальна громада» / О. Лиска // Вісник державної служби України. – 2007. – Вип. 4. – С. 23–27.
9. Молодожен Ю.Б. Поняття і сутність територіальної громади в системі місцевого самоврядування України / Ю.Б. Молодожен // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету. – 2006. – № 2. – С. 347–352. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/1100.pdf>.
10. Мороз О.Ю. Територіальна громада: сутність становлення та сучасні українські реалії / О.Ю. Мороз // Науковий вісник «Демократичне врядування» – 2008. – Вип. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik2/fail/Moroz.pdf.
11. Павлюк А.П. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування / А.П. Павлюк, Д.І. Олійник, О.А. Баталов, О.І. Дацко, І.В. Валюшко, С.Ю. Барвіцький. – К. : НІСД, 2016. – 61 с.
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
13. Тітенко З.В. Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіального устрою обласного регіону (на прикладі Одеської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / З.В. Тітенко ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 20 с.
14. Gerber J.D. The role of Swiss civic corporations in land use planning. *Environment and Planning* / J.D. Gerber, S. Nahrath, P. Csikos, P. Knoepfel. – 2011. – P. 185–204. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=a43293>.
15. Hillery G.A. Definitions of Community: Areas of Agreement / G.A. Hillery // *Rural Sociology*. – 1995. – Vol. 20. – Iss. 2. – P. 111–123.
16. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* / E. Ostrom. – Cambridge University Press, 1990. – 270 p.; Ostrom E. *Collective Action and the Evolution of Social Norms* / E. Ostrom // *The Journal of Economic Perspectives*. – 2000. – Vol. 14. – No. 3. – P. 137–158; Ostrom E. *Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic System* / E. Ostrom. – 2009.

УДК 911.3

Переґуда Ю.А.,
аспірант кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

БЕЗРОБІТТЯ ЯК ЧИННИК НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В РЕГІОНІ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є аналіз безробіття як чиннику, що впливає на формування середнього класу з позиції суспільно-географічного дослідження. У статті проведено аналіз та узагальнено результати наукових досліджень щодо питання формування середнього класу. Відзначено, що пріоритетність розвитку середнього класу та необхідність вивчення основ із позиції суспільної географії має за мету розкрити у сучасній науці підходи до визначення цього явища в просторово-часовому аспекті та окреслює економіко-географічні аспекти досліджуваного явища. Здійснено кореляційний аналіз, що дозволяє встановити наявність взаємозв'язку між показниками, визначити силу та напрям їх взаємодії. Зосереджується увага на висвітленні показників, які мають вплив на розвиток середнього класу в межах Столичного макрорайону України під час проведення суспільно-географічного дослідження.

Ключові слова: середній клас, територіальні структури, регіональний аналіз, соціально-економічна нерівність, бідність, суспільно-географічне дослідження, кореляційний аналіз.

Целью статьи является анализ безработицы как фактора, влияющего на формирование среднего класса с позиции общественно-географического исследования. В статье проведен анализ и обобщены результаты научных исследований в вопросе формирования среднего класса. Отмечено, что приоритетность развития среднего класса и необходимость изучения основ с позиции общественной географии имеет целью раскрыть в современной науке подходы к определению этого явления в пространственно-временном аспекте и определяет экономико-географические аспекты изучаемого явления. Осуществлено корреляционный анализ, позволяющий установить наличие взаимосвязи между показателями, определить силу и направление их взаимодействия. Сосредотачивается внимание на освещении показателей, влияющих на развитие среднего класса в пределах Столичного макрорайона Украины при проведении общественно-географического исследования.

Ключевые слова: средний класс, территориальные структуры, региональный анализ, социально-экономическое неравенство, бедность, общественно-географическое исследование, корреляционный анализ.

Perehuda Yu.A. UNEMPLOYMENT AS NEGATIVE FACTOR AFFECTING DEVELOPMENT OF MIDDLE CLASS IN REGION: SOCIAL AND GEOGRAPHICAL RESEARCHES

The aim of the article is to analyse the unemployment as a factor affecting the formation of the middle class from the perspective of social and geographical research. In the article the analysis has been conducted and the results of research on the issue of the middle class have been summarized. It has been noted the priority of the middle class and the necessity to study the fundamentals of social geography position has been intended to reveal the modern science approaches to the definition of this phenomenon in space-time aspect and to outline the economic and geographic aspects of the phenomenon. The correlation analysis has been done, allowing to establish the relationship between indicators determining the strength and direction of their interaction. The attention has been focused on the illuminated indicators influencing the development of the middle class within the Capital macroregion of Ukraine while conducting the socio-geographic research.

Key words: middle class, territorial structure, regional analysis, socio-economic inequality, poverty, social and geographical researches, correlation analysis.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження чинників та їхнього впливу на середній клас у географічній науці вбачається насамперед у тому, що цей аспект дослідження пов'язаний з ефективністю державного регулювання як з економічної, так із суспільно-географічної позиції. Проблема безробіття є

наслідком історичних та економічних умов у державі, тому потребує комплексного вирішення. Держава повинна докладати зусиль, щоб забезпечити всіх працездатних громадян роботою, а на законодавчому рівні закріпити визначені заходи, реалізуючи які держава могла б проводити результативну політику.

Проблеми цього питання варто розглядати через показники ринку праці як складової частини ринкової системи і відносини між людьми, які формують їхній рівень життя. Проблема безробіття як чинника негативного впливу на розвиток середнього класу в регіоні передбачає розкриття теоретичних і прикладних аспектів, пов'язаних з аналізом впливу на середній клас. Епізодичний, безсистемний, без урахування науково обґрунтованих висновків, пропозицій і рекомендацій розгляд теоретико-методологічних проблем оптимізації регіональної політики в умовах демократизації зумовив вибір теми дослідження для окреслення шляхів розвитку середнього класу. Новизна піднятого питання підтверджується відсутністю подібних наукових досліджень за обраним напрямом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На формування теоретичних засад дослідження безробіття у межах суспільно-географічного району мають вплив роботи науковців суспільно-географічного профілю, а саме А.П. Голікова, О.В. Гладкого, Ф.І. Заставного, С.І. Іщука, К.В. Мезенцева, Н.І. Мезенцевої, Л.М. Немець, Я.Б. Олійника, М.Д. Пістуна, О.Г. Топчієва, О.І. Шабля та ін. Водночас спеціальні комплексні дослідження, присвячені цьому питанню, відсутні. Праці представлених учених мають вагомe значення для розкриття проблеми безробіття як чинника впливу на розвиток середнього класу, тому це питання потребує ґрунтовної структуризації у рамках суспільно-географічного дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення кореляційного аналізу за соціально-економічними показниками в межах Столичного макрорайону України та проведення аналізу щодо виявлення впливу безробіття на розвиток середнього класу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час дослідження формування середнього класу варто робити наголос на розкритті його ролі в суспільстві та обґрунтувати дії, які передбачатимуть розвиток на певній території. Важливим є встановлення диференціації між складовими елементами, які виражаються через взаємозв'язок чинників, що здійснюють вплив на розвиток середнього класу в регіоні.

Процес формування середнього класу має ґрунтуватися на зростанні конкурентних переваг, пов'язаних з якістю робочої сили і рівнем її оплати, саме тому важливим кроком є створення умов на державному та регіональному рівні для формування потужного середнього класу [10, с. 4]. У країнах перехідної економіки такий соціальний шар, який би повністю відповідав усім ознакам належності до середнього класу, безумовно, ще не сформувався, але групи, які мають частину необхідних ознак, є і в Україні [8, с. 147].

Як зазначає О.В. Безпала, ситуація на ринку праці областей Столичного суспільно-географічного району протягом тривалого часу характеризувалася неухильним скороченням чисельності трудових ресурсів, зменшенням кількості населення, зайнятого в господарському комплексі, зростанням безробіття тощо [3]. Враховуючи думку дослідниці, можна сказати, що під час дослідження різних процесів використання методологічних основ є важливим елементом для розкриття проблематики. Методи, які використовуються для досягнення поставленого результату, мають бути спрямовані на розкриття об'єктивності дослідження безробіття як чинника впливу на розвиток середнього класу в регіоні.

Кореляційний аналіз дозволяє встановити наявність взаємозв'язку між показниками, визначити силу та напрям їх взаємодії. Аналіз було виконано за допомогою програми StatSoft Statistica 10.0. До наукового аналізу було залучено 9 показників, із яких 8 характеризували дію чинників, а один – заробітну плату населення на одну особу (табл. 1).

Таблиця 1

Система показників для оцінки впливу різних чинників на середній клас населення

X1	чисельність суб'єктів ЄДРПОУ, осіб
X2	чисельність підприємств на 1 000 наявного населення, осіб
X3	чисельність штатних працівників, осіб
X4	середня тривалість безробіття, міс.
X5	чисельність безробітних, осіб
X6	чисельність працевлаштованих, осіб
X7	пропозиція на 1 робоче місце, осіб
X8	навантаження на 1 робоче місце, осіб
X9	заробітна плата, грн.

залежність між групою соціально-економічних показників, про визначальну роль саме економічних чинників у формуванні регіональних особливостей поширення середнього класу населення. Виходячи із проведеного кореляційного аналізу, вплив безробіття на розвиток середнього класу в регіоні є досить значним, саме тому аналіз регіональної нерівності є досить складним та включає низку взаємопов'язаних складових елементів для визначення рівня життя у межах територіальної одиниці (рис. 1).

Найнижчий рівень безробіття за тривалістю незайнятості згідно з методологією МОП у 2015 р. спостерігався у Київській області (50,7%), у Чернігівській області цей показник становив (51,6%), найвищим він був у Житомирській області (64,6%) [4; 5; 6]. Високий рівень безробіття негативно впливає на всі аспекти життєдіяльності суспільства і людини, зумовлює втрату головного виробничого ресурсу суспільства – робочої сили, неможливість реалізації потенціалу сотень тисяч людей, істотне скорочення потенційно можливого ВВП країни, зростання невикористаних державних видатків на виплату допомоги по безробіттю та перекваліфікацію безробітних, значні економічні збитки внаслідок втрати роботи найманими працівниками [2]. Науковці, вивчаючи середній клас, зосереджують увагу лише на матеріальному складнику, залишаючи поза увагою просторовий характер цього явища. Нині в географічних колах проблематика середнього класу розкривається у наукових працях, присвячених суспільно-географічному аналізу рівня життя населення, питанням регіональної політики та соціально-економічній нерівності.

Проблема ефективності використання трудового потенціалу багатоаспектна, залежить від багатьох факторів. Одним із найважливіших є використання трудового потенціалу, що, у свою чергу, зумовлений рівнем зайнятості трудових ресурсів [1, с. 95]. Регіональна диференціація показників безробіття, зареєстрованого згідно з офіційними даними, показує, що серед районів найвищий рівень безробіття спостерігаємо у Прилуцькому та Ніжинському районах Чернігівської області, Білоцерківському, Броварському та Володарському райо-

нах Київської області. Найнижчий рівень безробіття характерний здебільшого для районів, що тяжіють до столиці: Кагарлицький, Обухівський, Макарівський. Така ситуація є зрозумілою, оскільки є наслідком соціально-економічного розвитку цих районів. Варто також відзначити, що офіційно визначений відносно невисокий рівень зареєстрованого безробіття на ринку праці Столичного суспільно-географічного району дещо не відповідає реальній ситуації, оскільки спостерігається існування прихованого безробіття. Тому можна зробити висновок, що передумови для формування середнього класу втілюються на практиці на основі правових норм та економічних складників, які мають реалізуватись на рівні регіону і країни загалом.

Проблема формування середнього класу має регіональну складову і розкривається за допомогою суспільно-географічного підходу. На думку дослідників М.Д. Пістуна, В.О. Тьорла та К.В. Мезенцева, передумови і чинники регіонального розвитку охоплюють усю сукупність зовнішніх і внутрішніх обставин життєдіяльності населення, що зумовлюють її територіальну диференціацію [9, с. 115]. Таким чином, дослідження суспільно-географічного спрямування набуває вагомого значення для регіонів, які характеризуються географічними відмінностями та мають різну специфіку територіальної організації господарства.

Формування середнього класу розглядається як стабілізуючий компонент соціальної системи в результаті функціонування економіки, трансформаційних процесів та розвитку інститутів суспільства [7, с. 9]. Удосконалення наявної в Україні регіональної політики, яка передбачатиме зменшення кількості безробітних, необхідна для того, щоб успішно конкурувати з іншими країнами на світових ринках, а також для створення інвестиційного клімату, забезпечення більш сприятливих умов для малого та середнього бізнесу, який повинен стати двигуном економічного зростання і створити умови для розвитку середнього класу.

Я.Ю. Штокало у своїх дослідженнях, присвячених рівню життя населення, зауважує, що державна економічна політика має бути реалізована за умови всебічного врахування системної дії чинників економічного

характеру, це може забезпечити досягнення відповідного рівня життя населення регіону [11, с. 54]. Варто зазначити, що підвищення показників рівня життя населення у регіоні не може гарантувати покращення ситуації із безробіттям, тому що зберігається взаємозалежність між матеріальним добробутом громадян та соціально-економічними і демографічними показниками. Всі заходи з регулювання безробіття мають сприяти покращенню запровадження і використання людського потенціалу в умовах інноваційних змін. Крім того, на часі існує об'єктивна потреба розробки сучасних методів і моделей оптимізації та реформування регіональної політики.

Висновки з проведеного дослідження.

Проблема формування середнього класу є актуальною і набула специфічної значущості в державі. Добробут суспільства значною мірою залежить від обраної політики держави, яка, у свою чергу, залежить від повноти та репрезентативності інформації, якою суспільство володіє. Таким чином, пріоритетність розвитку середнього класу та необхідність вивчення основ із позиції суспільної географії має за мету розкрити в сучасній науці підходи до визначення цього явища в просторово-часовому аспекті та окреслює економіко-географічні аспекти досліджуваного явища.

Розробка політики у сфері регулювання безробіття лежить у площині трьох інститутів – держави, роботодавця та найманого працівника. Згідно з реаліями сьогодення заходи повинні бути різноманітними та мати економічний і соціальний ефект. Удосконалення наявної в Україні регіональної політики необхідне для того, щоб успішно конкурувати з іншими країнами на світових ринках, для створення інвестиційного клімату, привабливого для іноземного капіталу та іноземних інвесторів, забезпечення більш сприятливих умов для малого та середнього бізнесу, який повинен стати двигуном економічного зростання, як це сталося у розвинених європейських та інших країнах. Результативне запровадження підходу до розподілу повноважень між органами державної влади в межах території країни дозволить встановити високий рівень самостійної спрямованості діяльності суб'єктів на місцях

з одночасним обмеженням сфери нагляду та контролю за їхньою діяльністю. Формування середнього класу здійснюється неоднаково на території країни, на це впливає низка факторів. З огляду на поєднання низки економічних, політичних, соціальних і культурних чинників можна зробити висновок, що формування середнього класу має найважливіше значення на сучасному етапі регіонального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баб'як Г.П. Трудовий потенціал регіону: особливості формування і використання в умовах переходу до ринкової економіки (на матеріалах Тернопільської області) : дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Г.П. Баб'як ; Терноп. акад. народ. госп-ва. – Тернопіль, 1996. – 227 с.
2. Баланда А.Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / А.Л. Баланда ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. – К., 2008. – 40 с.
3. Безпала О.В. Особливості розвитку ринку праці столичного суспільно-географічного району : дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / О.В. Безпала ; КНУТШ. – К., 2009.
4. Головне управління статистики у Київській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kievobl.ukrstat.gov.ua>.
5. Головне управління статистики у Чернігівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chernigivstat.gov.ua/>.
6. Головне управління статистики Житомирської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zt.ukrstat.gov.ua/>.
7. Ковальчук А.И. Социально-экономические факторы формирования среднего класса в современных условиях : дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.03 / А.И. Ковальчук. – Тюмень, 2010. – 156 с.
8. Лібанова Е.М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання / Е.М. Лібанова // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 146–164.
9. Пістун М.Д. Основні передумови формування і реалізації регіональної політики в Україні / М.Д. Пістун, В.О. Тьорло, К.В. Мезенцев // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 114–117.
10. Ткаченко Л. Середній клас та ринок праці / Л. Ткаченко // Праця і зарплата. – 2009. – № 8. – С. 4–5.
11. Штокало Я.Ю. Рівень життя населення регіону (суспільно-географічні аспекти дослідження на прикладі Тернопільської області) : дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Я.Ю. Штокало ; Терноп. нац. екон. ун-т. – Тернопіль, 2010. – 227 с.

УДК 332.001.26:502

Романчук К.І.,
аспірант кафедри туризму та готельного господарства
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Барський Ю.М.,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

КАТЕГОРІЯ «ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ» ТЕРИТОРІЇ У КОНЦЕПЦІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У статті розкрито багатоаспектність поняття «природно-ресурсний потенціал», який є одним із важливих чинників економічного розвитку території. Розглянуто значення кореневих слів, що до нього входять, а саме «природні ресурси», «потенціал», «природа» та «ресурси», виявлено взаємозв'язок між ними. Проаналізовано наукові підходи до трактування поняття «природно-ресурсний потенціал», дано авторське визначення цієї категорії відповідно до концепції сталого розвитку території.

Ключові слова: природно-ресурсний потенціал, природокористування, природні ресурси, природні умови, природа, суспільство, сталий розвиток.

В статті раскрыто многоаспектность понятия «природно-ресурсный потенциал», который является одним из важных факторов экономического развития территории. Рассмотрены значения корневых слов, входящих в него, а именно «природные ресурсы», «потенциал», «природа» и «ресурсы», выявлена взаимосвязь между ними. Проанализированы научные подходы к трактовке понятия «природно-ресурсный потенциал», дано авторское определение данной категории в соответствии с концепцией устойчивого развития территории.

Ключевые слова: природно-ресурсный потенциал, природопользование, природные ресурсы, природные условия, природа, общество, устойчивое развитие.

Romanchuk K.I., Barsky Yu.M. CATEGORY OF "NATURAL-RESOURCE POTENTIAL" TERRITORY IN THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The paper disclosed with the multidimensional concept of "natural-resources potential", which is one of the important factors of economic development of the territory. The role of root words, it includes, such as "natural resources", "potential", "nature" and "resources" and found the relationship between them. Analysis of the scientific approaches to the interpretation of the term "natural-resource potential" and given the author's definition of this category under the concept of sustainable development of the territory.

Key words: naturally-resource potential, nature management, naturally resources, naturally conditioncs, nature, society, sustainable development.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли потреба національної економіки в природних ресурсах не тільки не скорочується, а, навпаки, зростає, важливим є дослідження природно-ресурсного потенціалу (ПРП), який є найважливішою регіональною характеристикою природної системи у сфері суспільного виробництва. Із запровадженням у 1992 році Концепції сталого розвитку, метою якої є задоволення потреб не лише сучасного суспільства, а й майбутніх поколінь, дослідження ПРП території постає однією із ключових проблем, особливо для тих країн, економіка яких має виражену сировинну спрямованість.

Адже стан, величина і структура ПРП є результатом взаємодії природного й техногенного середовища та змінюються у процесі господарського функціонування території. ПРП характеризує можливості розвитку території і є фактичним потенціалом усього подальшого прогресу суспільства. Тому необхідне чітке розуміння сутності природно-ресурсного потенціалу відповідно до напрямів формування збалансованого природокористування з метою оптимізації територіального розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пізнання сутності, змісту та чинників формування природно-ресурсного потенціалу

території, попри широкомасштабні дослідження, постійно перебуває у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних географів, економістів, екологів та вчених інших наукових сфер. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили П. Бакланов, В. Вацеба, Б. Данилишин, С. Дорогунцов [9], Р. Іванух, А. Ісаченко, М. Ігнатенко, П. Качан, І. Коротун, А. Мінц, Ю. Михайлов, А. Неворов, Я. Олійник, М. Паламарчук, В. Преображенський, М. Реймерс [14], В. Руденко [15], О. Топчієв, С. Харичков, В. Шевчук та ін. Серед останніх публікацій слід виокремити праці Д. Світличиної та О. Веклича [5].

Постановка завдання. Метою роботи є поглиблення теоретичних основ дослідження природно-ресурсного потенціалу у процесі територіальної оптимізації як одного з важливих факторів сталого розвитку.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати концептуальні підходи до розуміння сутності ПРП;
- охарактеризувати складові елементи ПРП;
- визначити авторське поняття ПРП території відповідно до концепції сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна умов природокористування створює передумови для удосконалення визначення категорії «природно-ресурсний потенціал», яка виникла і набула поширення у 70-х роках минулого століття, а на сучасному етапі розвитку не має прикладного характеру з позицій концепції сталого розвитку, котра сьогодні є пріоритетною. Водночас, слід відзначити, що уніфікованості у визначенні поняття ПРП, незважаючи на його широке використання у науковій літературі та практичній діяльності, немає. Учені вкладають у це поняття різне змістовне навантаження, по-різному окреслюють його межі і складники. Деякі автори вважають, що тотожними або однозначними є дефініції «територіальне поєднання природних ресурсів», «ресурсний потенціал», «природний потенціал», «ресурси природно-територіальних комплексів», «екологічний потенціал» та інші потенціали (див. табл. 1). Однак, на нашу думку, не варто ототожнювати ці терміни з поняттям «природно-ресурсний потенціал», які хоча і є близькими за змістом, проте не ідентичні і не охоплюють усієї суті поняття. Очевидним є те,

що сутність досліджуваної категорії має природний характер, адже є ресурсною характеристикою природного середовища та включає лише освоєні природні ресурси, які суспільство може використовувати для забезпечення своїх потреб, хоча величина ПРП визначається економічними, екологічними, соціальними, технічними й іншими факторами.

Поряд із поняттям «природно-ресурсний потенціал» у вітчизняній та зарубіжній науці (переважно в економіці) популярним є поняття «природний капітал», сформоване у 60–70-х рр. ХХ століття, концепція якого має подібні до ПРП ознаки (див. табл. 1). Схожу думку щодо взаємозв'язку природного капіталу та ПРП висловлюють такі науковці, як І. Бобух, Д. Дарбалаєв, І. Дерев'яго та ін. На наш погляд, ці дефініції мають різну сутнісно-змістовну основу та функціональне призначення, а можливість існування поняття «природний капітал» ґрунтується на ширшому наповненні категорії «капітал». Як уже зазначалось раніше, ПРП є ресурсною основою певної території, природною частиною національного багатства, а природний капітал є тією частиною ПРП, залучення якої у процес суспільного виробництва є економічно доцільним.

Із метою конструктивно-географічного дослідження поняття «природно-ресурсний потенціал» вважаємо за потрібне визначити змістову сутність кореневих слів, що до нього входять, а саме «природні ресурси», «потенціал», «природа» та «ресурси», які лежить в основі терміна «природні ресурси» (див. рис. 1). Такий аналіз слід здійснювати за допомогою системного підходу, під яким у широкому сенсі розуміють метод дослідження, за якого об'єкти дослідження розглядаються як частини й елементи певного цілісного утворення. Ці частини й елементи, взаємодіючи між собою, формують нові якості цілісного утворення (системи), відсутні у кожного з них окремо [13].

Рис. 1. Формування категорії «природно-ресурсний потенціал» у системі «природа – суспільство»

М. Реймерс під природою у широкому значенні розуміє увесь матеріально-енергетичний та інформаційний світ Усесвіту. Однак, досліджуючи взаємовідносини у системі «природа – суспільство», за яких формується ПРП, учений розглядає природу як сукупність природних умов існування людського суспільства, на яку прямо чи опосередковано впливає людство, з якою воно пов'язано в господарській діяльності [14]. Ми погоджуємось із такою думкою, але водночас, розглядаючи ПРП, природа постає також джерелом багатства, а її особливості так чи інакше впливають на суспільну еволюцію, прискорюють або стримують розвиток суспільного виробництва. Природа для людини є не лише середовищем життя, діяльності й джерелом ресурсів, а і світом пізнавальних та естетичних цінностей.

Категорії «ресурси» і «потенціал» є універсальними, міждисциплінарними та багатоаспектними поняттями. Термін «ресурс» походить від французького *resource* – «допо-

міжний засіб», тобто запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби [4]. Згідно з М. Реймерсом, ресурси – це «будь-які джерела і передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна реалізувати за наявних технологій і соціально-економічних відносин (матеріальні, трудові, зокрема інтелектуальні, природні); запаси, джерела засобів; засіб, до якого звертаються у разі необхідності» [14]. На наш погляд, під ресурсами слід розуміти сукупність елементів (запасів, цінностей, можливостей, джерел), які наявні на певній території, але не є гарантом досягнення будь-яких цілей.

Термін «потенціал» походить від латинського слова *potentia* й означає силу, міць. Найчастіше під «потенціалом» розуміють сукупність засобів, запасів, джерел, які є в наявності та які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення певних цілей, виконання плану, розв'язання завдань [4]. С. Ожегов у тлумачному словнику вказує, що

Таблиця 1

Тотожні дефініції до поняття «природно-ресурсний потенціал»

Поняття	Автор, рік	Визначення
територіальне поєднання природних ресурсів	А. Мінц, 1972 р.	джерела ресурсів різного виду, розташовані на певній цілісній території та об'єднані фактичним і перспективним сумісним використанням у межах єдиного виробничо-територіального комплексу
ресурсний потенціал	К. Миско, 1991 р.	сукупність реалізованих і нереалізованих можливостей продуктивного використання ресурсів території у процесі максимального задоволення суспільних потреб, що виражається у ресурсній формі її подання
природний потенціал	О. Фурдичко, 2007 р.	здатність природних систем створювати будь-яку продукцію, що використовується у господарській діяльності людини і виражається групою еколого-економічних показників
природний капітал	І. Дерев'яго, 2008 р.	сукупність природних ресурсів, які можуть здійснювати внесок у збільшення національного багатства протягом тривалого періоду часу, у відтворенні яких існує об'єктивна необхідність
екологічний потенціал	Т. Шаталова, А. Серова, 2008 р.	достатня для безперервного економічного зростання кількість і якість природних ресурсів, а також міцність сталих сприятливих для життя взаємозв'язків у природному середовищі, що забезпечують відтворення постійно порушуваних діяльністю людини станів навколишнього середовища та використаних у процесі господарської діяльності природних ресурсів
ресурси природно-територіальних комплексів	К. Федина, 2014 р.	ПРП регіону або ресурси природно територіальних комплексів; визначається сукупністю усіх видів природних ресурсів певної території, які можна використати

* Складено авторами за даними [5; 6; 10; 11]

«само слово має подвійне значення: перше – це фізична характеристика: величина, що характеризує запас енергії тіла, що перебуває у певній точці поля; друге – у переносному значенні: міра потужності (прихованих можливостей) у будь-якому розумінні» [12]. М. Ігнатенко та В. Руденко [15] узагальнили і систематизували підходи до трактування терміна «потенціал» для з'ясування його смислового відтінку у значенні «природно-ресурсний потенціал». Ученими встановлено, що у 42% випадків використання цього терміна означає сукупність природних умов і ресурсів, можливостей, запасів, засобів та цінностей; у 16% – потужність; 11% – продуктивність, ефект природних багатств; 8% – можливість продуктивних сил досягти певного ефекту; 5% – потенціал природних ресурсів, розвитку господарства. Таке широке інтерпретування поняття дозволяє використовувати його в різних галузях знань залежно від того, про які засоби, сили, можливості, джерела йдеться. Учені-географи у своїх дослідженнях надають перевагу ресурсному трактуванню терміна «потенціал».

Отже, узагальнюючи наукові підходи, вважаємо, що потенціал – це сукупність наявних засобів, потужностей та можливостей, які можуть бути використані для досягнення певних цілей.

Слід зазначити, що змістова насиченість понять «потенціал» і «ресурси» дуже часто є близькою за значенням, однак не слід протиставляти ці категорії, оскільки ресурси обмежуються певною сукупністю їх видів, які можна використати, а потенціал використовується для характеристики певних ресурсів, їх сукупності та можливостей. На цьому також наголошують Л. Абалкін [1] і Ю. Дмитрієвський [8] та вважають, що потенціал є узагальненою кількісною характеристикою природних ресурсів або ресурсів у просторовій та часовій визначеності.

Основним складником природно-ресурсного потенціалу є природні ресурси, під якими розуміють тіла і сили природи, які на певному рівні розвитку виробничих сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності [8]. Більшість науковців є прихильниками цього трактування, хоча існує безліч поглядів, а сам

термін одночасно належить і до природної, і до соціально-економічної сфери.

Так, за І. Герасимовим і Д. Армандом, природні ресурси є різноманітними засобами існування людей, які вони черпають безпосередньо з природи [2]. Слід зазначити, що таке трактування терміна є надто широким, адже охоплює усю природу, не лише природні ресурси, а й умови. Абсолютно протилежний погляд щодо сутності досліджуваної категорії наводить Ю. Саушкін. Учений до природних ресурсів зараховує елементи природного середовища, які можуть бути безпосередньо використані як джерела енергії, продукти харчування, сировина для промисловості [16].

На думку вчених-економістів [9], природні ресурси охоплюють усі компоненти природи (всі тіла і сили природи), використання яких у межах самого виробництва оцінюється сучасним суспільством за трьома напрямками: техніко-екологічним, економічно доцільним, екологічно допустимим. На наш погляд, найбільш узагальнене визначення належить М. Реймерсу, який під природними ресурсами розглядає природні об'єкти й явища, що використовуються у теперішньому і майбутньому для прямого і непрямого споживання, сприяють створенню матеріальних багатств, відтворенню трудових ресурсів, підтримці умов існування людини, підвищенню якості життя, зокрема феномени природи [14]. Отже, можна зробити висновок про те, що зміст поняття «природні ресурси» з часом удосконалюється. Так, якщо на ранніх етапах зародження і формування поняття його розглядали у більш вузькому виробничому розумінні, то у сучасних умовах, коли основними пріоритетами є збалансоване природокористування, значна увага приділяється збереженню і відновленню природних ресурсів. Важливим є також урахування перспективи використання тих чи інших елементів у майбутньому.

Цей аналіз дає змогу зрозуміти, що категорія «природні ресурси» за своєю сутністю є досить широкою, адже включає «тіла і сили природи», «засоби», «елементи», «джерела», «компоненти природи», «об'єкти й явища» природи, які можуть бути використані суспільством для забезпечення його життєдіяльності. Тому, зважаючи на відсутність єдиної позиції щодо його

розуміння, ми пропонуємо розглядати поняття «природні ресурси» як тіла та сили природи, які суспільство може використати за наявного рівня розвитку продуктивних сил і в майбутньому за умов охорони навколишнього природного середовища.

Категорія «природні ресурси» часто ототожнюється із категорією «природно-ресурсний потенціал». Однак введення поняття ПРП дозволяє виокремити частину природи як єдине ціле, на відміну від окремих природних ресурсів, які становлять цей фрагмент, а термін «потенціал» робить його загальнішим, ніж «природні ресурси», характеризує певну потенційну можливість і здатність природного середовища до використання. Тобто природні ресурси, на відміну від природно-ресурсного потенціалу, є поняттям значно вужчим, його невід'ємною складовою.

Зауважимо, що у науковій літературі не існує чіткого визначення поняття «природно-ресурсний потенціал», яке є міждисциплінарним об'єктом та перебуває у полі зору різних наукових сфер. Тому спостерігається розмитість предметного поля дослідження.

Одне з перших трактувань ПРП було запропоноване Ю. Дмитрієвським. Учений розумів ПРП як сукупність природних ресурсів території, доступну для використання за певного рівня розвитку техніки, технології та економічних відносин [8]. Надалі поширення цього поняття у географічних дослідженнях призвело до більш різноманітного тлумачення терміна.

У широкому розумінні під природно-ресурсним потенціалом розуміють сукупність ресурсів, що розташована в межах певної території, використовується у народному господарстві або може бути використана за першого рівня розвитку продуктивних сил [10]. Більш вузьке визначення ПРП запропонував І. Дедю, розглядаючи його як сукупність можливостей використання у господарстві природних ресурсів – ґрунту, рослин, тварин, корисних копалин, води [7]. На думку М. Реймерса, природно-ресурсний потенціал – це здатність екосистем без вагомого для себе збитку віддавати необхідну людині продукцію або виконувати корисну для неї роботу в конкретний історичний період, а також теоретично гранична кількість природних ресурсів, яка може бути використана людством без порушення умов

існування і розвитку суспільства [14]. У цьому полягає екологічний зміст ПРП.

За Б. Данилишиним, В. Міщенком та С. Дорогунцовим [9], природно-ресурсний потенціал – це сукупність природних ресурсів і природних умов у певних географічних межах, що забезпечує задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих і естетичних потреб. В. Руденко [15] пропонує під природно-ресурсним потенціалом території (акваторії) розуміти «сукупну продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, що виражається у їхній суспільній споживній вартості». Це визначення розкриває економічний зміст ПРП, адже виражене у грошах на основі попередніх вартісних оцінок. Автор також акцентує увагу на тому, що до ПРП території належать не лише безпосередньо експлуатовані, а й розвідані природні ресурси. Вчений також підкреслює зв'язок ПРП із конкретною територією (акваторією), оскільки його територіальна прив'язаність «зумовлює усезагальні та індивідуальні ознаки, надає йому властивостей системного утворення, певного цілого, що має теоретичне та практичне значення». Природно-ресурсний потенціал належить до певного обмеженого простору земної поверхні. Кожна така територія, що вміщає певні природні ресурси, має і свій потенціал. На територіальній прив'язаності ПРП наголошує М. Ігнатенко [15] та вважає, що він безпосередньо пов'язаний із певною територією, а поза нею є «порожньою, мертвою абстракцією, позбавленою будь-якого сенсу»; у цьому полягає географічний зміст ПРП.

У наукових джерелах щодо визначення сутності ПРП можна виокремити принаймні три підходи до розуміння цього категоріального поняття, а саме [11]:

1) природничо-науковий підхід, який розглядає природно-ресурсний потенціал із позиції сукупності, продуктивності, потужності наявних ресурсів регіону, які використовуються у народному господарстві. ПРП вважається об'єктом природокористування. Важливим чинником для цього підходу є сукупність географічного положення території, природних ресурсів та інших компонентів географічного середовища. Прибічниками цього підходу є А. Ігнат'єв, М. Ігнатенко, Є. Качан, В. Клочков, В. Руденко та ін.;

2) макроекономічний підхід, суть якого полягає у тому, що ПРП є необхідною складовою частиною економічного зростання регіону, яка ґрунтується на наявному рівні розвитку техніки та технології. При такому підході ПРП властиві всі ознаки матеріальних благ, які входять до складу національного багатства. Природні ресурси розглядаються як природний фактор, який має властивість споживчої вартості і забезпечує відношення суспільних потреб у ресурсах. Суспільне виробництво, його розвиток залежать від забезпеченості регіону природними ресурсами. Прибічниками такого підходу є А. Букреев, Ю. Дмитрієвський, Н. Соколова та ін.;

3) представники збалансованого екосистемного підходу (Б. Данилишин, С. Дорогунцов, М. Реймерс, О. Федчак та ін.) розглядають ПРП як певну еколого-економічну систему, яка функціонує у рамках збалансованого регіонального розвитку. Для цього на пряму характерне визначення ПРП як теоретично граничного обсягу природних ресурсів, які можуть бути використані суспільством без порушення умов існування і розвитку майбутніх поколінь. ПРП створює умови для розвитку промисловості та сільського господарства, він є джерелом задоволення потреб суспільного виробництва, створення засобів і умов життєдіяльності людей, що не призводить до порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі.

Різноманіття наявних підходів до трактування поняття «природно-ресурсний потенціал» підтверджує, що це поняття є складним та багатограничним. Аналізуючи підходи і відповідні їм визначення поняття ПРП, можна побачити, що головним недоліком більшості з них є те, що кожен підхід визначає поняття лише з однієї позиції (економічної, екологічної, географічної). Особливо проявляються розбіжності у поглядах учених щодо структури природно-ресурсного потенціалу, а саме розрізнення природних ресурсів та природних умов у його складі, що дозволяє виокремити два підходи до визначення сутності поняття ПРП:

1) поняття, які включають лише природні ресурси: В. Руденко, Ю. Дмитрієвський, І. Дедю та ін.;

2) поняття, які включають природні ресурси та природні умови: Б. Данилишин, С. Дорогунцов, В. Міщенко, І. Коротун, М. Реймерс та ін.

Визначаючи зміст ПРП як наукової категорії, належить уточнити точку розмежування між поняттями «природні ресурси» та «природні умови». Така різноманітність поглядів говорить про недостатнє вивчення цього питання. Тому потрібно проаналізувати змістове наповнення дефініції «природні умови» та визначити відмінність від дефініції «природні ресурси». Так, Я. Ядиганов [17] розглядає природні умови як елементи природи, які не залучені безпосередньо до господарського обігу за досягнутої технології виробництва, але можуть впливати на процес виробництва і життєдіяльність. Протилежну думку висловлював Ю. Дмитрієвський [8], який вважав, що природні умови входять до складу природних ресурсів, і в них він вкладав більш вузький зміст, оскільки «відокремити природні ресурси від природних умов фактично важко». А. Мінц [5] підкреслює відмінність між природними ресурсами та природними умовами. Під природними умовами вчений розуміє тіла і сили природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил суттєві для життя і діяльності людського суспільства, але не беруть участі безпосередньо в матеріальній виробничій та невиробничій діяльності. Такої позиції дотримувалися й інші провідні вчені, зокрема І. Комар, К. Гофман, Ю. Саушкин.

Отже, відмінність понять «природні умови» та «природні ресурси» полягає у безпосередній участі або неучасті цих тіл і сил природи у виробничій діяльності на певному рівні розвитку продуктивних сил. Природні ресурси у процесі виробництва змінюють свої якості, а природні умови залишаються без змін. Однак досвід показує, що з розвитком науки і техніки багато видів природних умов отримують економічну оцінку та переходять у розряд природних ресурсів (енергія сонця, вітру, морських припливів, геотермальна енергія тощо). Тому спірним вважається введення природних умов до складу природно-ресурсного потенціалу, хоча саме від них залежать обсяги використання певного ресурсу.

Варто зазначити, що у процесі впровадження концепції сталого розвитку території вагомим значення набуває переосмислення категорії «природно-ресурсний потенціал» відповідно до основних принципів цієї концепції. Із позиції конструктивно-географічного підходу сталий розвиток – це розвиток, що зумовлює збалансований

(стійкий) стан території, за якого б гармонійно розвивалися такі підсистеми, як економічна, соціальна, екологічна, географічна, але основним пріоритетом є задоволення потреб суспільства у природних ресурсах не лише сучасних, а й майбутніх поколінь, збереження навколишнього природного середовища [3]. Тому для забезпечення збалансованого природокористування і вирішення проблем територіальної оптимізації природно-ресурсний потенціал варто розуміти як сукупність природних ресурсів певної території, які можуть бути використані суспільством у господарській діяльності для забезпечення потреб людини на певному етапі розвитку науки і техніки, а також у майбутньому у разі збереження природної рівноваги. У такому розумінні ПРП території, на наш погляд, посідає цілком певне місце у системі «суспільство – природа».

Висновки з проведеного дослідження. У літературі досі не сформовано єдиного підходу до визначення сутності природно-ресурсного потенціалу та його складників, адже, з одного боку, поняття має складну внутрішню структуру, а з іншого – недостатній ступінь наукової вивченості. ПРП є одним із ключових понять у географічних дослідженнях взаємин природи і людини. Вчені вкладають у це поняття різне змістовне навантаження, по-різному окреслюють його межі. Однак усі сходяться у тому, що воно складається не з випадкового набору окремих видів ресурсів, а з їх закономірного та взаємопов'язаного поєднання, які є природною частиною національного багатства будь-якої країни. ПРП формується і змінюється у процесі взаємодії людини та природи. Тому під час аналізу цього поняття слід урахувувати сучасні тенденції та пріоритети розвитку суспільства, оскільки ПРП території служить проміжною ланкою між суспільством і природою, створює умови для розвитку всіх сфер діяльності суспільства і є одним із найважливіших регіональних показників територіальної оптимізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абалкин Л.И. Диалектика социалистической экономики / Л.И. Абалкин. – М.: Наука, 1981. – 251 с.
2. Арманд Д.Л. Экономическое значение и основные принципы использования природных богатств / Д.Л. Арманд, И.П. Герасимов // Природные ресурсы Советского Союза, их использование и воспроизводство. – М., 1963. – 276 с.

3. Бальцер І.В. Конструктивно-географічні підходи до реалізації сталого розвитку сільської місцевості (на матеріалі Івано-Франківської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / І.В. Бальцер ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2016. – 20 с.

4. Большой энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Большая рос. энциклопедия, 1997. – 1454 с.

5. Веклич О.О. Категорія «природно-ресурсний потенціал» у суспільній географії / О.О. Веклич // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Географія». – 2016. – № 1.

6. Горячук В.Ф. Природний капітал як економічна категорія / В.Ф. Горячук // Економічні інновації. – Одеса : ІПРЕД НАН України, 2012. – Вип. 48. – С. 88–93.

7. Дедю И.И. Экологический энциклопедический словарь / И.И. Дедю. – Кишинев : Глав. ред. Молдав. сов. энциклопедии, 1990. – 406 с.

8. Дмитриевский Ю.Д. Природный потенциал и его количественная оценка / Ю.Д. Дмитриевский // Советские географы XXI МГК. – М.: Наука, 1968. – С. 136–147.

9. Дорогунцов С.І. Екосередовище і сучасність. Т. 1. Природне середовище у сучасному вимірі : [монографія] / С.І. Дорогунцов, М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, П.П. Пастушенко. – К.: Кондор, 2006. – 424 с.

10. Клочков В.А. Определение природно-ресурсного потенциала территории как элемент оптимизации природопользования / В.А. Клочков // Территориальная организация общества и управление в регионах. – Воронеж, 1996. – С. 107–109.

11. Мержинський Є.К. Теоретичні аспекти еколого-економічного моделювання природно-ресурсного потенціалу / Є.К. Мержинський, В.В. Глушевський // Економічний вісник НГУ. – 2011. – № 2. – С. 110–116.

12. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова / Рос. АН ; Ин-т рус. языка им. В.В. Виноградова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

13. Олійник Я. Методологічні підходи до вивчення формування та розвитку регіональних систем природокористування / Я. Олійник, О. Кононенко, А. Мельничук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Географія». – 2012. – Вип. 60. – С. 20–24.

14. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс – М.: Мысль, 1990. – 639 с.

15. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко – Львів : Світ, 1993. – 240 с.

16. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем и будущем / Ю.Г. Саушкин. – М.: Просвещение, 1980. – 269 с.

17. Ядыганов Я.Я. Экономика природопользования : [учеб.] / Я.Я. Ядыганов. – М.: КНОРУС, 2005. – 576 с.

УДК 327.39(477)

Сонько С.П.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Уманський національний університет садівництва

НЕПРОСТИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І НАДІЇ

Констатується невідповідність ведення воєнних дій на території України. Відзначаються головні тенденції розвитку геополітичної ситуації за останній рік. Аналізуються причини і можливості залагодження громадянського конфлікту в Україні мирним шляхом.

Ключові слова: геополітика, ситуація, конфлікт, мирний.

Констатируется неслучайность ведения военных действий на территории Украины. Указываются главные тенденции развития геополитической ситуации за последний год. Анализируются причины и возможности урегулирования гражданского конфликта в Украине мирным путем.

Ключевые слова: геополитика, ситуация, конфликт, мирный.

Sonko S.P. HARD GEOPOLITICAL PROGRESS OF UKRAINE: KEY TRENDS AND HOPES

States the randomness of warfare on the territory of Ukraine. The main tendencies of development of the geopolitical situation over the last year are marked. Analyzes the causes and possible resolution of the civil conflict in Ukraine peacefully.

Key words: geopolitics, situation, conflict, peace.

Постановка проблеми. Вже четвертий рік Україна перебуває у стані перманентних воєнних дій (як гарячої фази багатомісячного протистояння із північним сусідом). Відомий вітчизняний географ О.Г. Топчіїв в одній із бесід з автором назвав шокуючу цифру кількості воєнних конфліктів (38), починаючи з 1945 року, учасником і ініціатором яких (попри офіційні заперечення) була Російська Федерація.

Упереджуючи закиди у надмірній політизованості пропонованої статті, нагадаємо, що геополітика означає буквально «географічна політика», тобто наука, яка досліджує географічні аргументи і рушійні сили здійснення певних політичних дій. Вітчизняні географи, особливо старшого покоління, на відміну від учених із сусідньої країни, впродовж останніх 25 років свідомо уникали гострих кутів російсько-української геополітики [9]. Можливо, саме це стало однією із причин сучасної невтішної геополітичної ситуації.

Так сталося, що деякі геополітичні прогнози, висловлені у попередній статті автора у цьому виданні [5], почали стверджуватись:

– подача води Північно-Кримським каналом до окупованого Криму була припинена [23];

– заплановані терміни будівництва Керченського мосту постійно відсуваються [18; 26];

– з 26 грудня 2016 року блокада ОРДЛО (як прообраз майбутнього муру) здійснювалась у форматі громадської акції, яка з 15 березня 2017 року (після ухвалення рішення РНБО щодо припинення транспортного сполучення між Україною та ОРДЛО) була переведена на державний рівень [24];

– президент України Петро Порошенко пообіцяв кримськотатарській громаді подати у ВР законопроект про надання Криму статусу кримськотатарської національної автономії [21].

Із наших попередніх припущень нездійсненими залишилися такі: побудова судноплавного каналу через Сиваш та спуск Каховського водосховища. Можливо, це станеться у більш віддаленій перспективі. Хоча, судячи з прогнозів наслідків глобального потепління, зазначений судноплавний канал утвориться самостійно внаслідок підйому води Світового океану вже на початку 30-х років XXI століття. А отже, російській армії уже не треба буде «пробивати коридор» через Мелітополь і Арабатську стрілку до Криму (бо Росії доведеться будувати декілька нових мостів, подібних до

Керченського, на що коштів точно не вистачить).

Із наведеного переліку можна зробити попередній висновок: геополітичні процеси протікають об'єктивно, тож важливо правильно визначити їхні головні тенденції і не запізнитись з основоположними рішеннями. На жаль, такі рішення на державному рівні ухвалюються з великим запізненням.

Пропонована стаття є черговою спробою правильної інтерпретації головних геополітичних тенденцій у контактній зоні Римленд-Хартленд, а також спрямована на упередження негативних для України наслідків розвитку геополітичних процесів. Автор цілковито впевнений у надзвичайній актуальності таких постановок і сподівається на використання результатів своїх досліджень у практичній українській геополітиці.

Задля уникнення суб'єктивізму й упередженості в оцінці сучасних геополітичних подій як головний методичний прийом автор, крім офіційних державних документів і власних напрацювань [5–13], використовував результати опитувань¹ жителів Східної України – переважно симпатиків «руського мира» (своїх однокурсників із Харківського університету випуску 1981 року, сусідів і знайомих із Наддніпрянщини, близьких та далеких родичів, знайомих, «однокашників» з аспірантури МДУ ім. М.В. Ломоносова – жителів Російської Федерації). Результати таких опитувань стали підставою для подальшого пошуку компромісних, інколи дуже важких для автора як патріота України рішень. Адже автор народився на Сході України і прожив там більшу частину свого життя (понад 40 років).

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний російсько-український конфлікт має прояв у багатьох аспектах життєдіяльності суспільства. На жаль, багато процесів і подій, що відбуваються об'єктивно, не беруться до уваги владними структурами в оцінках сучасної геополітичної ситуації.

Автор давно (ще років 10–15 тому) звернув увагу на проблему самоідентифікації громадян України. Незважаючи на початок будь-

яких дискусій (на Сході чи на Заході України) щодо мови, ринкової економіки, розпаду СРСР тощо, «індикаторним» питанням наприкінці цих дискусій було таке: «Чи існує Україна як держава?». Впевнений, що результати відповіді саме на це запитання є тією «лінією водорозділу», вміла ідентифікація якої дала нашому північному сусіду дієвий інструмент для «дефрагментації» України [1].

Причини позитивної чи негативної відповіді на це запитання досі повністю не з'ясовані², але, на святе переконання автора, – річ у географії. Як казав колись Наполеон Бонапарт: «Географія – це доля». А куди ж у географії без географічного детермінізму?

Із позицій суто внутрішніх характеристик географічного простору за останні 25 років докорінно змінилися центр-периферійні відносини [3]: з Москви центр перемістився до Києва з відповідним тяжінням навколишньої периферії.

Контактність західних кордонів України значно зросла, наслідком чого стало прагнення до євроінтеграції і переформатування центр-периферійних відносин уже з орієнтацією на більш віддалені «центри» – світові міста [14].

Відкритість кордонів стала поступово, але впевнено «приживляти» зовсім нові, відмінні від північного сусіда, орієнтири економічного розвитку: сировинно-орієнтовані галузі позаминулого виробничо-технологічного укладу почали (зокрема, «морально») занепадати [10]. На жаль, «географічно» так сталося, що саме ці сировинно-орієнтовані галузі в Україні розміщені біля кордонів із РФ. І саме Схід України цілеспрямовано заселявся переселенцями з російських міст і сіл у період індустріалізації³.

У молодого покоління, здатного до гнучкості світосприйняття, упродовж якихось 5–10 років докорінно змінилась система цінностей і життєві орієнтири: ринкова економіка дала шанс бути успішним через престижну освіту чи бізнес та зовсім інші стандарти споживання.

³ Автор свідомо (зادля упередження гостроти) оминає тему винищення на цих територіях корінного українського населення унаслідок голодоморів.

⁴ А якщо брати до уваги, що діти російського істеблшменту (навіть самого ПТН), навчаються і живуть у Великій Британії, Нідерландах, Франції, Австрії, Іспанії, а самі ідеологи «руського мира» мають нерухомість у названих країнах, то годі про щось казати.

¹ «Опитування» – це термін із соціології. Тут ідеться про аналог опитувань у вигляді переписки електронною поштою.

² Є навіть припущення, що справа у генетиці, мовляв, хромоми «не так лягли».

Навіть незважаючи на наведені вище факти і тенденції, більш об'єктивним свідченням пріоритету європейських цінностей є те, що після початку воєнних дій на Сході впродовж лише останніх двох років кількість абітурієнтів зі Сходу України, що вступають до київських, львівських, польських вишів, зросла майже вдвічі [19; 20]⁴.

Діти виявились розумнішими за своїх батьків, бо зрозуміли – у новому постіндустріальному суспільстві, щоб чогось досягнути, треба не просто мати освіту, а й увесь час працювати на саморозвиток, постійно «штотухаючись ліктями», на відміну від їхніх батьків, життєвими орієнтирами яких були робота на державній посаді з фіксованою зарплатою, яка давала можливість якось існувати (але розбещувала), робота у колгоспі чи на підприємстві (де завжди щось можна було вкрасти), наявність «блату» (знайомих, які могли «влаштувати» дитину, «дістати» дефіцит, полікувати) і відсутність «багатіїв» (або людей із нормальним достатком), один факт існування яких поруч шалено драгував.

На щастя, наявність сьогодні успішних людей, які (не лише завдяки депутатському мандату, а й власній насназі на ниві малого чи середнього бізнесу, успіхів у сфері ІТ чи фермерства) «допомогли» старшому поколінню збагнути, що життя пройшло даремно, є беззаперечним фактом. У «сухому залишку» виявилось, що вони (старше покоління), на відміну від своїх дітей, невдахи і не мають аж ніякого морального права повчати молодь на власному прикладі. Напевне, це є найголовнішою причиною безмежної ностальгії за Радянським Союзом і за суспільством, де всі були однаково бідні.

Але найгірше те, що цим беззаперечним фактом скористалися кремлівські ідеологи, яким вдалося під прапором цієї ностальгії поєднати не лише більшість росіян, а й значну

частину громадян України. На користь цього припущення свідчать численні сучасні спроби відродити у РФ культ Й. Сталіна та інших комуністичних ідолів⁵, навіть далі – імператора Миколи II (погруддя якого, за словами Н. Поклонської, «замироточило» у Сімферополі [17]), адмірала Колчака і генерала Денікіна [22], які боролись за імперію (зокрема, з Україною).

Але все минає. І це консервативне, втрачене для історії покоління, яке залишилось без дня завтрашнього, колись піде із життя. Проте чекати на це Україні просто ніколи. Бо є ризик, що ці люди (як батьки і діди), ще встигнуть спотворити дуже багато мізків своїх дітей і онуків ностальгічними байками про безкоштовну медицину, регулярну зарплату, «світовий заколот», упевненість у завтрашньому дні і моральний кодекс будівників комунізму.

З іншого боку, звинувачувати це покоління у нерозумінні того, що насправді відбувається у світі, було б несправедливо. Спробуємо розібратись у істинних мотивах феномена двополярної України. Мотивація її західного полюса викладена автором у низці попередніх публікацій [5–13] і частково у цій, а тому додаткових коментарів не потребує. Щодо східного полюсу хід думки приблизно такий:

– не подобається нам Україна і все українське, бо західняки (бандерівці/нацисти/фашисти) разом зі своїми американськими господарями намагаються зруйнувати все радянське⁶. Ось нещодавно пам'ятник Леніну в Харкові знесли (*цит.*: мої однокурсники, зокрема економгеографи – кандидати наук);

– якщо вже їм (бандерівцям) не подобається наш президент (байдуже хто, хоч злодій, аби не український націоналіст (і це в Україні!)), про що свідчать два «майдани» поспіль⁷, ми підемо від цих хохлів на «свою» землю (Донбас) і будемо жити там, як у СРСР.

⁵ Попри беззаперечну повагу і безмежну вдячність автора до покоління, яке воювало, на Дні Перемоги досі спекулюють їхні сировинно-вмотивовані нащадки з олігархату України і Росії, які хочуть на нафті, газі, вугіллі та руді «заїхати» у рай. Але «рай» уже давно (років 20) став постіндустріальним, що показала Маргарет Тетчер, свідомо згорнувши свого часу вугільну галузь у себе в країні. То де сьогодні Велика Британія, а де Україна (чи навіть Росія)? Цього року у Кривому Розі на урочистій ході з нагоди Дня Перемоги дітей та онуків учасників війни (які вже переважно недездатні, бо мають вік понад 90 років) попросили пройти з портретами своїх славетних пращурів. На нашу думку, це є свідченням того, що термін дії «скрепа» під назвою «мой дед воевал» уже добігає кінця, і симпатикам «руського мира» треба шукати щось нове. І вони шукають...

⁶ *Цит.*: однокурсник, кандидат географічних наук: «Бо найкраще суспільство було соціалістичне – там усі були рівні і всі були впевнені у завтрашньому дні. А зараз прийшли «лібераста» і все порушили». Проте на моє запитання: «А чим не подобається реальний соціалізм у Швеції чи Німеччині, де, на відміну від СРСР, усе справді для людини?» відповіді не було.

⁷ Історична ретроспектива свідчить, що для Києва й українців ці «майдани» були не перші. Виявилось, що кияни і раніше проганяли негодних князів [15]. «Кроме беркутовцев, виконували свій долг за символіческую зарплату, на майдане людей не было. Были майдауны» (*Цит.* мовою оригіналу з переписки з однокурсниками).

Напевно, можна знайти ще низку аргументів східного полюсу, але названі є найголовнішими. І саме вони лежать в основі непереборного довготривалого громадянського протистояння в Україні. Уважно проаналізувавши історичні події, пересвідчуємось, що таке протистояння триває не одне століття (про що зазначали Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Грушевський, С. Рудницький та ін.). Просто останні 70–80 років воно так вдало було сховане за ідеологічними лаштунками, що у більшості українців навіть і в думках не виникало патріотичних поривів.

На жаль, за останні 5–10 років це протистояння перейшло з латентної у гостру фазу з відповідною риторикою у ЗМІ та соціальних мережах. Як це не сумно констатувати, воно не припиниться у найближчі роки, а буде лише загострюватись (цит.: однокурсник, кандидат географічних наук: «В Україні уже ніколи не буде мира и согласия. Пусть бы себе люди жили на Донбассе как хотят, зачем же стрелять?»).

Коли організм вражає будь-яка хвороба, її намагаються локалізувати спочатку медикаментозно, потім нетрадиційно (заговорами, гомеопатією, ведичною медициною), якщо не виходить, то тоді вже хірургічно. «Медикаментозно» подібні хвороби «вдало» локалізували англійці та французи, сполучив місцевих індіанців «вогняною водою» у процесі колонізації Північної Америки; або росіяни чукчів та якутів (тими ж ліками). Із Донбасом так не вийшло, бо, крім шахт, металургії і копанок, цей регіон володів потужним інтелектуальним потенціалом [16].

Кількість і якість «лікві» Донбас пам'ятав саме з радянських часів, коли робота шахтаря цінувалась набагато вище, ніж науковця, учителя, або лікаря. А соціальна інфраструктура регіону (зокрема, наука й освіта) була такою собі «надбудовою» над «копями царя Соломона⁸» [4]. Ця «надбудова» простягалась аж до Харкова, в якому значна частина НДІ та проектних установ і сьогодні гірничо-видобувного та металургійного профілю («ПівдДІПРОРуда»,

«ДІПРОСТАЛЬ», «ДІПРОКОКС» та ін.). Отже, революційна хода України від примітивного індустріального виробничо-технологічного укладу до постіндустріального дуже глибоко «зацепила» майнові інтереси науково-технічної інтелігенції, яка (у разі згорання вугільно-металургійного комплексу у Донбасі та Придніпров'ї) може залишитися без роботи.

Тут доцільно буде навести вислів професора Преображенського з «Собачого серця» М. Булгакова: «Ну не подобається мені влада робітників і селян... Можна скільки завгодно співати революційних пісень, але безлад починається у головах⁹». Але криміналізовані «хазяї» регіону – такі собі сучасні швондери – класичної літератури (а тим більше сучасної літератури про розвиток виробничо-технологічних укладів [2]) не читали. І навіть ж напружуватись, коли вугілля (або руда) під ногами – копай і продавай. А соціалістичний антураж регіону для досягнення цієї мети якнайкраще підходить.

Спроби «лікувати» Донбас «заговорами» (коли В. Ющенко під час візиту туди у своє президентство назвав усіх донеччан за їхню російськомовність «холуями»), або ж обіцянками Ю. Тимошенко про підняття зарплати, проблему полярності України не тільки не зняли, а лише загострили. В останні дні влади В. Януковича Донбас просто волав, що його не чують.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, настав час хірургічного втручання, яке, по суті, і відбувається нині. Намагаючись «почути Донбас», автор ставить для себе непросте питання: а чи можливий компроміс без стрілянини?

І ось тут починається пошук важкої відповіді, яка перебуває на слизькій межі перетину табу. Згадуючи різноманітні варіанти вирішення подібних конфліктів (Індія – Пакистан, Іспанія – Каталонія, Англія – Північна Ірландія та ін.), ми тут свідомо не торкаємось югославського конфлікту з кривавими наслідками, бо принципово виключаємо такий розвиток подій. Проте найкраще (з мінімальним кровопролиттям) подібну ситуацію вирішили в Ізраїлі, надавши Палестині статус національної автономії і відгородившись від неї шестиметровим муром, водночас багатократно посиливши збройні сили і потугу безпекових спецслужб.

⁸ Сьогодні роль Соломона виконує Р. Ахметов.

⁹ При цьому автор зовсім не відрікається від свого пролетарського минулого, оскільки свого часу до ХДУ вступив через робітфак, але з висоти життєвого і наукового досвіду намагається знайти конструктивні шляхи вирішення проблеми.

Автор ризикує бути звинуваченим у проросійській позиції, але впевнений: щоб зупинити хворобу, треба локалізувати її осередок. Що ж дасть Україні рішення про надання ОРДЛО статусу «Російської автономії у складі України», а не «Тимчасово окупованої території»?

По-перше, це зупинить процес повзучої російської експансії на територію України, оскільки навіть у самій назві (на відміну від другого варіанту) відсутні ознаки воєнних дій.

По-друге, закріпить за цією територією статус, який вона хотіла набути, говорячи ще у 2014 році про федералізацію¹⁰, а отже, знищить підстави для «захисту російськомовного населення України» з боку РФ. Тим більше, що перший крок до федералізації уже зроблений заявою президента про можливість утворення національної кримськотатарської автономії [21]. Це також дасть у руки української дипломатії потужні важелі для подальшого позитивного і безкровного вирішення проблеми на міжнародному рівні.

По-третє, створить полігон, на якому будуть перевірятись різні моделі цивілізаційного розвитку, а отже, надасть надію, що колись завдяки молодому поколінню, що прагне до європейських цінностей, ця територія реально (тобто за переконаннями більшості населення, що прийде на референдум не під дулами автоматів) повернеться до складу України.

По-четверте, утворить територію, що будуватиме свою автономію на принципах «соціалістичного ладу»¹¹, і ту, на яку за ознаками симпатії до «соціалістичних цінностей» завжди зможуть переїхати палкі їхні прихильники з Харкова, Запоріжжя, Дніпра, Кривого Рогу (звичайно, не без допомоги відповідних органів).

В авторській позиції є і слабкі місця, бо існують побоювання, що буде створено прецедент для подальшої «дефрагментації» України (за О. Дугіним). Запропоноване вище буде можливим у разі виконання двох найголовніших умов. Перша – це продовження санкцій не лише проти Російської Федерації, а й проти інших країн із сировинно-військовою орієнта-

цією економіки вже відомими шляхами: обвалом цін на нафту, ненаданням високих промислових та медійно-комунікаційних технологій, розширенням списку нев'їзних осіб із числа олігархату. При цьому треба зовсім інакше поглянути на окупований Крим – як на безцінний капітал і геополітичний резерв у справі запровадження світовою спільнотою санкцій проти РФ.

І друга – повернення Україні контролю над усіма державними кордонами.

Очевидно, що вказані пропозиції можуть бути реалізовані шляхом звияжної праці всіх державотворчих інституцій (правових, політичних, соціальних, економічних, освітніх), але для автора як географа беззаперечною залишиться одна важлива істина – на географічних та економічних спеціальностях українських вишів треба суттєво збільшити кількість годин на вивчення праць англо-американської школи регіоналістики 1950–1980-х років (від Бунге до Ізарда), бо тільки тоді стане можливим виховання у середовищі майбутніх педагогів «риночників» не за назвою, а за духом.

І ще. Дуже б хотілось, щоб коштом України з майбутньої автономії організувались пізнавальні групові тури в Європу, США, Японію для молодих її громадян... А для чого ж, власне, Україна отримала безвіз?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А.Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2001.
2. Корсак К.В., Корсак Ю.К.. Ноотехнологии – база позитивной эсхатологии и устойчивого развития / К.В. Корсак, Ю.К. Корсак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu>.
3. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Д.С. Грін, 2015.
4. Полухина Ю. За что воюют на Востоке Украины? / Ю. Полухина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu>.
5. Сонько С.П. Балтійсько-Середземноморська геополітична доктрина та занепад євразійства / С.П. Сонько // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». – 2016. – № 3. – С. 74–77.
6. Сонько С.П. Геоінформаційні аспекти економічної та геополітичної регіоналізації Укра-

¹⁰ Яку вона фактично сьогодні вже набула, як би ми на це не запліщували очі [25].

¹¹ Із сировинно-спрямованою економікою, яка найшвидше виявиться неконкурентноздатною на світовому ринку високих технологій.

їни / С.П. Сонько // Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія «Геологія, географія». – 2005. – Вип. 9. – С. 115–123. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/385>.

7. Сонько С.П. Глобалізаційні процеси та трансформація факторів розміщення виробництва / С.П. Сонько // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – 2007. – № 3 (11). – С. 107–114.

8. Сонько С.П. Географічні аргументи у новітній патріотичній геополітиці / С.П. Сонько, В.А. Сандул // Українська географія: сучасні виклики : зб. наук. праць XII З'їзду Укр. географ. тов-ва : у 3-х т. – К. : Прінт Сервіс, 2016. – Т. III. – С. 209–211. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/6134>.

9. Сонько С.П. QUO VADIS, вітчизняна суспільна географія? / С.П. Сонько // Сучасні проблеми розвитку географічної науки і освіти в Україні : матер. V Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 26–28 лист. 2015 р.). – К. : Обрії, 2015. – С. 51–53. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/901>.

10. Сонько С.П. Старопромисловий регіон Кривбасса в умовах постіндустріальної економіки: тернистий шлях від геології до техногенного туризму / С.П. Сонько, Т.А. Казакова, Д.В. Шиян // Географические аспекты устойчивого развития регионов : II Междунар. науч.-практ. конфер. (м. Гомель, 23–24 марта 2017 г.) – Гомель : ГГУ ім. Ф. Скорини, 2017. – С. 197–202. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/6181>.

11. Сонько С.П. Сучасні методологічні новації в концепції енерго-виробничих циклів / С.П. Сонько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Географія». – 2004. – Вип. 7. – С. 134–140. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/416>.

12. Сонько С.П. Технологічні тенденції розвитку цивілізації та їх прояв у розміщенні господарства / С.П. Сонько // Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія «Геологія, географія». – 2004. – Вип. 8. – С. 64–76. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/384>.

13. Сонько С.П. Сучасні геополітичні та соціально-економічні особливості європейської інтеграції України / С.П. Сонько, Ю.О. Кисельов // Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ : [кол. монографія] ; під ред. О.О. Непочатенко. –

Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. – 424 с. – С. 10–15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/342>.

14. Mezentsev K. Challenges of the Post-Soviet Development of Ukraine: Economic Transformations, Demographic Changes and Socio-Spatial Polarization / K. Mezentsev, G. Pidgrushnyi, N. Mezentseva // Palgrave Macmillan UK. – 2015. – P. 252–269.

15. Як за старих часів кияни князів прогнали [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/yak-za-starix-chasiv-kiyani-knyaziv-proganyali.html>.

16. Бібліометрика української науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviar.gov.ua/bpnu/index.php?familie=&ustanova=0&gorod=5&vidomstvo=%C2%F1%B3&napryam=0&napryam_google=0.

17. Как мироточит бюст Николая II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://joinfo.ua/sociaty/1199343_Video-kotoroe-zhdali-mirotochit-byust-Nikolaya-II.html.

18. Керченський міст розвалюється на частини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://politeka.net/ua/416656-kerchenskyu-mist-rozvaluyetsya-na-chastyny-video/>.

19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.lviv.ua/news/2009/07/29/144714>.

20. Українські абітурієнти все частіше вступають до вишів у Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ridna.ua/2014/06/ukrajinski-abiturijenty-vse-chastishe-postupayut-do-vyshiv-u-evropi/>.

21. Порошенко готовий внести зміни до Конституції щодо створення кримськотатарської автономії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/politika/poroshenko-gotoviyy-nesti-zmini-do-konstituciyi-schodo-stvorennya-krimskotatarskoyi-avtonomiyi-929333.html>.

22. Традиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://traditio.wiki/>.

23. Говард Флори [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.turkaramamotoru.com/uk/BV-6796.html>.

24. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

25. Гість Остапа Дроздова – Денис Казанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/tv/video/83103>.

26. Терміни реалізації проекту Керченського мосту затягують [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/12/26/terminy_realizatsii_proektu_kerchenskogo_mostu_zatyaguyut_1015315.

УДК 911.3

Тодоров В.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються теоретико-методологічні підходи до формування та розвитку етногеографічних систем. Розроблено методологічну схему дослідження етнопонаціональних груп, розселених у поліетнічному середовищі. Обґрунтовано природно-географічні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники розвитку етнічних спільнот на різних етапах існування.

Ключові слова: етнопонаціональні групи, етнічна географія, етносфера, етногеографічні системи, концепція етногеографічних систем.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к формированию и развитию этногеографических систем. Разработана методологическая схема исследования этнопонациональных групп, расселенных в полиэтнической среде. Обоснованы природно-географические, социально-экономические и общественно-политические факторы развития этнических общностей на разных этапах существования.

Ключевые слова: этнопонациональные группы, этническая география, этносфера, этногеографические системы, концепция этногеографических систем.

Todorov V.I. THE CONCEPT ETHNOGEOGRAPHIC SYSTEMS: THEORETIC AND METHODOLOGICAL ASPECT

The article considers theoretic-methodological approaches to the formation and development of ethno-geographical systems. A methodological framework for the study of ethnonational groups settled in a multiethnic environment has been developed. The natural-geographical, socio-economic and socio-political factors of the development of ethnic communities based on different stages of existence are substantiated.

Key words: ethnonational groups, ethnic geography, ethnosphere, ethnogeographic system, the concept of ethno-geographical systems.

Постановка проблеми. Системний підхід передбачає розгляд об'єктів та явищ як складних систем. У географії розглядаються географічні об'єкти різних ієрархічних рівнів. Поняття «система» у найбільш загальному вигляді – це множина взаємопов'язаних об'єктів, яка утворює певну цілісність, новий об'єкт. Кожна система складається із множини елементів, які мають конкретні функції та вирізняються специфічними зв'язками. Будь-який об'єкт є системою, що складена з систем більш низького ієрархічного рангу та водночас входить до систем більш високого рангу. При цьому системи мають специфічну структуру і функціональну характеристику.

Із погляду суспільної географії системний підхід використовується через призму просторової упорядкованості (територіальної організації) життєдіяльності суспільства. Природні, соціальні, економічні, політичні

елементи територіальної організації суспільства та зв'язки між ними необхідно розглядати як системно-структурне явище. Головними системоутворюючими зв'язками є відношення просторової організації складних утворень.

Ключовою проблематикою системної методології є аналіз міри складності та впорядкованості геосистем. У цій роботі визначимо особливості етносфери, яка є складною системою з усім різноманіттям форм існування етнопонаціональних спільнот у взаємодії із природними та антропогенними чинниками навколишнього середовища. Етнічність традиційно є одним із визначальних чинників розвитку суспільства. Повернення до етнічних основ життєдіяльності дає можливість пережити найбільш критичні моменти розвитку суспільства. Однак під час аналізу процесів в етнопонаціональній сфері необхідно враховувати всю їхню багатогранність і багатоаспектність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на дуже вагомi передумови для розвитку системної концепції, в етногеографічних дослідженнях вона використовується на недостатньому рівні. В українській суспільній географії етнічна сфера життєдіяльності досліджується або в розрізі території розселення етнонаціональних груп (зокрема, їхніх структурних складників), або в розрізі обласних регіонів держави.

У світовій науці більшість сучасних підходів до дослідження етногеографічних процесів базуються на концепціях «ландшафту» (культурного ландшафту). Офіційно основоположником цього напрямку є К. Зауер, який у 1925 р. у роботі «Морфологія ландшафту» дав таке визначення: «Культура – це діючий початок, природний ареал – посередник, а культурний ландшафт – результат» [1, с. 178]. Він вважав, що культурний ландшафт має ареал поширення, а всі його форми є результатом діяльності людини, яку характеризує ландшафт.

За М. Гродзинським, етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно і матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень. Етнічний ландшафт формується як результат пристосування до довкілля, що проявляється у виробленні специфічних умов природокористування. Для диференціації етнічних ландшафтів він використовує дві групи чинників: кількісне переважання етнічних спільнот (етнофорів) та прояв конкретних етнічних рис у господарюванні етнофорів. Автор цієї концепції є фізико-географом, тому він основний акцент робив на змінах у ландшафті (візуальному прояві господарювання населення) [2].

Близький до цього підхід простежується у працях І. Гладкого. Він аналізує процеси в етнонаціональному середовищі в розрізі етноекосистем, що утворюються у рамках етнічного простору і є єдностями природних, соціокультурних, економічних і екологічних елементів у сукупності з народами, з якими ці елементи взаємодіють [3].

Відзначимо також підходи засновника французької геополітики Видаль де ла Блаша. Центральним елементом його концепції є поняття локальності розвитку цивілізації, основу якої

становлять окремі осередки різних рівнів (cellules, pouaux). Це базові елементи цивілізаційного розвитку, які складаються у взаємодії людини з навколишнім середовищем. Концентрованим проявом цих процесів є вироблення специфічного «образу життя» населення.

У цьому дослідженні також спиратимемося на досвід Болгарії. Тут була зроблена одна з перших вдалих спроб виокремлення мереж розселення на історико-генетичній основі для проведення на цій базі адміністративно-територіальної реформи. Основний внесок в обґрунтування цього підходу зробив створений у середині 1960-х рр. Інститут районного та територіального планування (ІРТП).

Стрижневою ідеєю цього наукового центру стала концепція «поселенських систем». Поселенські системи розглядались як об'єднання населених місць – соціальний організм, у який вони об'єднані спільністю виробничої діяльності, обслуговування та транспортної системи. Зв'язки між ними розглядались як єдине ціле під час вирішення суспільно-економічних, містобудівних і культурних проблем. Управління формуванням і розвитком поселенських систем необхідно здійснювати комплексно, з урахуванням усіх чинників. Вони пропонували розглядати поселенську мережу з усіма зв'язками і проблемами, які можуть регулюватись і керуватись. Для того періоду вони запропонували деякі нововведення, до яких сучасна українська суспільна географія тільки підходить. Поселенська мережа є результатом історичного розвитку, яка може коригуватися програмами, спрямованими на задоволення різних потреб людини. Вона обмежена конкретною територією, у межах якої здійснюється комплексний розвиток. Інтеграція поселень відбувається більш інтенсивно за наявності конкретно визначених кордонів у рамках територіального об'єднання.

Постановка завдання. Основними завданнями цієї роботи є розробка схеми етногеографічної системи та обґрунтування теоретико-методологічних аспектів формування і розвитку етногеографічних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Населення Землі складається із множини різноякісних і різномасштабних спільнот, які певним чином взаємодіють між

собою. Окреме місце серед них посідають етнічні групи. Л. Гумільов вводить поняття «етносфера» і визначає його як поєднання усіх наявних етноландшафтних спільнот – етносів та етноценозів [4]. Фактично етносфера є поєднанням усіх етноландшафтних компонентів – етнічних спільнот, навколишнього природного середовища і матеріального світу людей. Отже, етносфера просторово збігається з антропосферою.

Із погляду суспільної географії етногеографічні комплекси, сформовані на конкретній території, необхідно розглядати в аспекті територіальної організації і просторової впорядкованості компонентів, що їх становлять. Для того, щоб мати можливість визначати етногеографічні комплекси через призму територіальної організації, введено поняття «етногеографічна система» (ЕГС). ЕГС – це форма просторової організації життєдіяльності етнопонаціональних груп, сформована за особливостями матеріальної та духовної культури, яка характеризується своєрідністю історико-географічних передумов розвитку, розселення, відтворення населення, господарювання, перебігом соціальних, суспільно-політичних і етнокультурних процесів (рис. 1). Концепція ЕГС передбачає розгляд територіальної організації кожного компонента як підсистеми, а їх інтегральне поєднання як ЕГС.

Етносфера, як і будь-який інший елемент ландшафтної оболонки Землі, має складну системно-структурну організацію. Кількість ієрархічних рівнів ЕГС може бути різною. Так, для регіону Українського Придунав'я виокремлено такі рівні ЕГС: елементарний (окремі населені пункти, сільські, міські ради), кущові, районні, міжрайонні та регіональна система. Регіональна ЕГС складається із міжрайонних систем, міжрайонні системи інтегрують сукупність районних ЕГС тощо.

У понятті ЕГС узагальнено головні особливості територіальної організації етногеографічних комплексів. Підсистемами ЕГС є населення у всьому різноманітті аспектів його життєдіяльності, матеріальний світ людей і природне навколишнє середовище. У підсистемі «населення» не менше значення за господарські і соціально-побутові мають духовні, культурні і психологічні особливості життєдіяльності

етнопонаціональних груп, які є ключовими чинниками збереження ними ідентичності. Враховуючи мінімальний вплив етнопонаціонального чинника на сучасний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) України, можна говорити про цілісну ЕГС тільки на рівні окремих населених пунктів і сільських рад. Під час реформування наявного АТУ доцільно було б враховувати етногенетичні фактори формування і розвитку населених пунктів.

Основною методичною проблемою є відсутність загальноприйнятих схем дослідження етнопонаціональних груп, які розселені в поліетнічному середовищі. Автором на основі концепції ЕГС розроблено модифіковану схему суспільно-географічного вивчення етнопонаціональних груп, які розселені у поліетнічному регіоні, в оглядовому (середньому) та деталізованому (крупному) масштабах. Виокремлено такі етапи:

- характеристика історико-географічних особливостей заселення та розселення населення;
- виокремлення етногеографічних систем;
- проведення типології ЕГС та їх групування за етнопонаціональною ознакою;
- виокремлення особливостей життєдіяльності етнопонаціональної групи, яка досліджується;
- обґрунтування пропозицій щодо оптимізації функціонування, збереження ідентичності та розвитку етногеографічних систем.

Для репрезентативності досліджень етнопонаціональних меншин їх необхідно розглядати у двох аспектах. Будь-яка меншина є, з одного боку, складовою частиною своєї спільноти («етнікоса» за Ю. Бромлєєм), а з іншого – невід'ємною одиницею національного суспільного організму, в межах якого вона розселена. Так, під час аналізу етногеографічної системи болгар Дунай-Дністровського межиріччя необхідно виходити з того, що вони, з одного боку, є носіями соціальних, етнокультурних та етнопсихологічних особливостей болгарського народу, а з іншого – частиною поліетнічного народу України в усіх аспектах життєдіяльності. Аналогічно необхідно розглядати будь-яку етногеографічну групу українців, що мешкають у Карпатському регіоні, – гуцулів, бойків, лемків, поліщуків, які є носіями мате-

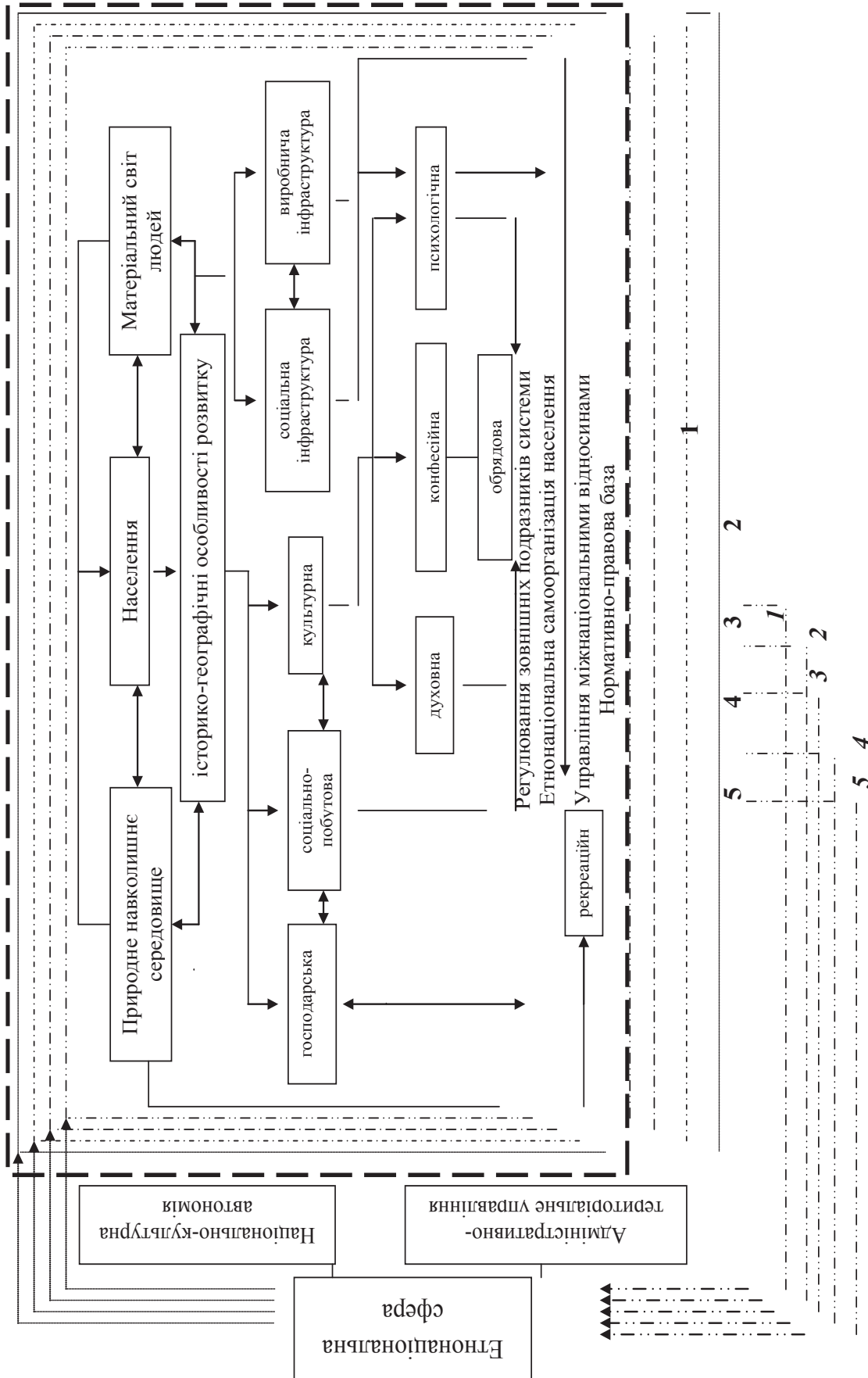

Рис. 1. Схема етногеографічної системи

Зворотні управлінські зв'язки: 1 – етнологічна самоідентифікація; 2 – міра збереження та прояву етнокультурних традицій; 3 – рівень комфортності життєдіяльності населення у правовому полі України; 4 – рівень етнологічної самоорганізації населення; 5 – міра стійкості ЕГС.

ріальної та духовної культури своєї спільноти і водночас частиною титульної нації й загальнодержавного етносоціального організму.

Основні положення концепції етногеографічних систем розкриваються у таких положеннях:

1) життєдіяльність етнічних спільнот проходить у системі «природне навколишнє середовище – населення – матеріальний світ людей». На різних етапах суспільного розвитку якість і характер цього взаємного впливу значно різняться. Можливі коливання взаємовідносин населення та природного навколишнього середовища від повного пристосування до умов навколишнього природного середовища до часткової (за бажання – повної) видозміни ландшафтної оболонки;

2) суспільно-географічні характеристики етнонаціональних груп сформувались у процесі історичного розвитку і несуть генетичний тип місць розселення. Ідеться не тільки про вплив середовища сучасного розселення, а й про роль усіх територій, де спільнота мешкала на різних етапах свого етногенезу. Протягом усього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. У цьому аспекті велике значення має матеріальний світ, який відображає особливості життєдіяльності населення на різних етапах розвитку. Особливості матеріальної і духовної культури етнічних спільнот знаходять відображення у матеріальному світі. Враховуючи, що більша частина розвитку сучасних народів відбувалася за умов пристосування людей до навколишнього природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Простежується пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури;

3) стан ландшафтної оболонки визначається як рівнем сучасного природокористування, так і історико-географічними особливостями зміни навколишнього середовища. Тобто необхідний аналіз історичної ретроспективи зв'язків між людиною і природним середовищем, а етнонаціональні групи є невід'ємною частиною складної системи «населення – навколишнє природне

та техногенне антропогенне навантаження». Природне середовище значною мірою визначає характер господарського освоєння території, специфіку сучасного землекористування, особливості відтворення та розселення населення тощо. Це свідчить про значний взаємозв'язок між його характеристиками та матеріальною і духовною культурою етнонаціональних спільнот;

4) етнічні спільноти шукають для можливого переселення ландшафти з характеристиками близькими до тих, що мали ландшафти на території їхнього колишнього розселення. У разі деградації природного ландшафту група вимушена пристосовуватися до нових обставин, видозмінювати свою господарську діяльність, а відповідно, і деякі елементи культури. Так, після переселення у першій половині XIX століття у Дунай-Дністровське межиріччя болгари почали займатися традиційним для себе видом господарської діяльності – скотарством. Безумовно, за особливостями ведення скотарства ця територія значно відрізнялася від гірських систем Балканського півострову. Однак і природна ковилово-полинова рослинність, що переважала у межиріччі, також була придатна для ведення скотарства. Екстенсивне ведення свинарства призвело до зменшення родючості ґрунтів та знищення природної рослинності. За таких умов неминучою була трансформація різних елементів життєдіяльності. Із середини 1870-х років тут переважає рослинницько-скотарська структура сільськогосподарського промислу;

5) вагоме значення мають особливості етногенезу спільноти, що досліджується. Підходи до аналізу життєдіяльності титульної нації, інших автохтонних спільнот, різних етнічних меншин можуть різнитися. Зокрема, вагоме значення має міра близькості національних держав до територій, на яких розселені різні за чисельністю їхні діаспори, чи мають вони можливість впливати на ситуацію, яким за масштабом і характером цей вплив може бути тощо;

6) із погляду суспільної географії етногенез відображає історико-генетичні особливості взаємозумовлених змін між різними параметрами життєдіяльності етносу та станом навколишнього середовища. Їх необхідно аналізувати (принаймні в ідеалі) через призму єдності природних, соціально-економічних, геополітичних та етнокультурних аспектів розвитку населення.

Протягом усього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Враховуючи, що початковий етап розвитку більшості сучасних народів відбувався за умов пристосування людей до особливостей природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Спостерігається пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури;

7) виявлення тенденцій розвитку етнічних спільнот у минулому, екстраполяція особливостей процесу їхнього розвитку на перспективу за допомогою математичних моделей дозволить зробити обґрунтований прогноз на майбутнє. У цьому контексті значною актуальністю відрізняється питання дослідження розвитку етносу від його зародження до сучасного стану. Це можливо зробити, використовуючи не тільки методи суспільної географії, а й напрацювання суміжних наук (палеогеографії, етнографії, етнології, демографії, археології, лінгвістики тощо). Необхідно враховувати, що історія етнічних спільнот, особливо тих, які зародилися дві – три тисячі років тому, сповнена не тільки власне історичними, а й міфологічними аспектами;

8) кожному етносу властиві специфічні способи освоєння умов свого існування, спрямовані на збереження і відтворення умов його життєдіяльності, які становлять етнічну культуру. Вона, на відміну від національної культури, творцем якої є інтелігенція, створюється стихійно за участю усєї спільноти. Культура багато в чому визначає особливості життєдіяльності представників спільноти;

9) інтенсифікація суспільної життєдіяльності зумовлює особливу актуальність питання відновлення моральних, фізичних та духовних рис людини. Тут необхідно враховувати два аспекти: по-перше, відпочинок представників етнічних спільнот за межами ареалу компактного проживання, а по-друге – у середовищі населення, яке постійно мешкає у поліетнічному середовищі, значна частина виявляє бажання відпочивати в близькому етнічному середовищі, зокрема відві-

дати місце народження власних батьків. Визначальне значення у цій ситуації має ностальгія;

10) аналіз історико-географічних особливостей розвитку етнографічних систем дозволить проаналізувати особливості заселення території, чинники і причини появи конкретного поселення, історичну ретроспективу розвитку мережі населених пунктів, зміну етнонаціонального складу їх населення, формування опорного каркасу розселення тощо;

11) набуті спільнотами у процесі етногенезу особливості матеріальної і духовної культури значною мірою визначають специфіку їхньої сучасної життєдіяльності. Соціокультурний розвиток людства необхідно розглядати через призму полілінійності природи цього процесу. Важливо враховувати високу варіативність форм існування людських спільнот, стійкість яких визначається адаптацією індивідів до соціально-економічних і екологічних умов. Принцип полілінійності історії досить чітко простежується на різних ієрархічних рівнях. Наведемо приклад, який пов'язаний з окремим етніком болгарського народу.

Значна полілінійність процесу історичного розвитку етнонаціональних спільнот ставить перед суспільною географією нові специфічні завдання, вирішення яких значно збагатить її методико-методологічний апарат. Необхідно, використовуючи сучасні математичні методи, провести порівняльно-географічний аналіз процесів життєдіяльності різних етнонаціональних груп зі спільним корінням. У найпростішому варіанті це можуть бути дослідження особливостей розвитку базового етносоціального організму, який мешкає на історичній батьківщині, та діаспор. Аналіз особливостей соціоприродної, трудової, споживчої, відтворювальної та екзистенційної життєдіяльності населення різних частин одного материнського праєтносу дозволить зробити вагомий внесок у вирішення проблеми дослідження взаємозв'язків, взаємозумовленостей та взаємозалежності у системах «природа – населення – господарство». Досліджуючи специфіку цих зв'язків у системах зі схожими параметрами елемента «населення», необхідно виходити з таких основних базових чинників:

– спільність елементів матеріальної і духовної культури людських спільнот, після їх виходу зі складу одного праєтносу;

– створення і збереження самостійної держави є вагомим чинником розквіту етносу;

– поява могутніх імперій супроводжувалася пригніченням національної самосвідомості народів, які нерідко відрізнялися не менш складною етнічною історією, ніж ті, що сформували державу;

– особливості навколишнього природного середовища на новому місці розселення зумовлюють стійкість надбаних раніше елементів культури;

– у період відсутності стійких державних кордонів геодемографічні процеси в середовищі етнічних груп значною мірою визначались особливостями міграційного руху населення;

– за умов значної динаміки геополітичного простору економічно більш слабкі етнічні спільноти зі слабкою внутрішньою структурованістю мали значно менше можливостей для самозбереження.

Етногеографічні системи, як і будь-які інші види систем, мають горизонтальну та вертикальну структуру. Найбільш наочним відображенням вертикальної структури етногеографічної системи будь-якого регіону є розподіл населення за належністю до тієї чи іншої етнонаціональної спільноти. Це тільки базовий показник. Необхідно також враховувати місце і роль кожної групи у процесі заселення та господарського освоєння території (у більшості регіонів простежується декілька етапів цих процесів), сучасного соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку тощо. Йдеться про необхідність появи інтегрального показника, який відображав би вплив кожного етносу на розвиток регіону.

В етногеографічних дослідженнях в Україні значно менше уваги приділяється горизонтальній структурі етногеографічних систем. Винятком є етногеографічні групи титульної нації. Однак це досить вузький підхід. Під час аналізу особливостей функціонування етнонаціональних груп практично не враховується вплив на них спільнот, що мешкають поряд із ними.

Кожна етнічна спільнота вирізняється унікальним етногенезом. У ході цього процесу до базової етнічної групи приєднувались або від неї від'єднувались окремі спільноти. Необхідно враховувати, що кожна етнічна спільнота має близькі за генезисом спільноти. У найбільш

загальному варіанті як родинні спільноти для українців можемо розглядати інші східнослов'янські народи. Для більшої наочності наведемо приклад етногеографічної суперсистеми «татари». Вони мешкають на території від Добруджі до Поволжя. Кримських татар ми можемо порівнювати за особливістю життєдіяльності з татарами Добруджі, Татарстану або будь-якими іншими етнічними групами з аналогічним етнонімом, що мешкають між цими територіями. Порівняльний аналіз історико-географічних траєкторій, що були пройдіні кожною етнонаціональною групою, дозволяє виявити точки біфуркації у їхньому розвитку. Таким чином, ми можемо проаналізувати коли та за яких умов змінився домінуючий тренд розвитку спільноти і за необхідності внести корективи у цей процес. Актуальність цього питання значно зростає у контексті домінування концепції полілінійного розвитку суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. Наведені особливості формування та розвитку етногеографічних систем дають можливість зробити деякі висновки. Майбутнє етнічної географії за комплексними дослідженнями життєдіяльності етнічних спільнот. Зокрема, йдеться про ті групи, що мешкають у поліетнічному середовищі. Особлива роль при цьому має відводитись історико-географічному підходу. У подальших етногеографічних дослідженнях необхідно значну увагу приділити дослідженню горизонтальних зв'язків в етногеографічній системі. Це дасть можливість більш обґрунтовано проаналізувати перспективу розвитку систем та надати пропозиції щодо оптимізації їх функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рагулина М.В. Классическая концепция культурного ландшафта Карла Зауэра: история и современность / М.В. Рагулина // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Науки о Земле». – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 174–182.
2. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології : [підруч.] / М.Д. Гродзинський. – К. : Либідь, 1993. – 224 с.
3. Гладкий И.Ю. Географические основы этнической экологии : дис. ... докт. географ. наук / И.Ю. Гладкий. – Санкт-Петербург, 2006. – 380 с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Л.Н. Гумилев // Природа. – 1979. – № 1. – С. 46–55.

УДК 911.3

Шулевський С.О.,
аспірант кафедри економічної та соціальної географії і туризму
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕЛИКИХ ТА СЕРЕДНІХ МІСТ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті наведено методику оцінки якості життя населення (ЯЖН) великих та середніх міст. Виокремлено п'ять груп умов і чинників ЯЖН: демографічний потенціал, соціальний та соціокультурний розвиток, економічна та екологічна сприятливість. Проаналізовано якість життя населення великих та середніх міст Українського Причорномор'я за специфічними та узагальненим інтегральними індексами, які визначають ЯЖН. Виокремлено провідні міста й аутсайтери у регіоні.

Ключові слова: якість життя, умови життя, інтегральна оцінка, Українське Причорномор'я, великі міста, середні міста.

В статтю приведена методика оцінки якості життя населення (КЖН) великих та середніх міст. Виокремлено п'ять груп умов і факторів КЖН: демографічний потенціал, соціальне та соціокультурне розвиток, економічна та екологічна сприятливість. Проаналізовано якість життя населення великих та середніх міст Українського Причорномор'я за специфічними та узагальненим інтегральними індексами, які визначають КЖН. Виокремлено провідні міста й аутсайтери у регіоні.

Ключевые слова: качество жизни, условия жизни, интегральная оценка, Украинское Причерноморье, большие города, средние города.

Shulevskiy S.O. INTEGRAL EVALUATION OF THE BIG AND AVERAGE CITIES POPULATION LIFE QUALITY OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION

In the article there is the methodology of the big and average cities population life quality (PLQ) given. There were five groups of conditions and reasons of the PLQ emphasized: population potential, social and sociocultural development, economical and ecological auspiciousness. Big and average cities population life quality of the Ukrainian Black sea region was analyzed by specific and generalized integral indexes that define PLQ. Leading cities and outsiders in the region were marked out.

Key words: quality of life, living conditions, integral evaluation, Ukrainian Black Sea region, big cities, average cities.

Постановка проблеми. Соціально-економічна та політична криза в Україні зумовлює нові запити на дослідження умов і факторів розвитку суспільства. В останні роки підвищується інтерес до вивчення впливу на середовище проживання, відбуваються зміни у демографічній ситуації, змінюються економічні, соціальні, екологічні, соціокультурні умови життя, виникають нові потреби та інтереси населення. Особливо інтенсивно цей процес відбувається у містах, які є осередками концентрації населення.

В Україні відбуваються процеси глибокої трансформації міграційної, демографічної структури населення, виникають зони політичних та збройних конфліктів, які загрожують збалансованому розвитку держави та її регіонів, але значні природні і міграційні втрати населення пов'язані значною мірою саме з

незадоволеністю людьми якістю свого життя, низьким рівнем економічних, соціальних, екологічних стандартів буття, які не забезпечують повною мірою потреби та інтереси населення у жодному з регіонів держави. Міста відіграють провідну роль у підтримці належного життєвого рівня, впливають на розвиток регіонів держави, концентрують значний виробничий, фінансовий, соціальний, культурний, людський, зокрема інтелектуальний, потенціал.

Більшість сучасних суспільно-географічних досліджень якості життя населення зосереджені на загальнодержавному рівні. Здійснюється оцінка обласних регіонів, в окремих випадках – великих міст (понад 100 тис. населення). Проте майже відсутні дослідження на рівні історичних регіонів, яким є Українське Причорномор'я. Аналіз якості життя населення міст є важливим етапом дослідження

диференціації умов життя у певному регіоні залежно від величини та статусу поселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою оцінки якості життя населення серед українських учених займалися В.Б. Артеменко, І.В. Гукалова, С.В. Заєць, Е.М. Лібанова, О.Ю. Савюк, Р.Т. Теслюк. Автори розглядають умови та чинники, які впливають на якість життя населення, відмінності поняття у географії від інших наук, характеризують динаміку якості життя, пропонують різноманітні методики оцінювання ЯЖН, враховуючи специфіку досліджень. Серед робіт, присвячених оцінці умов життя міст, заслуговує на увагу праця С.А. Покляцького.

Постановка завдання. Метою статті є оцінка якості життя населення міст Українського Причорномор'я шляхом виведення специфічних та узагальненого інтегральних індексів, здійснення аналізу нерівномірності економічних, соціальних, демографічних, соціокультурних, екологічних умов та чинників життя населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найвні трактування і визначення поняття «якість життя» дуже неоднозначні і, незважаючи на великий інтерес до цієї проблематики у вітчизняних та зарубіжних дослідників, залишаються дискусійними. Категорія якості життя населення як суспільно-географічного явища має широкий зміст і стосується усіх сфер життя людини і суспільства. У сучасній науці ЯЖН розуміють як характеристику стану задоволення потреб та інтересів населення: соціальних, економічних, політичних, екологічних, духовних, що виражається сукупністю явищ і процесів, які визначають життя, працю, побут, духовний та інтелектуально-культурний розвиток людей [8].

Якість життя – це інтегральна характеристика умов життєдіяльності населення. Вона не має стандартного набору характеристик і показників. У різних програмах суспільно-географічних досліджень якість життя населення може мати дещо різний зміст залежно від цільових настанов дослідження та наявної бази даних [9, с. 253].

Основою для оцінювання ЯЖН слугують характеристики умов і чинників життя населення. С.А. Покляцький визначає умови життя

населення як комплекс параметрів середовища проживання, які відображаються на стані і перспективах розвитку території, а отже, формують відповідний рівень та якість життя її мешканців [7, с. 63].

Нами були використані наявні класифікації міст за людністю, зокрема Ф.Д. Заставного, М.М. Паламарчука та О.М. Паламарчука, Л.М. Корецького, які визначають середніми міста з населенням 50–100 тис. осіб, а великими – понад 100 тис. осіб із подальшим їх поділом [3; 4; 6].

Існує багато методичних схем для аналізу якості життя населення. За основу в нашому дослідженні була взята методика, розроблена І.В. Гукаловою та С.А. Покляцьким, щодо умов життя населення великих міст України, яка в нашому дослідженні отримала подальший розвиток та була дещо модифікована [2; 7]. Складники умов життя населення великих та середніх міст Українського Причорномор'я репрезентовані 48 статистичними показниками за 2015 рік, які були отримані від Державної служби статистики України, головних управлінь статистики в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях, Асоціації міст України.

Сукупність умов і чинників ЯЖН було розділено на 5 груп: демографічний потенціал, соціальний та соціокультурний розвиток, економічна та екологічна сприятливість (рис. 1).

Рис. 1. Складники умов та чинників ЯЖН

У дослідженні для обчислення індексів окремих складників умов ЯЖН застосовано метод лінійного згортання, при якому кожен із показників приводять до замкнутого відрізка [0–1]. Значення показника x у групі з n аналізованих об'єктів (міст) за фіксований момент часу.

Якщо цей показник позитивно впливає на стан території (стимулятор), то безрозмірний показник обчислюється за формулою:

$$x_{ij} = \frac{x_i - x_{min}}{x_{max} - x_{min}},$$

а якщо показник негативно впливає на стан (дестимулятор), тоді його приводять до від'язку за формулою:

$$x_{ij} = 1 - \frac{x_i - x_{min}}{x_{max} - x_{min}},$$

де: x_{ij} – значення показника i у місті j , x_{min} , x_{max} – мінімальне та максимальне значення вихідного показника [1].

Для індексів, що складаються з декількох показників, середній ранг (місце) того чи іншого міста за показниками у групі обчислюються за формулою:

$$x_{ijc} = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m x_{ij},$$

де: x_{ij} – значення показника i у місті j ; x_{ijc} – середнє арифметичне значення показника x_{ij} для сукупності міст; i – номер показника; j – номер міста; m – число показників [5].

Аналогічним чином розраховується специфічний інтегральний індекс для конкретної групи умов життя населення. Середній ранг у групах є специфічним індексом, що характеризує положення того чи іншого міста серед інших у кожній із груп. Перед проведенням стандартизації усі показники були переведені у відносний стан. Поступове згортання показників в індекси дозволяє визначити положення міста стосовно інших і виявити позиції, за якими воно поступається іншим містам.

Демографічний потенціал міста характеризується кількісним і якісним складом населення, формуванням оптимальної статево-вікової структури. Під час аналізу демографічного потенціалу були враховані такі індекси:

1) індекс сприятливості природної і механічної динаміки населення, що розраховувався на основі показників природного і механічного приросту (скорочення) населення;

2) індекс статево-вікової гармонійності, обчислений за співвідношенням статей;

3) індекс потенціалу економічної активності, що розраховувався за співвідношенням населення за віковими групами (до 16 років, 16–65 років та понад 65 років).

Найвищий індекс демографічного потенціалу спостерігається в Одеській області – понад 0,5, лідерами є Білгород-Дністровський (0,63) і Одеса (0,58). Найнижчий індекс у Херсоні (0,29) та Миколаєві (0,31). Найкращий показник сприятливості природної і механічної динаміки у Чорноморську (0,95) та Білгород-Дністровському (0,87), найгірша ситуація в Ізмаїлі (0,28). Найвищим показником статевої гармонійності відзначається Одеса (1,0), низькі показники у містах Миколаївської та Херсонської областей, а також у Білгород-Дністровському – менше 0,15. За потенціалом економічної активності лідером є Білгород-Дністровський (0,93) завдяки високій частці дітей та низькій людей похилого віку, відносно високі значення у Новій Каховці (0,57) та Ізмаїлі (0,53). Найбільше за цим показником поступаються Одеса (0,25) і Херсон (0,30).

Задоволення людських потреб є основним завданням економіки. Всі економічні перетворення мають соціальну спрямованість, оскільки в їхньому центрі перебуває людина як найвища цінність. Високий рівень ЯЖН залежить від стану виробництва, зокрема товарів широкого вжитку, та надання населенню якісних послуг. Інтегральний індекс економічної сприятливості обчислюється на основі п'яти складників:

1) індексу виробничого потенціалу, що відображає промислову активність у місті через обсяг реалізованої промислової продукції та число суб'єктів економічної діяльності – кількість суб'єктів ЄДРПОУ;

2) індексу розвитку малого підприємництва як індикатора сприятливості ділового середовища, що враховує кількість малих підприємств;

3) індексу експортно-імпортного потенціалу, що вказує на включеність міста до міжнародного поділу праці, залежність економіки від зовнішньої торгівлі; розраховується на основі шести показників – експорт товарів та послуг і, відповідно, їх імпорт (останні є дестимуляторами) та покриття експортом імпорту товарів і послуг;

4) індексу інвестиційної привабливості, що відображає бізнес-клімат у місті, надходження та вкладення коштів в основні фонди; визначається через капітальні інвестиції та прямі іноземні інвестиції;

5) індексу доходів бюджету та населення, що відображає фінансову забезпеченість міста через доходи бюджету міста й індивідуальні доходи через середньомісячну заробітну плату.

Найвищу оцінку економічної сприятливості отримав Чорноморськ – 0,72, досить високі значення у Миколаєва (0,65) та Одеси (0,55). Найгірший показник у Первомайська (0,13), низькі в інших середніх міст – на рівні 0,25–0,30. Індекс виробничого потенціалу високий у Миколаєві (0,85), Херсоні (0,70) та Новій Каховці (0,61), аутсайдерами є Первомайськ та Ізмаїл. Мале підприємництво найкраще розвинене в обласних центрах та Чорноморську. За експортно-імпортним потенціалом перше місце посідає Миколаїв (0,66), відносно високі значення демонструє Чорноморськ та Ізмаїл. Містами, де експорт не покриває імпорт, стали Білгород-Дністровський (товари) та Нова Каховка (послуги). Найбільшу інвестиційну привабливість демонструє Чорноморськ, найгірша ситуація за цим показником у Первомайську. Найвищі доходи (як бюджету міста, так і особисті) спостерігаються у Чорноморську, значні показники в Одесі та Миколаєві, у всіх середніх містах цей показник нижче 0,3.

Соціальна сфера відіграє важливу роль у підвищенні рівня і поліпшенні умов життя людей, надає послуги, необхідні для відтворення робочої сили, зростання продуктивності праці, задовольняє інтереси та потреби населення. До інтегрального індексу розвитку соціальної сфери входить 6 складників:

1) індекс споживання товарів та послуг, що визначає спроможність міста забезпечувати населення певними товарами і послугами, а також можливість населення їх придбати, складається із роздрібного товарообороту підприємств та обсягу послуг, наданих населенню;

2) індекс житлової забезпеченості, що складається із забезпечення населення житлом та прийняття в експлуатацію житла;

3) індекс інфраструктури освіти, що вказує на забезпеченість населення дошкільними і загальноосвітніми навчальними закладами,

вищими навчальними закладами I – II рівня акредитації;

4) індекс стану сфери охорони здоров'я, що характеризується забезпеченістю населення лікарняними ліжками і плановою ємністю амбулаторно-поліклінічних закладів;

5) індекс стану здоров'я населення, що визначається через показники дитячої смертності та структуру причин смертності;

6) індекс стану на ринку праці, що характеризується рівнем безробіття і навантаженням на одне вільне робоче місце.

Найбільш високий рівень розвитку соціальної сфери спостерігається в Одесі (0,68), відносно високий в інших обласних центрах – Миколаєві (0,57), Херсоні (0,53). У середніх містах коливається від 0,38 (Ізмаїл) до 0,50 (Чорноморськ). За споживанням товарів і послуг різко вирізняється Одеса, тоді як індекси у середніх містах менші 0,2. Найкраща житлова забезпеченість у Чорноморську (0,73), на середньому рівні у Херсоні (0,54) та Новій Каховці (0,50). Найгірше забезпечене населення житлом в Одесі, хоча є лідером із Чорноморськом за введенням житла в експлуатацію. За забезпеченням закладами освіти лідером є Нова Каховка, останню позицію займає Чорноморськ, оскільки в ньому відсутні ВНЗ I – II рівня акредитації. Хороша забезпеченість медичною інфраструктурою спостерігається у Миколаєві (0,94), дещо гірша в Одесі (0,64). За станом здоров'я усі міста перебувають на середньому рівні 0,66 до 0,48, окрім Ізмаїла (0,36). На ринку праці найкраще становище в Одесі і Чорноморську (понад 0,9), найгірші показники у Новій Каховці та Первомайську (менше 0,17).

Соціокультурний розвиток характеризує суспільні умови, що дозволяють людям здійснювати життєдіяльність у процесі освоєння прогресивних досягнень, професійних знань, зростати духовно і вносити свій вклад як повноправним громадянам. Для інтегрального індексу соціокультурного розвитку відібрано декілька показників:

1) індекс розвитку інфраструктури культури і туризму, який розраховано на основі забезпеченості населення бібліотеками і бібліотечними фондами, кількістю місць у залах для демонстрування фільмів і у клубних закладах, кількістю місць у готелях;

2) індекс потенціалу вищої освіти, що складається з кількості ВНЗ III – IV рівня акредитації та питомої ваги студентів у населенні міста;

3) індекс криміногенного стану, обчислений за показником злочинності, є дестимулятором, проявом девіантної поведінки.

Найвищі показники соціокультурного розвитку спостерігаються у Херсоні (0,56) та Миколаєві (0,52), найнижчий – у Білгород-Дністровському (0,20). Найкращим рівнем розвитку інфраструктури культури і туризму відзначається Білгород-Дністровський (0,59), далі Нова Каховка (0,50) та Ізмаїл (0,49). Низький розвиток у Чорноморську (0,2), Одесі та Первомайську – по 0,26. Найвищий потенціал вищої освіти в Одесі (0,86), значний у Херсоні та Ізмаїлі – по 0,66. У Первомайську, Білгород-Дністровському та Чорноморську ВНЗ відсутні. Найкраща криміногенна ситуація спостерігається у Первомайську, досить добра у Миколаєві, Чорноморську, та Херсоні – 0,74–0,64. Найгірша ситуація зі злочинністю у містах Одеської області, за винятком Чорноморська.

Екологічний фактор має усе більший вплив на умови життя населення. Міста є місцями концентрації виробництва і транспорту, відходи яких зосереджуються на незначній площі

міста та прилеглих територіях. Показники екологічної ситуації є дестимуляторами, оцінюється екологічна сприятливість на основі таких індексів:

1) індекс стану забруднення атмосфери, який відображає обсяги викидів забруднюючих речовин від стаціонарних і пересувних джерел забруднення;

2) індекс стану водних ресурсів, який характеризує використання свіжої води та скидання забруднених вод у природні поверхневі води;

3) індекс стану поводження із відходами, що розраховується на основі показників утворення відходів I – III класу та їх наявності.

Найкращою виявилась екологічна ситуація у Первомайську (0,60), Децю гірша у Білгород-Дністровському та Чорноморську (0,56), Новій Каховці (0,55). Найнесприятливіша ситуація в Ізмаїлі (0,41). Відносно низьке забруднення атмосфери спостерігається одразу у трьох містах – Первомайську, Одесі та Білгород-Дністровському (по 0,33), найгірші показники у Новій Каховці та Ізмаїлі (0,16). Щодо стану водних ресурсів, то найкращою є ситуація у Новій Каховці, децю гіршою у Чорноморську, найбільш несприятлива ситуація склалась в Одесі, де висока частка скидання неочищених

Таблиця 1

Специфічні та узагальнений інтегральні індекси складників ЯЖН

Місто	Індекс демографічного потенціалу	Індекс економічної сприятливості	Індекс розвитку соціальної сфери	Індекс розвитку соціо-культурної сфери	Індекс екологічної сприятливості	Узагальнений інтегральний індекс ЯЖН
Херсон	0,29	0,47	0,52	0,56	0,48	2,31
Нова Каховка	0,44	0,29	0,43	0,44	0,55	2,15
Миколаїв	0,31	0,65	0,57	0,52	0,48	2,54
Первомайськ	0,35	0,13	0,40	0,42	0,60	1,91
Одеса	0,58	0,55	0,68	0,45	0,50	2,77
Білгород-Дністровський	0,63	0,25	0,40	0,20	0,56	2,03
Ізмаїл	0,50	0,26	0,38	0,43	0,41	1,97
Чорноморськ	0,52	0,72	0,50	0,29	0,56	2,59

вод. Добра ситуація із поводження з відходами I – III класу у таких містах, як Білгород-Дністровський, Первомайськ, Одеса, Миколаїв, відносно несприятлива ситуація в Ізмаїлі та Новій Каховці.

Специфічні інтегральні індекси у кожній із груп ЯЖН наведено у таблиці 1. Узагальнений інтегральний індекс якості життя населення є результатом сукупності специфічних інтегральних індексів.

Отже, найкраща якість життя населення спостерігається у місті Одеса – інтегральний індекс 2,77, дещо поступається йому Чорноморськ – 2,59, далі у рейтингу йдуть великі міста: обласні центри Миколаїв – 2,54 та Херсон – 2,31. Поступаються їм середні міста, найкращий показник у Новій Каховці – 2,15, на дванадцять сотих відстає від неї Білгород-Дністровський, передостаннє місце посідає Ізмаїл із показником 1,97, замикає рейтинг Первомайськ – 1,91.

На рис. 2 показані ареали поширення узагальненого інтегрального індексу ЯЖН, які були виокремлені з урахуванням впливу приміських зон розселення, транспортних шляхів та транспортної доступності.

Одеса як великий промисловий, фінансовий і культурний центр зберегла свій статус регіональної столиці Українського Причорномор'я і за якістю життя населення. Чорноморськ зміг посісти другу сходинку завдяки економічній важливості морського торговельного порту та міцним зв'язкам з Одесою. Миколаїв, зайнявши третю позицію, довів свою важливість найбільшого українського центру суднобудування. У містах Одеської області спостерігається краща демографічна обстановка. Середні міста Причорномор'я загалом мають сприятливішу екологічну обстановку, проте поступаються в економічній активності, мають слабше розвинену соціальну сферу.

Хоча наше дослідження й базувалось на об'єктивних даних статистики, воно не позбав-

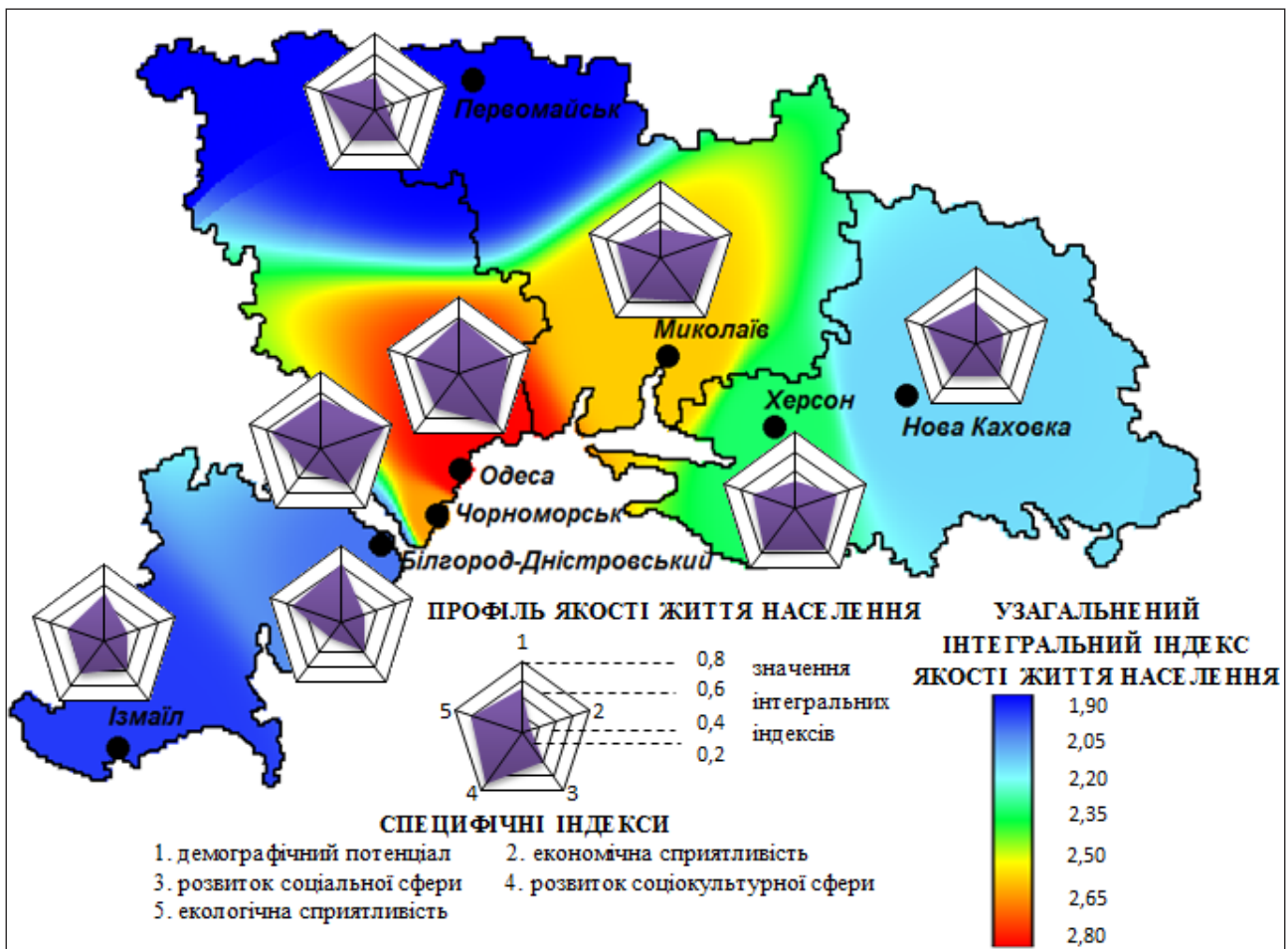

Рис. 2. Інтегральний та специфічні індекси якості життя населення Українського Причорномор'я

лене недоліків, адже не завжди з наявної інформації можна було вибрати оптимальний набір даних для певної групи ЯЖН. Статистичні збірники для різних областей, хоч і мають схожу структуру, відрізняються за набором даних, які подають. Значний розрив між найбільшими та середніми містами не дозволяв об'єктивно оцінити певні дані. Так, у групі соціокультурних показників ми не враховували театри та музеї, яких досить в Одесі, Миколаєві, Херсоні, але відсутні чи незначна кількість у середніх містах, тому, відповідно, соціокультурний розвиток великих міст був дещо заниженим.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналізуючи отримані дані, ми зробили висновок, що найбільш привабливими за якістю життя є обласні центри, серед яких виокремлюється Одеса. Стосовно середніх міст відзначаємо низький рівень розвитку економіки і соціальної сфери, за винятком Чорноморська. Слід зазначити, що індекси якості життя населення у великих та середніх містах мають територіальну диференціацію, привабливішою є ситуація у приморській смузі, а більш негативною – у периферійних віддалених містах. Інтегральна оцінка індексів ЯЖН може бути використана управлінськими органами для проведення ефективної регіональної політики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Босов А. Методика визначення інтегральних оцінок рівня розвитку територіальних одиниць районного рівня / А. Босов, Н. Скрипченко // *Регіональна економіка*. – 2007. – № 4. – С. 61–74.
2. Гукалова І.В. Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : [монографія] / І.В. Гукалова. – К. : ДП «Друкарня МВС України», 2009. – 347 с.
3. Заставний Ф.Д. Географія України / Ф.Д. Заставний. – Львів : Світ, 1990. – 360 с.
4. Корецький Л.М. Типологія и класифікація городів – научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития / Л.М. Корецький // *Территориальная организация производства и расселения*. – К. : КГПИ, 1982. – С. 3–22.
5. Мартинюк О.В. Методичні підходи до інтегральної оцінки системи управління навколишнім природним середовищем території / О.В. Мартинюк // *Вісник Національного університету водного господарства і природокористування. Серія «Економіка»*. – Рівне, 2009. – Вип. 3 (47). – С. 471–480.
6. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : [навч. посіб.] / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
7. Покляцький С.А. Умови життя населення великих міст України / С.А. Покляцький. – К. : *Наук. думка*, 2016. – 184 с.
8. Теслюк Р. Умови та чинники якості життя населення / Р. Теслюк // *Вісник Львівського університету*. – 2007. – Вип. 34. – С. 286–291.
9. Топчів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : [навч. посіб.] / О.Г. Топчів. – Одеса : *Астропринт*, 2005. – 632 с.

СЕКЦІЯ 2 ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 551.4:631.48(477.7)

Веселова О.А.,
аспірант кафедри землезнавства та геоморфології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЧИННИКИ ПОХОДЖЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДЕГРАДАЦІЇ ГРУНТОВОГО ПОКРИВУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У СПЕКТРІ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНУ

Проаналізовано та представлено сучасний стан оцінювання чинників формування рельєфу низовинної частини Північного Причорномор'я на найважливіші морфолого-морфометричні особливості земної поверхні регіону, генезис та динаміку сучасного рельєфу, його формування, вияв і розвиток сучасних екзогенних геоморфологічних процесів, з'ясовано їхнє поширення на дослідженій території, наявний та очікуваний вплив на формування, використання і трансформацію ґрунтового покриву. Окреслено найголовніші взаємовідносини і взаємовпливи певних властивостей рельєфу та типів ґрунтового покриву і їхніх місцевих відмін.

Ключові слова: трансформації ґрунтового покриву, еколого-геоморфологічний аналіз, морфолого-морфометричні особливості, Північне Причорномор'я.

Проанализированы и представлены современное состояние оценки факторов формирования рельефа низменной части Северного Причерноморья на важнейшие морфолого-морфометрические особенности земной поверхности региона, генезис и динамику современного рельефа, его формирование, проявление и развитие современных экзогенных геоморфологических процессов, установлено их распространение на исследованной территории, существующее и ожидаемое влияние на формирование, использование и трансформацию почвенного покрова. Определены главные взаимоотношения и взаимовлияние определенных свойств рельефа и типов почвенного покрова и их местных различий.

Ключевые слова: трансформации почвенного покрова, еколого-геоморфологический анализ, морфолого-морфометрические особенности, Северное Причерноморье.

Veselova O.A. FACTORS OF ORIGIN, FUNCTIONING AND DEGRADATION OF THE SOIL COVER OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE SPECTRA OF ECOLOGICAL-GEOMORPHOLOGICAL PROBLEMS OF THE REGION

The modern state of assessing the factors of the formation of the relief of the low-lying part of the Northern Black Sea Region to the most important morphological and morphometric features of the earth's surface of the region, the genesis and dynamics of the modern relief, its formation, manifestation and development of modern exogenous geomorphological processes have been analyzed and presented, and their distribution in the investigated territory and the existing and expected Influence on the formation, use and transformation of soil cover. The main relationships and mutual influence of certain properties of the relief and types of soil cover and their local differences are determined.

Key words: soil cover transformation, ecological-geomorphological analysis, morphological and morphometric features, Northern Black Sea Coast.

Постановка проблеми. Ґрунтовий покрив як складник довкілля у своєму формуванні, трансформації та деградації під впливом інтенсивної господарської діяльності на різних етапах існування зазнає відчутного впливу низки ґрунотвірних чинників, серед яких важливе місце посідають геоморфологічні умови певного регіону та сучасні геоморфологічні про-

цеси (принаймні процеси, які здійснюються упродовж історичного часу). Зазначена декларація зобов'язує розглянути геоморфологічні умови Північного Причорномор'я та перелік і характеристику сучасних геоморфологічних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рельєф Північного Причорномор'я вивчається

досить давно, таке вивчення здійснюється з певною метою – від встановлення головних закономірностей формування рельєфу регіону, вияву та розвитку сучасних геоморфологічних процесів до застосування набутих знань із конкретними прикладними завданнями, як-то: агротехнічне використання території із прекрасними агрокліматичними показниками і наявністю родючих ґрунтів; протиерозійні, гідротехнічні та меліоративні заходи, прокладання комунікацій, цивільне та промислове будівництво, видобування корисних копалин (переважно – будматеріалів) та ін. [10]. У вивченні геологічної будови рельєфоутворюючої частини розрізу та рельєфу поверхні Північного Причорномор'я важливий внесок здійснили В. Нікітін, І. Соколовський, М. Авербух, Г. Українчук та ін.

У вивченні ґрунтового покриву та питань, пов'язаних з його формуванням та використанням, значна роль належить працям В. Докучаєва, В. Вільямса, В. Вернадського, В. Фрідланда, Г. Добровольського та ін. [4; 6].

Постановка завдання. Аналіз цих джерел та результати власних сезонних досліджень (морфолого-морфометричних, морфогенетичних, геоморфологічного картографування ключових ділянок), опрацювання даних ґрунтового картографування, інформації із земельного кадастру, аналіз наявних карт деградації ґрунтів регіону та інші види дослідження дозволили здійснити оцінку ролі низки чинників, які різною мірою впливають на формування, функціонування і деградацію ґрунтового покриву дослідженої території.

Такими чинниками у контексті цієї роботи є аналіз чинників формування рельєфу земної поверхні та вияву і розвитку сучасних геоморфологічних процесів, аналіз даних щодо деградації різних типів ґрунтів Причорномор'я, аналіз різних видів господарської діяльності на території Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, потенційно і реально здатних призвести до негативних змін стану ґрунтового покриву.

Еколого-геоморфологічне значення аналізу чинників формування рельєфу Північного Причорномор'я полягає у тому, що такий аналіз дає відчутне розуміння причин вияву і розвитку сучасних екзогенних геоморфологіч-

них процесів, здатних значно впливати на стан ґрунтового покриву регіону, дозволяє оцінити генетичні типи процесів, найбільш важливих для оцінки трансформації ґрунтів, вказати шляхи стабілізації геоморфологічних процесів, а отже, доцільні стабілізуючі заходи та види меліорацій земельних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наведені нижче результати дослідження чинників формування рельєфу і розвитку сучасних геоморфологічних процесів стосуються одного з найбільш активних щодо енергії рельєфу Причорноморського регіону – *межиріччя Дністер – Південний Буг*, у межах якого простежено максимальну різноманітність умов формування рельєфу і найбільшої динаміки геоморфогенезу. Характеристика зазначених чинників наводиться не за їхнім ієрархічним статусом у будові рельєфу та його впливом на формування і функціонування ґрунтового покриву, а є даниною традиціям геоморфологічних досліджень [1; 9].

Сьогодні отримані дані, які також можуть мати практичну інтерпретацію у зв'язку з оцінюванням стану ґрунтового покриву дослідженої території. Це, зокрема, закономірне чергування зон тріщинуватості гірських порід із зонами практично повної відсутності фільтруючих воду тріщин, що доводить висновок про те, що чергування зон розтягання і стиснення, встановлених геологічними дослідженнями, є причиною нерівномірної інтенсивності розвитку карсту в плані. На дослідженій території, де відсутні конкретно виражені поверхневі і підземні карстові форми в неогенових вапняках, приуроченість ділянок максимальної закарстованості до зон розтягування відзначається різким збільшенням водоємності осадових порід, провалами бурового інструменту, втратами води з каналів та водосховищ, а тому здатна призвести до змін у водному режимі ґрунотвірних порід, появи зон суфозійного просідання і формування степових блюдець зі значними відмінами в однорідності ґрунтового покриву.

Вплив тектонічної структури, новітніх і сучасних тектонічних рухів на будову рельєфу, спрямованість і інтенсивність сучасних геоморфологічних процесів на уточнення *особливостей формування та функціонування ґрунтового*

покриву відображені для дослідженої території такими положеннями.

1. Неотектонічні рухи стали головною причиною формування основних рис сучасного вигляду рельєфу, що дозволяє встановити закономірності сучасного морфолого-морфометричного вигляду дослідженої території та зумовлених цими рисами особливостей формування і функціонування ґрунтового покриву.

2. Індикація розломних порушень у товщі понтичних вапняків прийомами структурно-геоморфологічного аналізу є ефективним способом визначення можливих зон посиленої фільтрації поверхневого стоку, ділянок можливого прояву антропогенно зумовленого карсту, відображеного просадками і формуванням «степових блюдць» із відповідним погіршенням якості ґрунтів.

3. Спрямованість та інтенсивність лінійної ерозії на дослідженій території залежить від різноспрямованих блокових сучасних вертикальних рухів, що зумовлює необхідність диференційованого підходу до оцінки наявних меліоративних умов і проєктованих агротехнічних та протиерозійних заходів згідно із встановленими зв'язками.

Гідрогеологічні умови як чинник сучасного геоморфогенезу і ймовірного впливу на процеси формування ґрунтового покриву. Із публікацій щодо регіону досліджень (В. Стецюк, 1983 р., Т. Федорченко, 1970 р., В. Харитонов, 1974 р., В. Чирка, 1970 р., Н. Миротворська, 1970 р., В. Пономарь, 1975 р.) можна зробити висновок, що рельєфоутворююча роль гідрогеологічних умов тут вельми істотна. Безпосередній вплив на розвиток сучасних геоморфологічних процесів здійснюють переважно два горизонти підземних вод: *перший* від поверхні горизонт із водовмісними породами у нижній частині розрізу лесової формації, що має водотривкою основою червоноколірну формацію пліоцен-антропогену, і *другий* від поверхні водонесний горизонт – підземні води понтичних вапняків із водотривкою основою із щільних меотичних глин. Глибше залягають горизонти підземних вод, які істотного впливу на сучасний морфогенез не справляють, оскільки розташовані значно нижче регіональних і локальних базисів денудації, а горизонти «верховодки» в лесах і води алювіальних відкладів

надзаплавних терас малопотужні і не мають витриманого розповсюдження [13; 14; 15; 16; 8; 11; 7].

Вплив гідрогеологічних умов на сучасне формування рельєфу і роль геоморфологічних умов у режимі другого від поверхні водонесного горизонту та можливе врахування у контексті завдання цієї праці полягає у такому.

1. На території межиріччя Дністер – Південний Буг у живленні понтичного водонесного горизонту значна роль належить ділянкам розмиву першого від поверхні водотривкого шару (червоноколірної формації), унаслідок чого у цих місцях здійснюється прямий гідравлічний зв'язок першого та другого від поверхні водонесних горизонтів.

2. Під час аналізу умов транзиту слід врахувати нахил водовмісних порід, визначений у цій роботі шляхом спеціального профілювання, та структурні особливості, встановлені у свій час дослідниками [13].

3. Розвантаження стоку понтичного водонесного горизонту пов'язане певними типами осередків і розвитком характерних сучасних геоморфологічних процесів у місцях виходу вод на поверхню. Встановлені зв'язки є основою для розробки критеріїв картографування сучасних процесів формування рельєфу, характеризують зумовленість розвитку процесів гідрогеологічними умовами на дослідженій території.

Роль сучасного рельєфу земної поверхні. Досвід теоретичної і прикладної геоморфології щодо сучасних геоморфологічних процесів свідчить про необхідність розгляду як активних чинників так званого «геоморфологічного субстрату» або «сформованого рельєфу», ухилів і перевищень, від яких залежить енергія рельєфу. І. Рослий і Ю. Грубрін (1978 р., 1979 р.) відзначають, що від відмінностей енергії рельєфу, зокрема у межах чітко протиставлених форм – височин і низовин, тісно залежить інтенсивність сучасного геоморфогенезу. Ю. Мещеряков (1965 р.) доводить, що рельєфоутворюючі чинники (наприклад, рухи земної кори) впливають на екзогенні процеси не безпосередньо, а через сформований рельєф. Особливості рельєфу (відносні й абсолютні висоти, схили та інші показники) на певній стадії геоморфологічного розвитку самі

стають найважливішим чинником, що визначає подальший хід екзогенних процесів [12; 3].

Утверджені принципи положення зумовили необхідність проведення аналізу зв'язків основних рис геоморфологічної будови вивченої території із розвитком і динамікою сучасних процесів формування рельєфу, а у контексті мети цього повідомлення – із пошуком можливостей застосування даних щодо ролі наявного рельєфу у формуванні ґрунтового покриву та його змінах.

Зв'язки і взаємовпливи сучасних геоморфологічних процесів із категоріями рельєфу, його морфологічними і морфометричними показниками дають можливість зробити такі висновки про роль геоморфологічного субстрату як чинника сучасного формування рельєфу.

1. Таксономічні категорії сформованого рельєфу є «носіями» певних комплексів сучасних геоморфологічних процесів (генетичних груп процесів).

2. Окремі показники сформованого рельєфу (зокрема, горизонтальна і вертикальна розчленованість, крутизна схилів, морфологи поверхонь) мають певні зв'язки з поширенням і динамікою сучасних геоморфологічних процесів (площинного змиву, лінійної ерозії тощо). Ці закономірності мають важливе індикаційне значення і практичне застосування – можливість використання для еколого-геоморфологічного оцінювання та картографування.

3. У деяких випадках геоморфологічний субстрат чітко визначає інтенсивність геоморфологічних процесів, що дозволяє вважати форми рельєфу з яскраво вираженою динамікою свого роду «природними геоморфологічними моделями».

Зональний характер розвитку сучасних геоморфологічних процесів на тлі загальних кліматичних закономірностей помітно ускладнений на вивченій території впливом гідролого-метеорологічних і кліматичних характеристик, а також такими, що впливають із співвідношення своєїрідної літогенної основи, екстремальних показників окремих компонентів сучасного клімату, наявних геоморфологічних умов. Їхній сукупний вплив на розвиток сучасних геоморфологічних процесів, які мають місце у різних видах господарської діяльності, уявляється таким чином.

1. Загальна кількість атмосферних опадів і розподіл їх у часі зумовлює розвиток зональних геоморфологічних процесів, оцінка яких у зв'язку з триваючими обводнювальними меліораціями повинна бути оціненою під час встановлення масштабів раціонального природокористування загалом і ґрунтового покриву зокрема.

2. Зливовий характер випадання значної частини атмосферних опадів (до 50% річної норми) зумовлює повсюдне перевищення стокової їхньої складової над інфільтраційною, що призводить до виникнення екстремальних зональних процесів площинного змиву і лінійної ерозії. У прогнозі екстремальних процесів слід врахувати можливу зміну температури і вологості повітря на прилеглих до водосховища ділянках схилів.

3. На тлі «нормальних» умов стоку зливових опадів слід відрізняти «екстремальні» умови, що створюються у разі збігу напрямків руху зони зливи і падіння схилу, властиві правим схилах малих водотоків південно-східного напрямку. На цих схилах необхідно першочергове проведення протиерозійних заходів.

Формалізовані висновки про залежність розвитку і функціонування сучасних геоморфологічних процесів від кліматичного чинника чекають урахування в загальній оцінці чинників формування рельєфу і пошуку спектру процесів, що негативно впливають на стан ґрунтового покриву.

Рельєфоутворююча роль антропогенного чинника. Співвідношення провідних груп чинників формування рельєфу, відображених у поточному аналізі, через тектоніку, літологію тощо в межах дослідженої території помітно ускладнюється впливом діяльності людини, часто стимулюючої розвиток морфогенезу у масштабах, які набагато перевищують природний хід сучасних геоморфологічних процесів. Зазначене положення цілком стосується дослідженої території Північного Причорномор'я, де антропогенний вплив на рельєф проявляється, зокрема, через специфічне прискорення, яке надається процесам провідними групами чинників, що значною мірою сприяє прогнозуванню зміни рельєфу, а з ним – якості земельних ресурсів під час подальшої господарської діяльності.

Сьогодні діяльність людини на дослідженій території проявляється як прямо, так і опосередковано, кожен вид господарської діяльності тією чи іншою мірою впливає на стан земельних ресурсів. *Прямий вплив* виражено в існуванні і постійному нарощуванні кількості водосховищ, ставків, зрошувальних і осушувальних каналів, виїмок і насипів доріг, спланованих будівельних майданчиків, кар'єрів, шахт, катакомб, а також гребель, насипів, курганів, валів, скупчень промислових, побутових та господарських відходів, відвалів кар'єрів, засипаних і спланованих ярів, балок, терасованих схилів, штучних пляжів, берегоукріплювальних заходів тощо. Особливо варто виокремити повсюдну розораність межиріч, поверхонь терас і деяких схилів, оскільки ця обставина значно активізує перебіг зональних геоморфологічних процесів, які суттєво і в значних масштабах змінюють стан ґрунтового покриву регіону [2; 5].

Значна перетворююча діяльність людини сприяла і сприятиме появі та розвитку низки форм рельєфу, створених за непрямої участі господарської діяльності. Такими є вимоїни, яри, активізовані завдяки зміні режиму поверхневого стоку на зрошуваних землях, активізовані зсуви, підтоплені ділянки заплав, терас, днищ балок, ділянки поверхні просідання над катакомбами і шахтами, деформації лесової товщі під впливом додаткового зволоження тощо. Наприклад, якщо щільність яружно-балочної мережі в причорноморських степах складає у середньому $0,4-0,5 \text{ км/км}^2$, то на околицях деяких селищ, розташованих на схилах, вона становить $1-2 \text{ км/км}^2$. Чимало даних (переважно якісного характеру) є для дослідженої території і за іншими видами рельєфоутворюючої діяльності людини.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, у контексті мети проведеного дослідження із результатів проведеного аналізу чинників сучасного рельєфоутворення для прикладних цілей необхідно зазначити таке.

1. Перелік обраних чинників вияву і розвитку сучасних екзогенних геоморфологічних процесів дослідженої території є неповним, оскільки аналізувалися переважно такі, що здатні активізувати суттєвий вплив процесів на формування, використання і трансформацію ґрунтового покриву регіону.

2. В екстремальних морфокліматичних зонах прискорення (уповільнення), що надається природним рельєфоутворюючих процесам, є домінуючим, а нерідко і перевищує вплив усіх природних чинників разом узятих.

3. Під час аналізу спрямованості й інтенсивності сучасних геоморфологічних процесів слід виокремити процеси, що розвиваються або активізовані прямим впливом людини на рельєф і впливом через інші компоненти природної обстановки, оскільки саме непрямий вплив сучасної господарської діяльності викликає найбільші масштаби змін стану ґрунтового покриву.

4. Прямі й опосередковані антропогенні зміни рельєфу у сформованих до цього часу природно-антропогенних ландшафтах матимуть продовження через відсутність стратегії раціонального використання земельних ресурсів у зв'язку з новими формами власності чи оренди земельних угідь, вимагатимуть проведення меліоративних заходів. У плануванні останніх значна роль має відводитися результатам еколого-геоморфологічного оцінювання формування, використання та змін ґрунтового покриву регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веклич М.Ф. Районирование равнин юга Украины по палеогеографическим данным / М.Ф. Веклич, Н.А. Сиренко // Палеогеография и инженерная геология юга Украины : матер. Респ. науч. конф. – К., 1974. – С. 33–34.
2. Воскобойников В.М. О связи скорости абразии с крутизной береговых склонов / В.М. Воскобойников // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. – 1967. – Вып. I. – С. 152–158.
3. Грубрин Ю.Л. Схема геоморфологического районирования территории УРСР / Ю.Л. Грубрин // Вестник Киевского университета. Серия «География». – 1967. – № 9. – С. 29–36.
4. Докучаев В.В. К вопросу о соотношениях между возрастом и высотой местности, с одной стороны, характером и распределением черноземов, лесных земель и солонцов с другой / В.В. Докучаев // Вестник естествознания. – 1891. – № 1–3.
5. Заморий П.К. Четвертинні відклади Української РСР / П.К. Заморий. – К. : КГУ, 1961. – 550 с.
6. Золотун В.П. Развитие почв юга Украины за последние 50–45 веков : автореф. дис. ... докт. с/х наук / В.П. Золотун. – К., 1974. – 74 с.
7. Лисецкий Ф.Н. Пространственно-временная организация агроландшафтов / Ф.Н. Лисецкий. – Белгород : Изд-во Белгор. гос. ун-та, 2000. – 302 с.

8. Миротворская Н.К. Особенности пространственно-временного распределения ливней на юге Украины : автореф. дис. ... канд геогр. наук / Н.К. Миротворская. – К., 1970. – С. 22–25.

9. Національний атлас України / НАН України, Ін-т географії, Держ. служба геодезії, картографії та кадастру ; голов. ред. Л.Г. Руденко ; гол. ред. кол. Б.Є. Патон. – К. : Картографія, 2007. – 435 с.

10. Палиенко Э.Т. Поисковая и инженерная геоморфология / Э.Т. Палиенко. – К. : Вища школа, 1978. – 197 с.

11. Пономарь В.С. Поди півдня України / В.С. Пономарь, В.М. Мигуля // Географічні дослідження на Україні. – 1975. – Вип. 4. – С. 83–92.

12. Рослый И.М. Вопросы современного морфогенеза равнинной части территории Украинской ССР / И.М. Рослый, Ю.Л. Грубрин // Физическая география и геоморфология. – 1978. – Вып. 20. – С. 3–9.

13. Стецюк В.В. Особенности современной динамики рельефообразования и осадконакопления северо-западного Причерноморья / В.В. Стецюк // Материалы по изучению четвертичного периода на территории Украины. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 220–231.

14. Федорченко Т.П. Зональні риси екзогенних рельєфоутворюючих процесів Причорноморської низовини / Т.П. Федорченко // Физическая география и геоморфология. – 1970. – Вып. I. – С. 68–73.

15. Харитонов В.П. Про натурні посадочні деформації лесових порід узбережжя Чорного моря: межиріччя р.р. Барабой-Дальник / В.П. Харитонов, Н.В. Бруяко, А.Я. Гладченко // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. – 1974. – Вып. 7. – С. 62–65.

16. Чирка В.Г. Неотектоника и формирование рельефа северо-западного Причерноморья : дис. ... канд. геол.-мин. наук / В.Г. Чирка. – К., 1970.

УДК 910

Воровка В.П.,
кандидат географічних наук, доцент,
докторант кафедри географії України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПАРАДИНАМІЧНІ ВЗАЄМОДІЇ В АНТРОПОГЕННОМУ ЛАНДШАФТНОМУ КОМПЛЕКСІ «МОРСЬКИЙ ПОРТ – АКВАТОРІЯ МОРЯ»

У статті здійснено аналіз парадинамічних взаємодій в антропогенному ландшафтному комплексі «морський порт-акваторія моря» між портовими акваторією, інфраструктурою і підхідними морськими каналами з акваторією Азовського моря. Виявлено особливості відображення результатів взаємодії у ландшафтній структурі території та акваторії.

Ключові слова: порт, портова інфраструктура, акваторія порту, підхідні морські канали, парадинамічні взаємодії.

В статье осуществлен анализ парадинамических взаимодействий в антропогенном ландшафтном комплексе «морской порт-акватория моря» портовой акватории, инфраструктуры и подходов морских каналов с акваторией Азовского моря. Выявлены особенности отражения результатов взаимодействия в ландшафтной структуре территории и акватории.

Ключевые слова: порт, портовая инфраструктура, акватория порта, подходы морские каналы, парадинамические взаимодействия.

Vorovka V.P. PARADYNAMIC INTERACTIONS IN THE ANTHROPOGENIC LANDSCAPE COMPLEX “SEA PORT – SEA AREA”

The article analyzes paradyamic interactions in the anthropogenic landscape complex “sea port-sea area” the port water area, infrastructure and approach channels with the Azov Sea water area. Features of the reflection of interaction results in the landscape structure of the territory and water area are revealed.

Key words: port, port infrastructure, port water area, approachable sea channels, paradyamic interactions.

Постановка проблеми. Морські порти є неодмінним складником більшості приморських парадинамічних ландшафтних систем, зокрема й Приазовської. Від самого початку будівництва й експлуатації їхня акваторія та портова інфраструктура вступили у складні парадинамічні взаємодії із прилеглою акваторією моря. В умовах відмілих берегів Азовського моря такі взаємодії проявляються особливо яскраво. Результатом парадинамічних взаємодій є формування натурально-антропогенних ландшафтів морського узбережжя, різко відмінних від сусідніх ділянок прибережної смуги моря. Аналіз таких взаємодій та їхніх результатів, по суті, є проблемою географічного змісту, яка потребує свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження структури і функціонування ландшафтів морських портів в українській географії приділено мало

уваги. Найчастіше досліджувались окремі складники динаміки ландшафтів – баланс наносів у береговій смузі, зокрема у портах (Ю.Д. Шуйський, К.Н. Макаров), еолові процеси на морському узбережжі (Г.В. Вихованець), динаміка біогенних речовин та біоти в акваторіях морських портів (Інститут біології моря, м. Одеса). Акваторії морських портів Чорноморсько-Азовського регіону як прибережні екосистеми докладно розглянуті у монографії [1].

Постановка завдання. Метою статті є виявлення системи парадинамічних взаємодій портових споруд з акваторією моря та відображення їх результатів у ландшафтній структурі території та акваторії. Для реалізації мети у статті були поставлені завдання щодо виявлення взаємодій між портовою і морською акваторіями, портовою інфраструктурою та акваторією моря, підхідними морськими каналами та акваторією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порт є ділянкою прибережної смуги з добре захищеною від хвиль прилеглою водною акваторією, обладнаною для заходу і стоянки суден, складування, завантаження і розвантаження вантажів. Інженерно-технічні споруди портів і портових акваторій для ефективного функціонування та забезпечення безпеки мореплавства, маневрування і стоянки суден обладнуються причалами, пірсами та іншими видами причальних споруд (операційні акваторії причалів, якірні стоянки, морські термінали, об'єкти портової інфраструктури), молами, дамбами, хвилеломами, підводними спорудами [3].

В українській частині прибережної смуги Азовського моря споруджені і функціонують три морські порти – Маріуполь, Бердянськ та Генічеськ. Їхніми загальними рисами є те, що розміщуються вони в аналогічних природних умовах відмілого північно-західного узбережжя Азовського моря, інтенсивних уздовжберегових потоків піщано-черепашкових наносів, переважання північно-східних та східних вітрів у холодний період року та південно-західних – у теплий.

Маріупольський морський порт споруджений у 1889 році. Сучасна його структура містить рибний порт у гавані Шмідта в гирлі р. Кальміус, порт заводу «Азовсталь» та порт Азовського судноремонтного заводу. Цей завод має три плавучих доки і причали завдовжки 760 м. Нині морський порт Маріуполь є найбільшим та найкраще оснащеним портом в акваторії Азовського моря. У його межах налічується 16 причалів загальною довжиною 3,2 км із глибинами поблизу них від 5,8 до 7,95 м [2]. Внутрішній рейд обмежений із півночі східним пірсом, зі сходу – північним, південним і східним молами, з півдня – західним молотом. Внутрішній рейд складається з аванпорту, Вугільної та Хлібної гаваней і ремонтного басейну (ковша). Південний мол не сполучається з берегом і фактично виконує функції хвилелому. До акваторії порту ведуть два підхідних канали: перший канал прокладений між північним і південним молами, другий – між південними краями південного та західного молів (рис. 1). Загальна довжина підхідних каналів Марі-

упольського морського порту становить 27,8 км, ширина – 100 м і глибина 12,0 м [1].

Порт Бердянськ розміщений у межах однойменного міста в північно-східній частині Бердянської затоки. Споруджений у 1836 році. До порту веде підхідний морський канал завдовжки 20 км, завширшки 90 м та завглибшки 8,55 м. Споруда порту складається зі Східного і Західного басейнів, де нараховується 9 причалів. Від моря Східний басейн із причалами 1–6 захищений від штормів брекватером, із заходу – молотом, а з півночі – через короткий захисний мол акваторія порту вільно сполучена з акваторією Азовського моря (рис. 2). Довжина причального фронту становить 1,7 км. Порт забезпечує прийом суден завдовжки до 220 м та зануренням до 7,9 м. Глибина в акваторії порту – 8,4 м, площа акваторії становить 414 550 м². На перспективу планується будівництво спеціалізованих причалів для перевантаження рослинних масел, мінеральних добрив, контейнерного терміналу та естакади для перевантаження нафтопродуктів [2].

Рис. 1. Фрагмент карти «Лоція Азовського моря» (порт Маріуполь)

Морський порт Генічеськ (рис. 3) нині може приймати судна завдовжки до 140 м із глибиною занурення до 3,0 м. Портова територія обладнана сучасними причалами завдовжки 200 та 164 м. Загальна довжина причальної лінії становить 400 м [2]. До акваторії порту прокопаний підхідний канал завдовжки близько 2,1 км (1,3 милі), завширшки 60,0 м та 4,5 м завглибшки.

Охарактеризовані морські порти вступають у тісні парадинамічні взаємодії із прилеглою морською акваторією зі значною мірою подібності, але з різною інтенсивністю, яка залежить від розмірів акваторії порту, її глибини, розташування причалів, молів, хвилеломів, ширини та глибини підходів, площі підводних поверхонь, наявності гирл річок, скидів стічних вод та ін. Прямі парадинамічні взаємодії спричинені впливом портової інфраструктури на акваторію – поширенням забруднень, формуванням прибережних глибинних біоценозів у зв'язку з приглибим характером берега, значним поширенням невластивого узбережжю Азовського моря твердого субстрату у вигляді бетонних та кам'яних хвилерізів, бун, пірсів і

причалів, функціонуванням підхідних морських каналів, функціонуванням зони дампінгу ґрунтів, рухом суден та перевезенням вантажів.

Зворотний вплив представлений згінно-нагінними коливаннями рівня води, мікрокліматичним впливом, механічною та хімічною абразією, біологічним обростанням занурених у воду споруд, занесенням підхідних морських каналів та акваторій портів донними відкладами та ін. Загалом морські порти відчувають різноманітний прямий та непрямий антропогенний вплив, пов'язаний переважно зі зміною прибережних течій та рухом наносів, скиданням у море побутових стоків та відходів виробництв.

Сателітом кожного морського порту є міське поселення, зарозмірами прямо пропорційне розмірам порту. Поблизу найбільшого азовського порту Маріуполь – однойменне місто з кількістю жителів 453,6 тис. осіб (2016 р.). Навколо порту Бердянськ сформувалось однойменне місто з кількістю мешканців 114,2 тис. осіб. Найменший з азовських портів України – Генічеськ розміщений в однойменному місті з кількістю жителів у майже 20,0 тис. осіб.

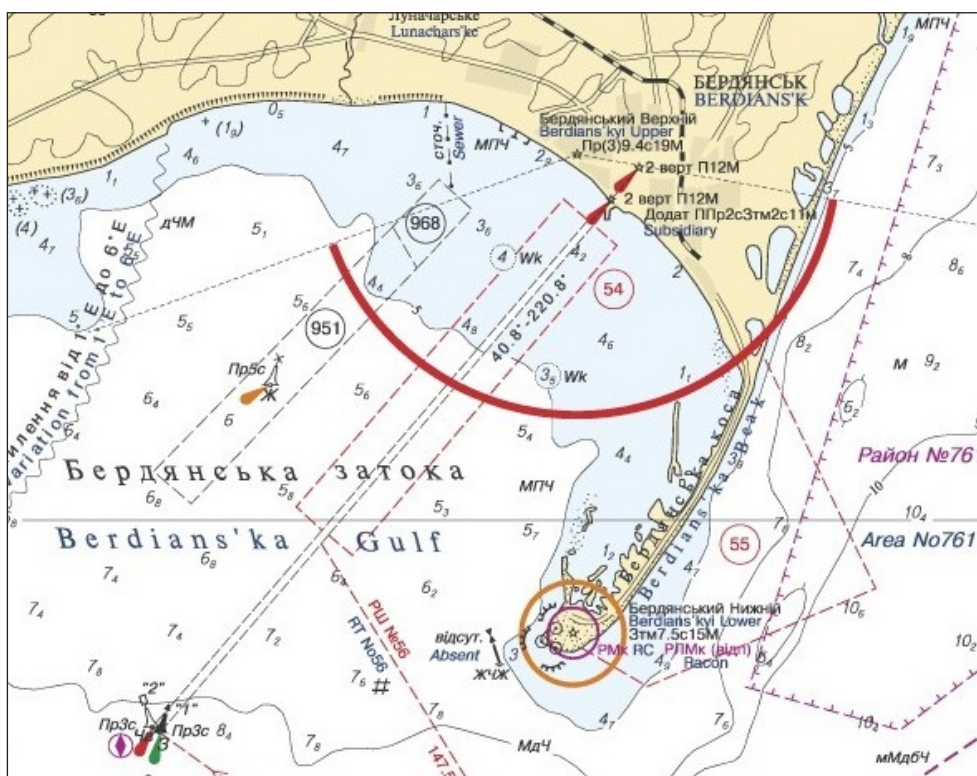

Рис. 2. Фрагмент карти «Лоція Азовського моря» (порт Бердянськ)

Діяльність морських портів та приурочених до них міст супроводжується утворенням значного обсягу скидів та викидів, які поширюються в акваторії морського порту і за його межі, створюючи крайові (межові) угруповання організмів зі специфічними відмінностями від сусідніх. У процесі функціонування морських портів відбувається забруднення прибережного середовища різноманітними токсичними речовинами внаслідок аварій, витоку нафтопродуктів і нафтовмісних вод, неконтрольованого скидання господарсько-побутових стоків. Стоки населених пунктів і морських портів істотно впливають на формування чисельності бактеріопланктону у прибережній смузі моря [1].

Міста-порти та їхні околиці з давніх часів сформувались як біотопи зі своєрідним комп-

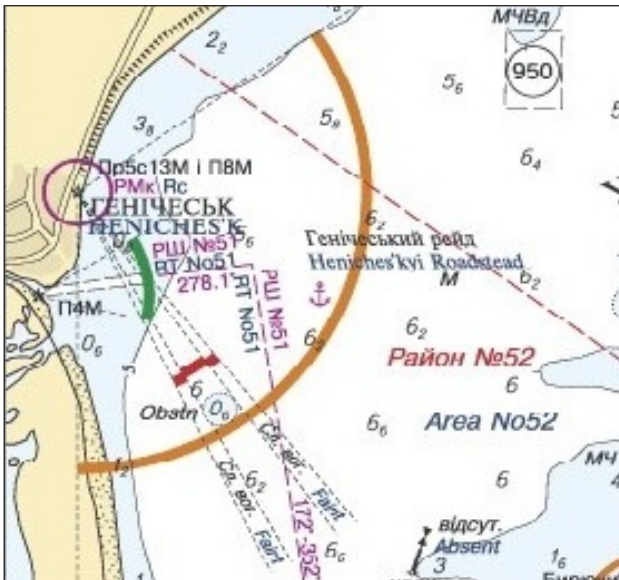

Рис. 3. Фрагмент карти «Лоція Азовського моря» (порт Генічеськ)

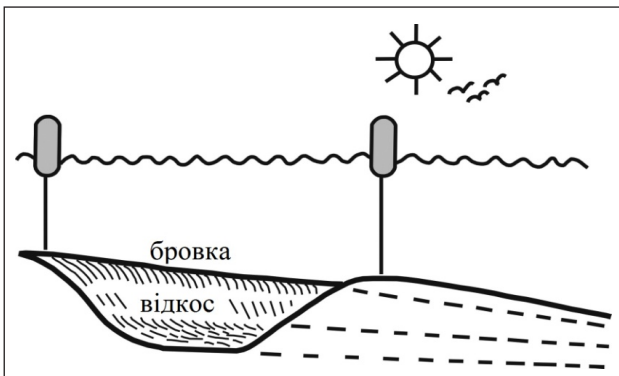

Рис. 4. Форма підхідного каналу до морського порту у прибережній смузі Азовського моря [1]

лексом організмів. У комплексі «місто – порт» утворюється значна кількість твердих побутових відходів, зокрема й харчових. Це супроводжується формуванням звалищ твердих побутових відходів, які приваблюють різноманітних тварин та птахів, збільшуючи тим самим біорізноманіття у межах портово-приміських ландшафтів. Різноманіття живих організмів та біоресурси кожної конкретної ділянки моря і прилеглої суші збільшують антропогенні прибережні споруди і конструкції, прибережні антропогенні насадження, затоплені судна та глибоководні підхідні канали.

В акваторії морських портів не ведеться промисел риби, безхребетних та водоростей. Це сприяє збереженню і відновленню біоресурсів. Вони постачають личинковий матеріал як для заселення прилеглих акваторій, так і для живлення пелагічних та донних риб на всіх стадіях їхнього розвитку.

До системи «річка – море» належить Маріупольський морський порт. Він відрізняється якісним складом біоти та особливостями функціонування їхніх екосистем у різні сезони та різні за водністю роки [1] у зв'язку з нестабільністю стоку. Нижча солоність води є визначальним фактором поширення прісноводної та солонуватоводної фаун і їх біопродуктивності, впливаючи на екосистеми пригирлових зон. Річковий стік не тільки знижує солоність пригирлової акваторії морського порту, а й забезпечує надлишкове надходження мінеральних та органічних речовин, спричиняючи підвищення мутності води і мінливість гідродинамічних явищ у прибережній смузі моря. Під час взаємодії морських та річкових вод відбувається не просте їх змішування, а інтенсивне осідання завислих та переміщуваних частинок.

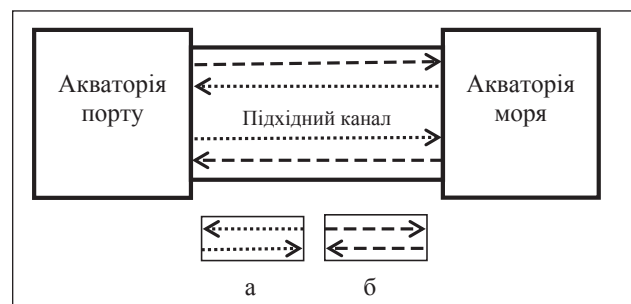

Рис. 5. Схема руху течій у підхідному каналі: а – під час нагонів; б – під час згонів

На завислих адсорбуються токсичні речовини, які випадають в осад. Прісна річкова вода розтікається тонким шаром поверхнею морської води на кілька кілометрів, утворюючи галоклін із припиненням вертикального водообміну у штилевій погоді.

Річкові води безпосередньо впливають на екосистеми морських портів, розміщені в гирлах річок. У фронтальних зонах пригирлових областей відбувається загибель прісноводних гідробіонтів та їх витіснення солонуватоводними видами. В морських портах, розміщених у пригирлових частинах річок, завдяки підвищеному вмісту біогенних речовин у річковому стоці відбувається масовий розвиток фіто- і зоопланктону, які у морській воді вижити не можуть. Цей розвиток має пульсуючий характер, який прямо залежить від об'єму стоку. Зарегулювання річкового стоку й антропогенне його забруднення відповідним чином позначається на екосистемах морських портів [1].

Приглибий характер берега в межах підхідних каналів (рис. 4), в основному не властивий для прибережного дна Азовського моря, сприяє формуванню глибинних донних ландшафтів глибоководного типу. Сполучні підхідні канали призводять до перебудови донних геосистем, зміни якісного складу і кількісних показників абіотичних та біотичних компонентів донних ландшафтів. Через підхідні канали відбувається постійний взаємозв'язок прибережних екосистем портової акваторії з глибинними через міграцію і поширення глибоководних гідробіонтів, згінно-нагінне та компенсаційне горизонтальне перенесення водних мас. Накопичення на дні підхідних каналів скупчень крупноуламкових черепашкових та гравійних відкладів супроводжується виникненням турбулентних вертикальних рухів води та обміном нею між придонними та поверхневими шарами, що життєво необхідно для виживання більшості бентосних організмів [8].

Підхідним каналом залежно від швидкості та напрямку течії у ньому відбувається рух донних відкладів різної розмірності – від пелітових до алевритових і піщаних. Із ними мігрують і дрібні молюски, які накопичуються на окремих ділянках, формуючи скупчення і навіть поселення. Найбільші зміни у міграції

наносів та умовах існування гідробіонтів відбуваються у прибережних частинах каналів із більш інтенсивною течією [9]. Тут же створюються належні умови для формування глибинних біоценозів, що в умовах Азовського моря властиве лише для узбережжя Керченського півострова з приглибим характером прибережного дна.

Із глибинами підхідних каналів понад 8 м (порти Бердянськ, Маріуполь) у них виникає власний пікноклін (різке збільшення щільності води), не властивий для узбережного мелководдя. На значних глибинах та з біогенними відкладами дна у літній період часто спостерігаються гіпоксія та аноксія, поширення сірководневого шару з частими (майже щороку) заморами донної фауни, різними за тривалістю та обсягами. Переміщення сірководневого шару підхідними каналами до берега супроводжується прибережним апвелінгом та виходом сірководню у прилеглі шари атмосфери. Саме підходними каналами до морських портів заходять до берега косяки масових пелагічних риб (хамса, шпрот), а від берега виносяться на глибину забруднюючі речовини.

Водообмін між акваторіями морських портів і глибинними ділянками моря здійснюється винятково через підхідні канали з протилежними за напрямом руху у приповерхневому і придонному шарах потоками (рис. 5). Найчастіше це відбувається під час згінно-нагінних коливань рівня моря. Інтенсивність такого обміну суттєво залежить від просторової орієнтації каналу, його морфометричних особливостей, обсягу води в портовій акваторії, швидкості, напрямку і тривалості вітру. Під час вітрових згонів (північні та північно-східні вітри) у морських портах Бердянськ та Маріуполь муттеві придонні та більш холодні водні потоки спрямовуються в акваторію морських портів, а поверхневий шар води – з акваторії. Під час нагінних південно-західних вітрів придонні водні потоки внаслідок гідравлічного тиску, створеного нагоном поверхневого шару, мають відбережне спрямування, виносячи забруднюючі речовини і частину накопичених на дні біогенних речовин. Для підхідного каналу порту Генічеськ згінними вітрами є західні, а нагінними – східні. Промивний режим акваторії цього порту значно інтен-

сивніший у зв'язку з її розміщенням на березі протоки Тонкої, яка сполучає затоку Сиваш з акваторією Азовського моря.

Частина накопиченої в акваторії морських портів органіки та забруднюючих речовин виводиться у глибину моря саме через підхідні канали.

Одним із характерних впливів моря на порти та їхню інфраструктуру є занесення підхідних морських каналів донними м'якими і сипучими відкладами. Будучи антропогенними від'ємними формами рельєфу морського дна (фактично – уловлювачами вздовжберегових потоків наносів), вони постійно заносяться уздовжбереговими потоками піщано-черепашкових наносів, більшою мірою у портах Генічеська та Бердянська, меншою – у Маріупольському. У виїмці каналу відкладається до 10% від загальної кількості наносів. Найбільші зміни у міграції наносів відбуваються у верхній та середній частинах каналів (ближче до берега), де висота відкосів значна, а потік наносів – більш потужний.

Для підтримання їхнього функціонування регулярно проводяться днопоглиблювальні роботи з відсипкою відкладів у зонах дампінгу. Останні позначені на рис. 1–3 кружками з числом чорного кольору. Під час днопоглиблювальних робіт у портах та підхідних суднохідних каналах руйнуються донні угруповання не тільки у місцях робіт, а й на сусідніх ділянках унаслідок замулення їх мулистим ґрунтом. Вплив дампінгу поширюється на відстань 0,3–0,7 км [4] від центру звалки і залежить головним чином від місцевих течій. Одним із найбільш негативних наслідків дампінгу ґрунту в акваторії Азовського моря є додаткове збагачення морської води мулистими біогенними речовинами. Тривале замулення спричинює пригнічення та часту загибель донних біоценозів, зокрема молюсків. Залежно від обсягу переміщеного ґрунту у місцях дампінгу біорізноманіття знижується у 2–5 разів, а щільність і біомаса донних організмів – у 2–12 разів. Для відновлення донних угруповань після дампінгу необхідно не менше 5 років [7].

Поширення невластивого узбережжю Азовського моря твердого субстрату у вигляді бетонних та кам'яних хвилерізів, бун, пірсів і причалів характерне для акваторій морських

портів та ділянок узбережжя, антропогенно захищених від абразії. Твердий субстрат створює необхідні умови для формування перифітону, представленого прикріпленою та неприкріпленою епіфауною [5; 6]. Це сприяє урізноманітненню ландшафтів прибережної смуги моря та збільшує біорізноманіття у її межах.

Рух морських суден, пов'язаний із перевезення вантажів, суттєво впливає на речовинний та енергоінформаційний обмін між акваторіями морських портів та відкритою акваторією моря. Це відбувається шляхом переміщення речовин та організмів із потоками води та у прикріпленому до корпусів суден стані, забрудненнями акваторії судовою технікою, примусовим водообміном у підхідному каналі під час підходу або виходу суден. Під час руху суден у виїмках каналів виникають різноманітні водні струмені, що сприяє перемішуванню водної маси, порушує стратифікацію водних мас і збагачує водну товщу киснем, особливо необхідним у жаркий період.

Зворотний вплив морської акваторії у вигляді згінно-нагінних коливань рівня води здатний суттєво позначитися на стані портових ландшафтів та інфраструктури. Під час нагонів у портах Генічеськ, Бердянськ та Маріуполь часто затоплюються причали, висота яких над середнім рівнем моря становить близько 2,0 м. У такі періоди затоплюється і прилегла до причалів територія, посилюються процеси хімічного руйнування споруд та обладнання. Згони супроводжуються загальним відтоком морської води від берегів. У такі періоди рівень води падає на 2–3 м, дно звільняється від води на відстань до 1 000 м і єдиним простором для існування водних живих організмів у прибережній смузі моря залишаються виїмки підхідних каналів.

Висновки з проведеного дослідження. Морські порти української частини Азовського моря від самого початку свого існування вступили у складні парадинамічні взаємодії їхніх складових частин – акваторії, інфраструктури та підхідних каналів із власне акваторією моря у межах прибережної смуги. Це проявилось у трансформації багатьох наявних прибережних процесів та появи нових взаємодій, не властивих природному довікллю прибережної смуги моря.

Функціонування морських портів урізноманітнює ландшафтну структуру прибережної смуги моря та збільшує біорізноманіття у її межах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов А.К. Экосистемы акваторий морских портов Черноморско-Азовского бассейна. (Введение в экологию морских портов) : [монография] / А.К. Виноградов, Ю.И. Богатова, И.А. Синегуб. – Одесса : Астропринт, 2012. – 522 с.
2. Всё о морских портах Украины. 1999–2000 : [справочник]. – Изд-во «Порты Украины», 1999. – 400 с.
3. Про морські порти України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 7. – Ст. 65.
4. Замбриборщ Ф.С. Влияние свала грунта в море на донные биоценозы / Ф.С. Замбриборщ,

А.В. Чернявский, О.Л. Соловьева // Гидробиологический журнал. – 1982. – № 1. – С. 29–36.

5. Зевина Г.Б. Биология морского обрастания / Г.Б. Зевина. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 134 с.

6. Карпов В.А. Комплексный подход к защите от морского обрастания и коррозии / В.А. Карпов, Ю.Л. Ковальчук, О.П. Полтаруха, И.Н. Ильин. – М. : Изд-во науч. изданий КМК, 2007. – 155 с.

7. Мокеева Н.П. Влияние сбросов грунта на донную фауну в Рижском заливе / Н.П. Мокеева // Тр. Гос. океаногр. ин-та. – М., 1983. – № 167. – С. 78–89.

8. Мощенко А.В. Роль микромасштабной турбулентности в распределении и изменчивости бентосных животных / А.В. Мощенко. – Владивосток : Дальнаука, 2006. – 320 с.

9. Зайцев Ю.П. Северо-западная часть Черного моря: биология и экология / Ю.П. Зайцев, Б.Г. Александров, Г.Г. Миничева. – К. : Наук. думка, 2006. – 700 с.

УДК 551.4.038(477.72)

Давидов О.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

Котовський І.М.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму
Херсонський державний університет

Зінченко М.О.,
викладач кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

Сімченко С.В.,
асистент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

АНАЛІЗ ТЕКТОНІЧНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ УМОВ БЕРЕГОВОЇ ЗОНИ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті аналізується зв'язок між тектонічними умовами розвитку та геоморфологічними рисами узбережжя Херсонської області. Геоморфологічні особливості берегової зони розглянуті з позиції блокової будови Каркінітсько-Сиваської системи прогинів. Уперше звернуто увагу на тектонічну зумовленість загально-морфологічних та морфоструктурних особливостей берегової зони регіону дослідження.

Ключові слова: берег, прогин, розлом, тектонічні рухи, морфологія, морфоструктура берегової зони.

В статье анализируется связь между тектоническими условиями развития и геоморфологическими особенностями побережья Херсонской области. Характер геоморфологического строения береговой зоны рассмотрен с позиции блокового строения Каркинитско-Сивашской системы прогибов. Впервые обращено внимание на тектоническую обусловленность обще-геоморфологических и морфоструктурных особенностей береговой зоны региона исследования.

Ключевые слова: берег, прогиб, разлом, тектонические движения, морфология, морфоструктура береговой зоны.

Davydov A.V., Kotovskiy I.M., Zinchenko M.A., Simchenko S.V. ANALYSIS OF TECTONIC DEPENDENCE OF GEOMORPHOLOGICAL CONDITIONS OF COASTAL ZONE OF KHERSON REGION

The connection between tectonic conditions of development and geomorphological features of the coast of Kherson region was analyzed in the relevant article. Geomorphological features of coastal zone was considered from the position of block structure of Karkinitzky-Syvash deflections system. For the first time the attention was referred to the tectonic dependence of morphological and morphostructural features of coastal zone of investigation region.

Key words: shore, basin, fault, tectonic movements, morphology, morphostructure of coastal zone.

Постановка проблеми. Для берегів Чорного та Азовського морів характерна певна мозаїчність природних умов, яка зумовлена різноманітністю структур суходолу й особливостями фізико-географічного розвитку [1–3]. На відміну від інших морів Світового океану,

в межах берегів цих басейнів відносно слабо проявився такий фактор рельєфоутворення, як вплив післяльодовикової трансгресії. Також слід зауважити, що дуже суперечливим є питання про вплив тектонічної будови та сучасних тектонічних рухів на береги відповідних морів

[4; 5]. Пануючою думкою є те, що сучасна еволюція берегів здійснюється виключно в умовах домінування гідрометеорологічних факторів, а особливо хвилювання та неперіодичних коливальних рухів рівня моря [6; 7].

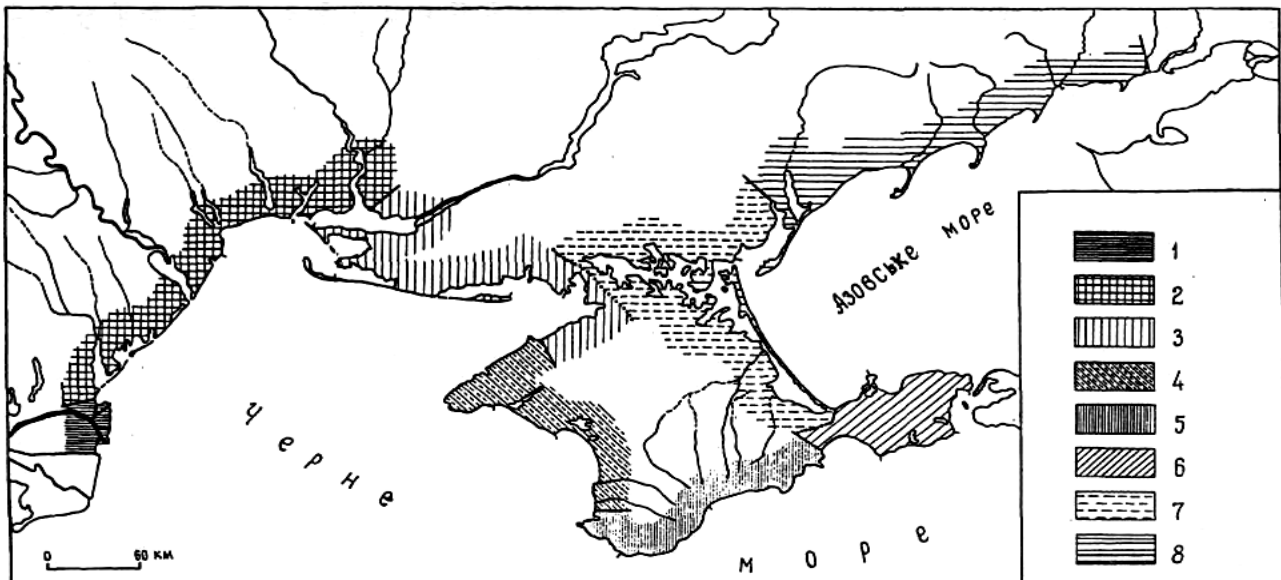
Виклад основного матеріалу дослідження. Різноманіття природних рис зумовило виокремлення уздовж узбережжя України восьми берегових областей (рис. 1) [7]. Безпосередньо регіон нашого дослідження займає значну частину Дніпровсько-Каркінітської лопатевої та Сиваської лагунної областей і територіально належить Херсонській області.

Для берегів цього регіону характерні специфічні риси, серед яких низька абсолютна висота поверхні суходолу, мілководність прибережних акваторій, а також виключно рівнинний та надзвичайно похилий характер поверхні. На наш погляд, відповідна специфічність природних умов зумовлена насамперед тектонічною будовою і характером сучасних тектонічних рухів, які є найбільш важливими факторами рельєфоутворення у регіоні дослідження.

Саме тому ми вирішили проаналізувати на регіональному рівні зв'язок між ендегенними факторами рельєфоутворення та геоморфологічним характером берегової зони.

Загальні структурно-тектонічні умови регіону дослідження. Берега регіону дослідження поширені в межах північного борту Каркінітсько-Сиваської системи прогинів. Відповідна структура сформувалась у зоні зчленування давньої докембрійської Східноєвропейської та молоді герцинсько-кіммерійської Скіфської платформ, територіально вона проявляється у межах обох структур [8; 9]. Природними кордонами цієї системи прогинів є диз'юнктивні порушення у вигляді міжрегіональних глибинних розломів: Одесько-Синопського на заході та Новоцарицинсько-Мелітопольського (Орехово-Павлоградського) на сході [10; 11].

У межах Каркінітсько-Сиваської системи прогинів важливе рельєфоутворююче значення також мають диз'юнктивні порушення регіонального рівня, до яких належать Миколаївський, Скадовсько-Євпаторійський, Салгирський та Білозерський [10–12]. Своїм існуванням відповідні розломи сприяють проявленню блокової структури прогину та прилеглої території, саме вони визначають місце розташування, форму, розміри та характер руху регіональних геоструктур (рис. 2).

Рис. 1. Схема районування берегів Чорного та Азовського морів у кордонах України.

Берегові області [7]:

1 – Дунайська дельта; 2 – Північно-західна лиманна; 3 – Дніпровсько-Каркінітська лопатева; 4 – Тарханкутсько-Каламітська сурутишна вирівняна; 5 – Південно-Кримська гірська дрібнобухтова; 6 – Керченська дрібнобухтова; 7 – Сиваська лагунна вторинного вирівнювання; 8 – Північно-Азовська вторинного почленування.

Для району Каркінітсько-Сиваської системи прогинів характерне переважання негативних вертикальних тектонічних рухів, але з певними регіональними відмінностями, винятками є райони Перекопського перешийка та Утлюцького плато, в межах яких панують знакозмінені рухи [5].

Завдяки наявності диз'юнктивних порушень у межах цієї системи прогинів виокремлюють п'ять регіональних тектонічних блоків: Одеський, Каркінітський, Перекопський (Первомайський), Джанкойський (Західно-Сиваський) та Генічеський [10]. Відповідні блоки характеризуються певними структурними,

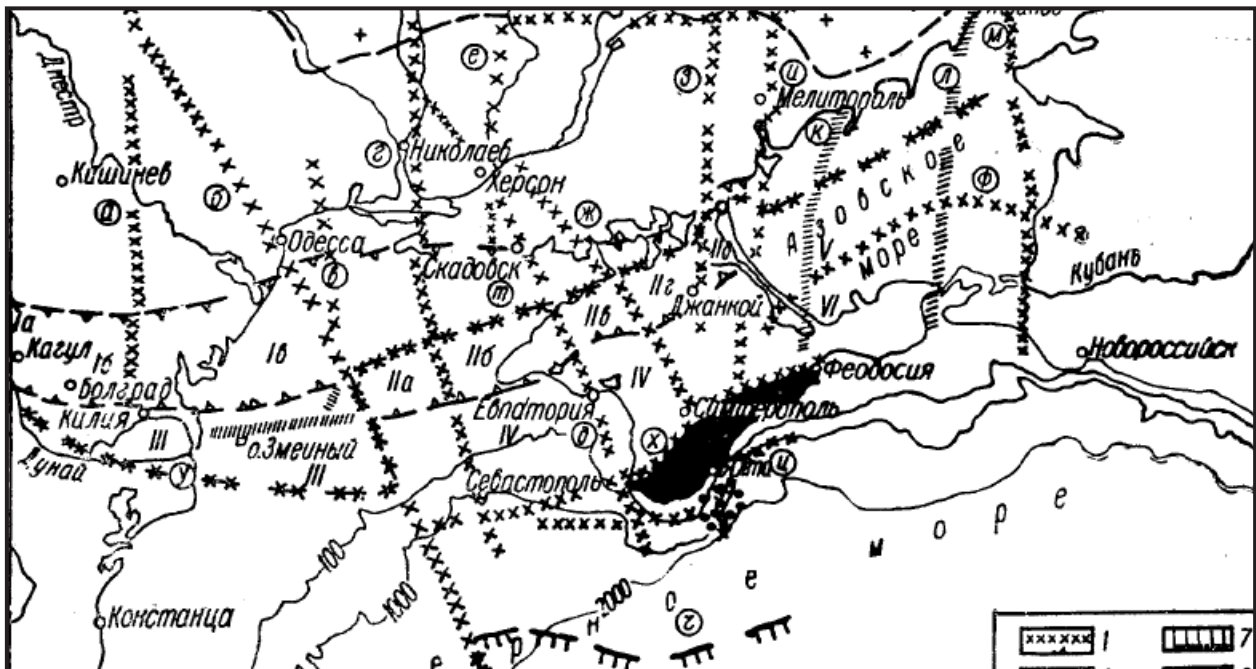

Рис. 2. Схема розташування зон глибинних розломів і геоструктур на півдні та південному сході України [10]

	– зони глибинних розломів;		– зони регіональних розломів;
	– зона шовного глибинного розлому між Східноєвропейською давньою платформою та молодими Скіфською і Мезійською платформами;		
	– зони розломів палеозойського віку, які обмежують Причорноморську западину;		
	– зона викліювання гранітного шару;		– контур здійнятої частини Українського щиту;
	– Кримський мегантиклінорій;		– епіцентри землетрусів;
	– ізобати дна акваторії Чорного моря.		

Римськими цифрами на схемі зображені: I – Молдавсько-Криловський мезозойський прогин; Ia – Бирладський блок; Ib – молдавський блок; Ic – Криловський блок; II – Каркінітсько-Сиваський прогин; IIa – Одеський блок; IIб – Каркінітський блок; IIв – Первомайський блок; IIг – Джанкойський блок; IIд – Генічеський блок; III – Болградсько-Кілійський виступ; IV – Євпаторійсько-Сімферопольське підняття; V – Азовський вал; VI – Індоло-Кубанський передовий прогин.

Глибини та регіональні розломи: а – Фрунзенсько-Арцизький; б – Одеський; в – Ряснопільський; г – Миколаївський; д – Євпаторійсько-Скадовський; е – Криворізько-Кременчуцький; ж – Салгирський; з – Білозерський; и – Мелітопольський; к – Феодосійсько-Корсакський; л – Керченсько-Маріупольський; м – Джигінсько-Кальміуський; у – Дунайський; ф – Азовський; х – Сімферопольський; ц – Ялтинський; ч – Північно-Чорноморський.

неотектонічними та геоморфологічними відмінностями, які впливають на особливості берегової зони. Саме тому ми проаналізуємо геоморфологічні особливості берегової зони регіону дослідження з погляду регіональної тектонічної будови.

Геоморфологічний аналіз берегів регіону дослідження. Одеський блок займає найбільш західну частину Каркінітсько-Сиваської системи прогинів, він обмежений Одесько-Синопським міжрегіональним глибинним розломом на заході та Миколаївським глибинним регіональним розломом на сході [10].

У морфографічному аспекті на поверхні цього блоку проявляються переважно акумулятивні форми морського й алювіального генезису. До відповідних форм належать Кінбурнська коса, Тендрівська коса, острів Довгий та Одеська банка. Між косами розташований корінний півострів Ягорлицький Кут, який, як і акумулятивні форми, сприяє виокремленню у межах північно-західної частини Чорного моря таких заток, як Ягорлицька і Тендрівська.

У неотектонічному аспекті відповідний блок характеризується негативними тектонічними рухами, але швидкість цих рухів не є однорідною у межах поверхні блоку, а проявляється із певними регіональними відмінностями. У межах північної частини блоку швидкість занурення від 2,25 до 3,7 мм/рік, тоді як у межах південної – швидкості збільшуються до 4,5 мм/рік. Саме тому відповідний блок є найбільш зануреною частиною цього прогину, в межах якого кристалічний фундамент розташований на глибині понад 10 км [4; 5].

Відповідні тектонічні умови сприяють формуванню на поверхні блоку виключно низинних територій, абсолютні висоти яких не перевищують 1,2 м у межах берегової зони (кліфи півострова Ягорлицький Кут), тоді як пануючими є висоти від 0 до 0,2 м. Одночасно для ділянок прибережного суходолу та підводного схилу характерні вкрай незначні уклони, які мають переважаючі величини від 0,0003 до 0,0006, але вздовж берегової зони західної частини півострова Ягорлицький Кут уклони збільшуються до 0,0093 [13].

У морфогенетичному аспекті суходільна поверхня цього блоку перебуває у межах західної частини *Нижньодніпровської дельтової*

пласкої та хвилястої низовини, яка є акумулятивною алювіально-морською морфоструктурою [14]. Геологічна історія і тектонічні умови зумовлюють виокремлення у межах відповідної частини регіону дослідження трьох морфоструктур п'ятого порядку.

Кінбурнська коса та прилеглі ділянки дна Ягорлицької затоки є акумулятивною флювіально-дельтовою та морською плоскою рівниною.

Ягорлицький півострів та прилеглі ділянки дна Ягорлицької і Тендрівської заток належать до акумулятивної флювіально-дельтової субгоризонтальної слабо-хвилястої низовинної морфоструктури.

Тендрівська коса та прилеглі ділянки дна Тендрівської затоки і північно-західної частини Чорного моря є акумулятивною морською надводною низинною морфоструктурою.

Каркінітський блок розташований у центральній частині чорноморського сектору Каркінітсько-Сиваської системи прогинів. Виокремлення блоку зумовлено існуванням Миколаївського регіонального глибинного розлому на заході та Скадовсько-Євпаторійського регіонального глибинного розлому на сході [10].

У морфографічному аспекті на поверхні блоку має місце корінне материкове узбережжя західної частини Каркінітської та Джарилгацької заток, а також тіло акумулятивної форми коси-острова Джарилгач. Відповідна форма сприяє виокремленню від акваторії Джарилгацької затоки у самостійну водойму.

Неотектонічний режим цього блоку характеризується пануванням негативних тектонічних рухів зі швидкостями від 1,8 до 2,5 мм/рік, при цьому глибина кристалічного фундаменту сягає 7–8 км [4; 5].

Проявлення більш повільних негативних неотектонічних рухів зумовило незначне збільшення абсолютної висоти берегової зони. Так, між косами Тендра та Джарилгач у межах корінного узбережжя абсолютні висоти кліфів не перевищують 1,0 м, тоді як у межах узбережжя Джарилгацької затоки відповідна висота повільно збільшується від 0,8 м до 2,1 м (район мису Каржинський Рожок).

Для прибережного суходолу і підводного схилу Джарилгацької затоки характерні

уклони від 0,0006 до 0,0009, максимум – 0,0035 поблизу міста Скадовськ. Уздовж корінного узбережжя Каркінітської затоки і фронтальної частини коси-острова Джарилгач уклони мають межі від 0,008 до 0,0125 [13].

У морфогенетичному аспекті поверхня цього блоку перебуває у межах східної частини *Нижньодніпровської дельтової плоскої та хвилястої низовини*, яка є акумулятивною флювіально-дельтовою субгоризонтальною хвилястою рівнинною морфоструктурою [14]. До відповідної структури прилягає акумулятивна морська надводна низинна морфоструктура, яка включає косу-острів Джарилгач.

Перекопський (Первомайський) блок розташований у центральній частині цієї системи прогинів та є природною межею між чорноморським і азовським басейнами. Західною межею блоку є Скадовсько-Євпаторійський регіональний глибинний розлом, а східної – подібний Салгирський розлом [10].

У морфографічному аспекті на поверхні цього блоку проявляється насамперед Перекопський перешийок і три корінні півострова, серед яких: Карабай (Дангельти), Гіркий Кут (Хорли) та Домузгла. Відповідні півострови сприяють виокремленню другорядних заток у межах Каркінітської, серед яких Гірка, Широка, Перекопська, Чатирлицька та Самарчицька. Потужних надводних акумулятивних форм у межах блоку немає, виокремлюються лише Каланчацькі та Лебедині острови і Канджалайська коса, але саме тут розташовані Каланчацька та Чурюмська банки. Слід також зауважити, що на межі блоків у зоні Скадовсько-Євпаторійського регіонального глибинного розлому розташована Бакальська коса і Бакальська банка.

Неотектонічні рухи у межах цього блоку мають переважно знакозмінний характер і коливаються у межах від -1 до +1 мм/рік. Кристалічний фундамент цього блоку залягає на глибині не більше 4–5 км, тобто ця частина Каркінітсько-Сиваського прогину є найбільш здійсненою [4].

Відповідні неотектонічні умови сприяють проявленню на поверхні блоку кліфів висотою від 1,2 м до 12,0 м, причому висота збільшується у напрямку Перекопського перешийка. Морфологічні риси підводного схилу харак-

теризуються незначними уклонами від 0,0002 до 0,0006, але поблизу західного узбережжя півострова Домузгла уклони збільшуються і дорівнюють 0,0025.

У морфогенетичному аспекті на поверхні цього блоку частково розташовані дві морфоструктури четвертого порядку: *Асканійсько-Мелітопольська алювіальна (терасована) плоска низовина та Присиваська озерно-лиманна низовина* [14]. Морфоструктура Асканійсько-Мелітопольської рівнини представлена в межах корінного узбережжя Каркінітської затоки системою півостровів і заток від Каланчацького лиману до вершини Перекопської затоки. Присиваська низинна морфоструктура проявляється у межах Перекопського перешийка та західної частини затоки Сиваш.

Джанкойський (Західно-Сиваський) блок займає західну частину Сиваського прогину, він відокремлений Салгирським регіональним глибинним розломом на заході та Білозерським на сході [10].

У морфографічному аспекті на поверхні цього блоку майже повністю розташована західна частина затоки Сиваш, для якої характерна велика кількість розгалуженої форми островів та півостровів, відокремлених між собою мілководними ділянками Сиваської лагуни.

За неотектонічним режимом відповідна територія розвивається в умовах панування негативних рухів, швидкість яких перебуває у межах від -1,2 до -1,8 мм/рік, при цьому найбільш інтенсивне занурення проявляється у південній частині блоку. Багатолітній розвиток території у відповідному неотектонічному режимі зумовив певне занурення кристалічного фундаменту та його розташування на глибині 5–5,5 км [4; 5].

Неотектонічні та структурні умови розвитку цього блоку зумовили широке поширення кліфів заввишки від 5,0 до 15,0 м, але зустрічаються і нижчі кліфи. Морфологія прибережного суходолу та підводного схилу зумовлює поширення виключно пологих ділянок, крутизною від 0,0002 до 0,0004 [3].

У морфогенетичному аспекті поверхня відповідного блоку займає більшу частину *Присиваської озерно-лиманної низовинної морфоструктури*, вона належить до пластово-

аккумулятивних та пластово-денудаційних утворень [14]. Саме тому вздовж берегової зони абразійні ділянки чергуються з аккумулятивними та динамічно-сталими.

Генічеський блок займає найбільш східне положення у межах Каркінітсько-Сиваської системи прогинів, на сході він обмежений Царичансько-Мелітопольським (Орехово-Павлоградським) міжрегіональним глибинним розломом, а на заході – Білозерським регіональним глибинним розломом [10]. Відповідний блок характеризується найбільш специфічним розташуванням, яке зумовлено його здвигом у горизонтальному напрямку – з південного-заходу на південний схід.

У морфологічному аспекті на поверхні цього блоку проявляються різноманітні форми рельєфу, серед яких півострів Чонгар, північна частина Арабатської Стрілки, корінне узбережжя Генічеського плато та тіло аккумулятивної форми Федотової коси – Бірючого острова.

Для відповідного блоку характерний складний неотектонічний режим, у межах його північної частини проявляються негативні рухи зі швидкістю від $-0,6$ до $-0,8$ мм/рік, у центральній частині – $1,2$ – $2,0$ мм/рік, а у південній – $2,5$ – $2,8$ мм/рік. В умовах відповідного неотектонічного режиму глибина кристалічного фундаменту в межах блоку становить 6 – 7 км [3].

Відповідні структурні особливості і характер нетектонічних рухів зумовили розвиток у межах абразійних ділянок берегової зони кліфів заввишки 7 – 8 м при збільшенні до 11 – 12 м на ділянці від селища Азовське (Фрунзе) до міста Генічеськ. Уклоли підводного схилу Утлюцького лиману та східної частини затоки Сиваш перебувають у межах від $0,004$ до $0,006$, а в межах морської частини Арабатської Стрілки збільшуються із півночі на південь від $0,003$ до $0,015$.

У морфогенетичному аспекті на поверхні цього блоку проявляються дві морфоструктури: *Присиваська озерно-лиманна низовина та Асканійсько-Мелітопольська алювіальна (терасована) плоска низовина* [14]. Відповідні морфоструктури належать до пластово-аккумулятивних утворень. Саме тому вздовж берегової зони абразійні ділянки чергуються з аккумулятивними та динамічно-сталими.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз тектонічних умов і характеру геоморфологічних рис берегової зони регіону дослідження дозволив нам зробити такі висновки.

1. Система Каркінітсько-Сиваських прогинів глибинними розломами розділена на окремі блокові структури, які розвиваються у відмінних за швидкістю тектонічних рухів режимах.

2. Кожний тектонічний блок характеризується певними геоморфологічними рисами, які істотно відрізняють його від інших. До відповідних рис ми зараховуємо морфографічні та морфологічні особливості.

3. Кожний тектонічний блок відрізняється від іншого морфогенетичним типом морфоструктури, яка характерна для прибережних ділянок суходолу. Відповідні відмінності зумовлені геологічною історією та характером тектонічних рухів.

4. Відповідно, характер морфоскульптурних комплексів, поширених у межах відповідних морфоструктур, перебуває у прямій залежності від тектонічних умов.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зенкович В.П. Берега Чорного и Азовского морей / В.П. Зенкович. – М. : Географгиз, 1958. – 371 с.
2. Зенкович В.П. Морфология и динамика советских берегов Чорного моря. Т. II (Северо-западная часть) / В.П. Зенкович. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 542 с.
3. Мамыкина В.А. Береговая зона Азовского моря / В.А. Мамыкина, Ю.П. Хрусталева. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1980. – 176 с.
4. Рельєф України : [навч. посіб.] / Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк ; за заг. ред. В.В. Стецюка. – К. : Слово, 2010. – 688 с.
5. Палієнко В.П. Сучасна динаміка рельєфу України / В.П. Палієнко, А.В. Матошко, М.Є. Барщевський, Р.О. Спиця, Б.О. Вахрушев, С.В. Жилкін, Г.В. Кучма, Е.Т. Палієнко, Г.В. Романенко, Г.І. Рудько, Л.Ю. Чебаторьова, Ю.Д. Шуйський. – К. : Наук. думка, 2005. – 268 с.
6. Зенкович В.П. Основы учения о развитии морских берегов / В.П. Зенкович. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 710 с.
7. Шуйський Ю.Д. Типи берегів Світового океану : [монографія] / Ю.Д. Шуйський. – Одеса : Астропринт, 2000. – 480 с.
8. Геология СССР. Т. VIII. Крым. Ч. 1. Геологическое описание. – М. : Недра, 1969. – 576 с.
9. Тектоника области Чорного и Азовского морей / [Б.К. Балавадзе, В.Е. Бураковский, И.А. Гар-

каленко и др.] // Геотектоника. – 1968. – № 4. – С. 70–84.

10. Гаркаленко И.А. О глубинных разломах юга и юго-востока Украины / И.А. Гаркаленко // Геологический журнал. – 1970. – Т. 30. – Вып. 3. – С. 3–14.

11. Краснощек А.Я. Системы разломов фундамента и их взаимосвязь со структурами осадочного чехла в пределах северного Причерноморья / А.Я. Краснощек // Геологический журнал. – 1976. – Т. 36. – Вып. 5. – С. 10–17.

12. Давыдов А.В. Влияние разломов в земной коре на расположение аккумулятивных форм в

пределах северного и северо-западного побережья Азовского моря / А.В. Давыдов // Региональні проблеми України. Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – 2011. – С. 99–110.

13. Котовский И.Н. Морфология и динамика берегов Чорного моря в пределах Херсонской области СССР : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.04 «Геоморфология и палеогеография» / И.Н. Котовский. – К. : Ин-т географии АН Украины, 1991. – 19 с.

14. Національний атлас України / [наук. редкол. Л.Г. Руденко та ін.]. – К. : ДНВП «Картографія», 2007. – 440 с., іл.

УДК 523.4-83

Кирилюк С.М.,
кандидат географічних наук, докторант кафедри фізичної географії,
геоморфології та палеогеографії, асистент
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кирилюк О.В.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри гідрометеорології та водних ресурсів
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПОВЕРХНЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЛАНДШАФТІВ АПЕННІН У МЕЖАХ ВИДИМОЇ ПІВКУЛІ МІСЯЦЯ

Розглянуто застосування аксіоматичного методу під час ідентифікації ландшафтів місячної поверхні. Розроблено модель ідентифікації ландшафтів місячної поверхні, яка складається із трьох основних позицій: доводиться, що образ місячної поверхні є постійним, із стійкими властивостями геометричних фігур на ній та сформованими ними вузлами, тобто інваріантним; відокремлено ландшафтні властивості від геометричної форми – перейдено від конкретного до абстрактного; обґрунтовано фундаментальність елементарної форми на поверхні Місяця й ототожнено їх із простими геометричними фігурами (коло, квадрат, трикутник) для виявлення інваріантів та їх вузлів. Висвітлено основні етапи історії формування поверхні Місяця та охарактеризовано головні події у межах його геологічних періодів. Реконструйовано історію формування регіону Апеннін у межах видимої півкулі Місяця.

Ключові слова: аксіоматичний метод, місячна поверхня, ландшафтний комплекс.

Рассмотрено применение аксиоматического метода при идентификации ландшафтов лунной поверхности. Разработана модель идентификации ландшафтов лунной поверхности, которая состоит из трех основных позиций: доказывається, что образ лунной поверхности является постоянным, с устойчивыми свойствами геометрических фигур на ней и сформированными ими узлами, то есть инвариантным; отделены ландшафтные свойства от геометрической формы – перейдено от конкретного к абстрактному; обосновано фундаментальность элементарной формы на поверхности Луны и отождествлено их с простыми геометрическими фигурами (круг, квадрат, треугольник) для выявления инвариантов и их узлов. Освещены основные этапы истории формирования поверхности Луны и охарактеризованы главные события в пределах ее геологических периодов. Реконструировано историю формирования региона Апеннин в пределах видимого полушария Луны.

Ключевые слова: аксиоматический метод, лунная поверхность, ландшафтный комплекс.

Kyryliuk S.M., Kyryliuk O.V. SURFACE FEATURES AND THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE APENNINE LANDSCAPES WITHIN THE VISIBLE HEMISPHERE OF THE MOON

The application of the axiomatic method in the identification of landscapes of the lunar surface is considered. The model of landscapes identifying of the lunar surface is developed, which consists of three main positions: it is proved that the image of the lunar surface is constant, with stable properties of geometric shapes on it and they formed units, that is invariant; landscaped property is separated from its geometric shape – proceeded from concrete to abstract; reasonably fundamental elementary forms on the surface of the Moon and matching them with simple geometric shapes (circle, square, triangle) to identify invariants and their components. The basic stages of the history of the formation of the lunar surface are dealt, the major events within its geological periods are characterized. Reconstructed the history of the formation of Montes Apenninus region within the visible hemisphere of the Moon.

Key words: axiomatic method, lunar surface, landscape complex.

Постановка проблеми. Регіон *Montes Apenninus* розташований у центрально-північній частині видимої півкулі Місяця. Регіон вирізняється своєю непростю будовою і складною системою різновікових відмін, що перебувають у тісному взаємозв'язку між собою. Основним

утворенням у межах регіону є гірська система *Montes Apenninus*, яка насправді є залишком гігантського валу басейну Моря Доців і сформована потужними відмінами утворення *Fra Mauro*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує чимало абстрактних інтерпретацій

місячної поверхні. Єдине, що об'єднує увесь масив цих напрацювань, – це два їхні аспекти: геохронологічний та літологічний. Безпосередньо місячним ландшафтам у їхньому дефініційному змісті в науковій літературі не надано належної уваги, однак є певна кількість робіт, які привертають увагу своєю своєрідною ландшафтною інтерпретацією, серед них праці G.K. Gilbert (1893), R.B. Baldwin (1949), J.F. McCauley (1967), R. Greeley (1994, 2013), P.T. Wlasuk (2000), J. Bell (2009) [15; 11; 26; 16; 17; 36; 12]. Опорними працями стосовно геохронологічного аспекту місячної поверхні, які мають певні відголоски до ландшафтного різноманіття Місяця, є роботи J. Green (1962), W.K. Hartmann, G.P. Kuiper (1962), W.L. Quaide (1965), G. Fielder (1965), T.B. McCord (1969), J.H. Mackin (1969), D.E. Stuart-Alexander, K.A. Howard (1970), L.B. Ronca, R.R. Green (1970), P.D.Jr. Lowman (1970), H.A. Pohn, T.W. Offield (1970), R.G. Strom (1971) [18; 19; 32; 14; 27; 23; 35; 33; 22; 31; 34]. Серед опорних праць щодо літологічних відмінностей місячної поверхні, які певною мірою торкаються ландшафтної інтерпретації місячної поверхні, вирізняємо роботи J.F. Lindsay (1976), A.V. Markov (1962), I.S. McCallum, F.P. Okamura, S. Ghose (1975), S.E. Kesson, D.H. Lindsley (1976), K.M. O'Sullivan, T. Kohout, K.G. Thaisen, D.A. Kring (2011), A.A. Nemchin, M.L. Grange, R.T. Pidgeon, C. Meyer (2012) [21; 24; 25; 20; 30; 29].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аксиоматична концепція вивчення ландшафтів Місяця. Чільне місце в дослідженнях ландшафтного різноманіття поверхні Місяця посідає **аксиоматичний метод**. Основна суть цього методу щодо виокремлення ландшафтних комплексів (ЛК) на поверхні Місяця полягає у виробленні єдиної схеми пошуку елементарних одиниць поверхні з подальшою їх класифікацією та інтерпретацією. Ще Л.С. Берг у 1916 році писав, що встановити закон означає закласти параметри, за якими явище стає в означений ряд [1]. У нашому випадку це виокремлення елементарних форм поверхні Місяця та їхня ландшафтна інтерпретація. Іншими словами, розробка абстрактної моделі та подальша робота дослідника згідно з нею під час виокремлення ЛК на

поверхні Місяця шляхом узагальнення його геометричного малюнку. Ця модель містить три основні позиції:

1) довести, що образ місячної поверхні є постійним, із стійкими властивостями геометричних фігур на ній та сформованими ними вузлами, тобто інваріантним. Ми дотримуємось інваріантності в розумінні теореми Фарі-Мілнора [13, с. 28]. Докладніше цей пункт висвітлений нами у праці [6];

2) відокремити ландшафтні властивості від його геометричної форми, тобто зробити найважливіше в науковому пізнанні – перейти від конкретного до абстрактного. На початковому етапі пізнання ландшафтної структури Місяця головне не якість ЛК, а ті форми і вузли, які вони формують;

3) усвідомити фундаментальність елементарної форми на поверхні Місяця й ототожнити ці форми з простими геометричними фігурами (коло, квадрат, трикутник) для виявлення інваріантів та їх вузлів. Рухаючи ці фігури у просторі, стає можливим відтворювати цілісні образи, іншими словами – геосистеми. Згідно з теорією симетрії кількість таких рухів вкрай обмежена, що сприяє швидкому виявленню усіх груп рухів і формуванню їх комбінацій. Групою тут називаємо множину елементів, на якій задано операцію множення і яка задовольняє такі аксіоми. 1. *Замкнутість групи щодо операції множення:* для будь-яких двох елементів групи існує третій, який є їх похідним –

$$\forall A, B \in G : \exists C \in G A \cdot B = C$$

Такі випадки можна спостерігати під час поширення окремих місячних ЛК (вторинні кратери, кратерні катени тощо). 2. *Асоціативність операції множення:* порядок виконання множення не має значення –

$$\forall A, B, C \in G : A \cdot (B \cdot C) = (A \cdot B) \cdot C = A \cdot B \cdot C$$

Здебільшого такі групи характеризують рівномірне поширення місячних ЛК у заданій ділянці (морські кратери, хвилясті рівнини з почерговою зміною западин та підвищень тощо). 3. *Існування одичного елемента:* в групі існує конкретний елемент E , похідні якого з будь-яким елементом групи A дають той самий елемент A –

$$\exists E \in G : \forall A \in G A \cdot E = E \cdot A = A$$

– це одиничні ЛК, які не вписуються у типові форми (вулканічні (ефузивні) утворення, синуси тощо). 4. *Існування зворотного елемента*: для будь-якого елемента групи A існує такий елемент A^{-1} , що їхні похідні дадуть одиничний елемент E –

$$E - \forall A \in G : \exists A^{-1} \in G : A \cdot A^{-1} = A^{-1} \cdot A = E .$$

Яскравим прикладом такої групи можуть бути групи кратерів, які не відрізняються за формою, проте мають різний вік утворення [3; 4; 2; 10].

Для того, щоб якомога точніше підійти до визначення меркуріанського та місячного ландшафту, необхідно означити земний та порівняти його з ландшафтами Меркурія та Місяця. Цей огляд почнемо із цитати О.П. Ковальова (2005), з якою можна погодитися лише у випадку із певною кількістю земних ландшафтів, але в жодному разі не з меркуріанськими й місячними: «Ландшафт не є застиглою картинкою, він живий, постійно мінливий і неповторний у кожному наступному кроці. Саме ця властивість робить його формою відображення того, що ми не можемо охопити ні нашим поглядом, ні нашими вимірювальними приладами – а саме режимів і станів геосистем... Намагатися дати опис реальних ландшафтів – справа марна» [9].

Звичайно, що земний ландшафт, який нас породив, буде частиною нашої системи, ми не зможемо пізнати її повною мірою до тих пір, доки будемо у цій системі перебувати. Що стосується Меркурія і Місяця, то вони є абсолютно іншими природними системами, які якщо і перетинаються з нашим буттям, то дуже тонкою і незначною гранню. Більше того, ми маємо змогу спостерігати системи Меркурія і Місяця ззовні, що дає нам підстави вважати їх сторонніми щодо нас. Тепер більш прозаїчніше – географічна оболонка (г.о.) Землі справді володіє потужною динамікою, і навіть протягом незначного часу в окремих її частинах можна спостерігати значні зміни, часто докорінні. Те саме не можна сказати про г.о. Меркурія і Місяця – вони стосовно Землі є повною протилежністю. Динаміка в їхніх межах настільки повільна, що більша частина їхнього континууму перебуває у гомогенному стані протягом наддовгих геологічних періодів. І якщо нові деталі й з'являються у їхніх межах,

то це не означає, що зникають старі. Тому ця важлива цитата О.П. Ковальова не може бути використана для місячних ландшафтів з огляду на низку відмінностей між земними та ландшафтами Меркурія і Місяця.

Поява нових деталей на поверхнях Меркурія і Місяця та зберігання при цьому старих пояснюється просто – ці планети не володіють тотожним до Землі набором геосфер, особливо такими, як атмосфера та гідросфера, які, у свою чергу, є найактивнішими чинниками вивітрювання. Більше того, Меркурій і Місяць у тектонічному аспекті майже неактивні як мінімум протягом 2/3 свого існування, що тільки посилює консервацію форм і фізичного стану їхніх г.о.

Дослідження місячних ландшафтів нами висвітлено в попередніх публікаціях. Їх виокремлення відбувалося на основі серії морфометричних і геоморфологічних карт (типів і генезису рельєфу) із застосуванням класичних принципів геоморфологічного картографування й урахуванням особливостей місячної поверхні, а також із застосуванням аксіоматичного методу та геометричних узагальнень денної поверхні Місяця [5; 7; 8].

Поверхневі особливості та історія формування Апеннін. Імбрійська система. Імбрійські відміни представлені серіями *Apenninian* і *Archimedian*, у регіоні *Montes Apenninus* проявляються широким спектром відмін. Серія *Apenninian* у регіоні *Montes Apenninus* представлена складною системою *Fra Mauro*, яка складається із двох відмін (Ifhl і Ifhd) та відміни (Iab), яка проявила себе у пізній *Apenninian* епосі. Ifhl та Ifhd є потужними викидами з Моря Доців, які у рельєфі проявляють себе у вигляді кратерного валу планетарного масштабу (рис. 1). Головною рисою відмін утворення *Fra Mauro* є їхня складна поверхнева будова, яка ускладнена гігантськими зсувами і формуванням густої горстово-грабенової будови більшої частини утворення унаслідок тимчасової тектонічної активності, яка проявляла себе на ранніх етапах формування басейну Моря Доців. У більшості випадків тектонічні розломи в межах *Montes Apenninus* приурочені до густої сітки лінементів. Потужність відмін *Fra Mauro* коливається у різних частинах *Montes Apenninus* від кількох десятків метрів до понад 1 000 м.

Відміна **Iab** формує унікальне утворення *Apennine Bench*, яке передує фронту *Montes Apenninus*. Поверхня утворення досить гладка і є потужними лавовими полями, незначно ускладненими подальшими рельєфотворчими процесами (переважно метеоритним бомбардуванням).

У межах імбрійського періоду сформувався великий кратер *Archimedes* (рис. 2). Значна частина кратеру зазнала істотних трансформацій із часу утворення. В *Archimedian* епоху модифікувалося днище кратера, яке в період тектонічної активності, пов'язаної з утворенням близьких до кратера *Archimedes* кільце-

вих структур, заповнило його доволі потужним шаром лави. В ератосфенський період (і особливо в коперніканський) значних змін зазнали внутрішні кратерні схили, які модифікувалися завдяки схиловим процесам, переважно зсувним.

У фронтівій частині *Montes Apenninus* утворилися складні системи рим. Чітко простежуються дві з них: система рим *Archimedes* та *Fresnel*. Їх формування пов'язане із формуванням кратерів *Archimedes* і *Autolycus* з *Aristillus*.

Океанічна група пізньої *Archimedian* епохи представлена морськими відмінами, які є

Рис. 1. Montes Apenninus

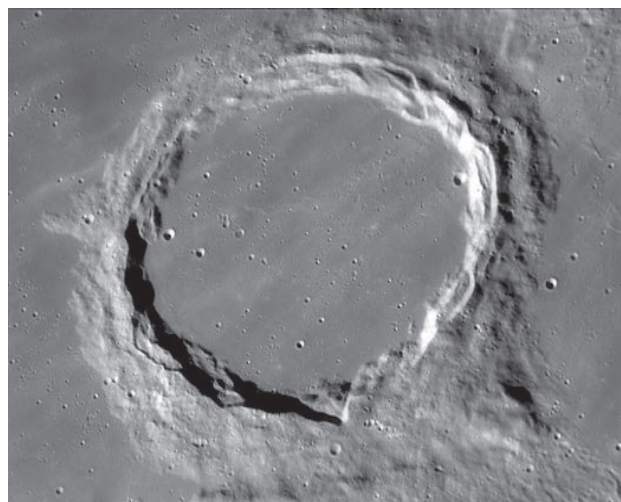
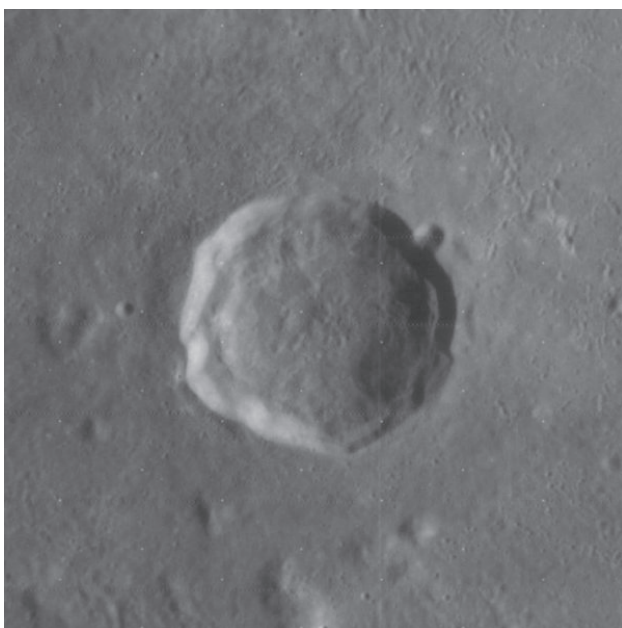
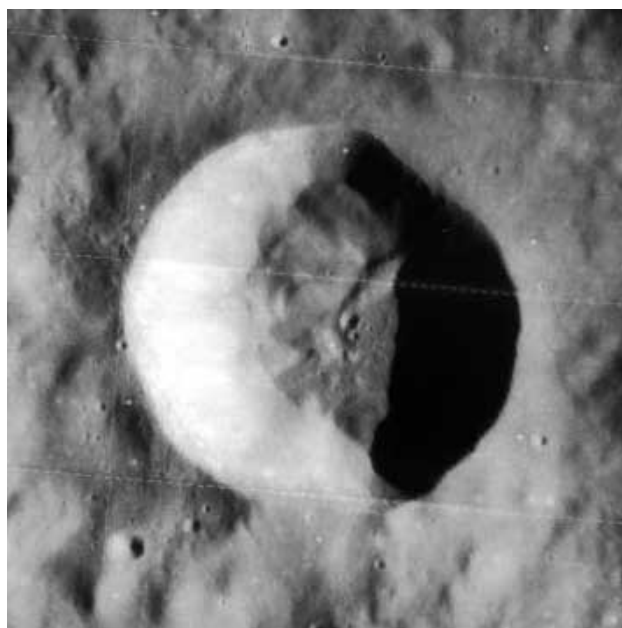

Рис. 2. Кратер Archimedes

а

б

Рис. 3. Кратери *Autolycus* (а) та *Conon* (б)

тотожними до описаних вище в регіонах *Seleucus*, *Aristarchus* та *Timocharis*, поширеними в північно-західній частині регіону (Море Дощів), у південно-східній (Море Пару) та в північно-східній (Море Ясності). Також у цей період проявив себе вулканізм, який у сучасному рельєфі простежується у вигляді базальтових куполів із локальною концентрацією у фронтівній частині *Montes Apenninus*.

Ератосфенська система. В ератосфенський період у регіоні *Montes Apenninus* не утворилося багато нових рельєфних форм. Переважно це дрібні кратери, які досить рівномірно розташовані в усьому регіоні і зазнали модифікацій у коперніканський період. Зокрема, це стосується внутрішніх кратерних схилів.

Коперніканська система. У цей період утворилися великі кратери *Autolycus* і *Conon* (рис. 3), а також безліч дрібніших кратерів, рівномірно розкиданих територією усього регіону. Особливістю коперніканських кратерів є добра збереженість первинних форм, які, якщо і порушені, то нерівномірно в межах цих структур.

У коперніканський період відбулася модифікація і трансформація північно-західного (фронтального) схилу *Montes Apenninus*. Переважно це гігантські зсуви, які суцільним шлейфом охоплюють усю північно-західну периферію «гірської» системи.

Висновки з проведеного дослідження. Аксиоматична концепція складається із трьох основних позицій: 1) пошук інваріантності; 2) абстрагування; 3) фундаменталізація. Застосування теорії симетрії у третьому блоці концепції сприяє виявленню усіх груп рухів та формуванню їх комбінацій, що формує фундамент ландшафтної моделі та структуру ландшафтної організації території, яка вписується у чотири основні групи: 1) замкнутість групи; 2) асоціативність групи; 3) існування одиничного елемента в групі; 4) існування зворотного елемента в групі.

Події, пов'язані з утворенням *Montes Apenninus* та Моря Дощів, відіграли значну роль у формуванні рельєфу більшості дотичних до них регіонів. Загалом регіон специфічний тим, що більшість позитивних деталей рельєфу сформувалися викидами під час утворення мегабасейну Моря Дощів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академику Л.С. Бергу – 135 лет : [сборн. науч. статей]. – Бендеры : Есо-TIRAS, 2011. – 426 с.
2. Барут А. Теория представлений групп и её приложения / А. Барут, Р. Рончка. – М., 1980. – 456 с.
3. Желобенко Д.П. Компактные группы Ли и их представления / Д.П. Желобенко. – М., 1970. – 671 с.
4. Каргаполов М.И. Основы теории групп / М.И. Каргаполов, Ю.И. Мерзляков. – М. : Наука, 1972. – 239 с.
5. Кирилюк С.Н. Ландшафтные комплексы малых лунных кратеров в разрезе геоморфов на примере Дэви Катены / С.Н. Кирилюк // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Географія». – 2012. – Вип. 633–634. – С. 73–76.
6. Кирилюк С. Аксиоматичний метод при ідентифікації ландшафтів місячної поверхні / С. Кирилюк // Фізична географія та геоморфологія. – 2015. – № 2(80). – С. 126–131.
7. Кирилюк С.М. Геоморфи кратера Ла-Перуз в межах видимої півкулі Місяця / С.М. Кирилюк, О.В. Кирилюк // Рельєф і клімат : матер. Міжнар. наук. симпозіуму (м. Чернівці, 23–25 жовтня 2014 р.). – 2014. – С. 38–40.
8. Кирилюк С.М. Морфологічні структури Моря Спокою видимої півкулі Місяця / С.М. Кирилюк, У. Костюк // Геополітика і екогеодинаміка регіонів. – 2014. – Т. 10. – Вип. 1. – С. 607–612.
9. Ковальов О.П. Географічний ландшафт: науковий, генетичний і феноменологічний аспекти / О.П. Ковальов. – Харків : Екограф, 2005. – 388 с.
10. Ляховский В.Д. Группы симметрии и элементарные частицы / В.Д. Ляховский, А.А. Болохов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 337 с.
11. Baldwin R.B. The face of the Moon / R.B. Baldwin. – Chicago : Chicago Univ. Press, 1949. – 239 p.
12. Bell J. Moon 3-D: the lunar surface comes to life / J. Bell. – New York : Sterling Publishing Co., 2009. – 160 p.
13. Fary I. Sur la courbure totale d'une courbe gauche faisant un noeud / I. Fary // Bulletin de la Société Mathématique de France. – 1949. – № 77. – P. 128–138.
14. Fielder G. Lunar geology / G. Fielder. – Chester Springs, Pa., Dufour Editions, 1965. – 184 p.
15. Gilbert G.K. The Moon's face – A study of the origin of its features / G.K. Gilbert // Phil. Soc. Wash. Bull. – 1893. – V. 12. – P. 241–292.
16. Greeley R. Planetary Landscapes, Springer / R. Greeley. – 1994. – 288 p.
17. Greeley R. Introduction to Planetary Geomorphology / R. Greeley. – Arizona State University, 2013. – 252 p.
18. Green J. The geosciences applied to lunar exploration, in Kopal, Zdenek, and Mikhailov, Z.K., eds. / J. Green : The Moon-Intemat. Astron. Union Symposium (Leningrad, 1960). – New York : Academic Press, 1962. – P. 169–257.
19. Hartmann W.K. Concentric structures surrounding lunar basins / W.K. Hartmann, G.P. Kuiper // Arizona Univ. Lunar and Planetary Lab. Commun. – 1962. – V. 1. – No. 12. – P. 51–66.
20. Kesson S.E. Mare basalt petrogenesis – a review experimental studies / S.E. Kesson, D.H. Lindsley // Reviews of Geophysics and Space Physics. – 1976. – V. 14. – P. 361–373.

21. Lindsay J.F. Lunar stratigraphy and sedimentology / J.F. Lindsay. – Amsterdam : Elsevier, 1976. – 302 p.
22. Lowman P.D.Jr. The geologic evolution of the Moon / P.D.Jr. Lowman // Greenbelt, Md., Goddard Space Flight Center. – 1970. – 44 p.
23. Mackin J.H. Origin of lunar maria / J.H. Mackin // Geol. Soc. America Bull. – 1969. – V. 80. – P. 735–748.
24. Markov A.V. The Moon – a Russian view / A.V. Markov. – Chicago : University of Chicago Press, 1962. – 391 p.
25. McCallum I.S. Mineralogy and petrology of sample 67075 and the origin of lunar anorthosites / I.S. McCallum, F.P. Okamura, S. Ghose // Earth and Planetary Science Letters. – 1975. – V. 26. – No. 1. – P. 36–53.
26. McCauley J.F. The nature of the lunar surface as determined by systematic geologic mapping, in Runcorn, S.K., ed., Mantles of the Earth and terrestrial planets / J.F. McCauley. – London : John Wiley&Sons – Intersci. Publishers. – P. 431–460.
27. McCord T.B. Color differences on the lunar surface / T.B. McCord // Jour. Geophys. Research. – 1969. – V. 74. – No. 12. – P. 3131–3142.
28. Milnor J.W. On the total curvature of knots / J.W. Milnor // Annals of Mathematics. – 1950. – No 52. – P. 248–257.
29. Nemchin A.A. Lunar zirconology / A.A. Nemchin, M.L. Grange, R.T. Pidgeon, C. Meyer // Australian Journal of Earth Sciences. – 2012. – Vol. 59-2. – P. 277–290.
30. O'Sullivan K.M. Calibrating several key lunar stratigraphic units representing 4 billion years of lunar history within Schrödinger Basin / K.M. O'Sullivan, T. Kohout, K.G. Thaisen, D.A. Kring // Recent Advances in Lunar Stratigraphy, D.A. Williams and W. Ambrose (eds.). – 2011. – P. 117–128.
31. Pohn H.A. Lunar crater morphology and relative age determination of lunar geologic units. Part 1 / H.A. Pohn, T.W. Offield // Classification, in Geological Survey research. – 1970. – P. 153–162.
32. Quaide W.L. Rilles, ridges and domes – Clues to maria history / W.L. Quaide // Icarus. – 1965. – V. 4. – No. 4. – P. 374–389.
33. Ronca L.B. Statistical geomorphology of the lunar surface / L.B. Ronca, R.R. Green // Geol. Soc. America Bull. – 1970. – V. 81. – P. 337–352.
34. Strom R.G. Lunar mare ridges, rings and volcanic ring complexes / R.G. Strom // Modern geology. – 1971. – V. 2. – P. 133–157.
35. Stuart-Alexander D.E. Lunar maria and circular basins – a review / D.E. Stuart-Alexander, K.A. Howard // Icarus. – 1970. – V. 2. – P. 440–456.
36. Wlasuk P.T. Observing the Moon / P.T. Wlasuk. – London : Springer-Verlag, 2011. – 182 p.

УДК 911.2:528.931(477.82-197)

Кононюк В.П.,
аспірант кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Фесюк В.О.,
доктор географічних наук,
професор кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ОСОБЛИВОСТІ ГІДРОГРАФІЧНОЇ МЕРЕЖІ ПОВЧАНСЬКОЇ ВИСОЧИНИ

У процесі написання статті було проведено дослідження гідрографічної мережі Повчанської височини. Здійснено аналіз публікацій і досліджень із цієї тематики, проведено ідентифікацію гідрографічної мережі та на основі отриманих даних побудовано картосхему річкових басейнів території дослідження.

Ключові слова: гідрографічна мережа, гідрологічні характеристики, річковий басейн, стік, повінь, паводок.

В процессе написания статьи было проведено исследование гидрографической сети Повчанской возвышенности. Осуществлен анализ публикаций и исследований по данной тематике, проведена идентификация гидрографической сети и на основе полученных данных построена картосхема речных бассейнов территории исследования.

Ключевые слова: гидрографическая сеть, гидрологические характеристики, речной бассейн, сток, наводнение, паводок.

Kononyuk V.P., Fesyuk V.O. FEATURES OF THE HYDROGRAPHIC NETWORK POVCHANS'KA HILLS

In the process of writing was the investigation of the hydrographic network of the Povchans'ka hills. Carried out analysis and research on this subject, the identification of the hydrographic network and on the basis of the received data was built map river basin of the study area.

Key words: hydrographic network, hydrological characteristics, river basin, flow, flood, flooding.

Постановка проблеми. Практично в усіх регіонах нашої країни дефіцит водних ресурсів досяг своєї критичної точки. Основний шлях вирішення цієї проблеми полягає у раціональному їх використанні. Для цього необхідно докладне вивчення походження гідрографічної мережі і дослідження характеристик її структури, оскільки вони значною мірою впливають на показники водності річкових систем. На території Повчанської височини протікають одні з найголовніших річкових артерій Рівненської області – Стир та Іква. Вони мають надзвичайний вплив на господарство та природу як у регіоні, так і у всій області. Сама височина та її річкова система є малорозвіданою територією, а недостатня кількість інформації може призвести до проблем набагато більшого масштабу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес до Повчанської височини не є

випадковим, оскільки у цьому регіоні досить інтенсивно відбуваються два процеси. З одного боку, під дією природних чинників має місце постійне переформовування річкових структур, з іншого – територія має досить інтенсивну господарську діяльність.

Аналіз і систематизація наукових праць, що стосуються гідрографічної мережі Повчанської височини (Р.Е. Хортон [9], І.І. Статник [8], М.М. Ганущак [2], В.Й. Мельник [4], А.А. Соколов [7], Л.М. Зуб [3]), показали, що ця територія та її складники є недостатньо вивченими і потребують більш докладного опрацювання. Майже всі перераховані науковці розкривають цю тематику лише в контексті своїх робіт, поглибленого дослідження нині не існує. Отже, актуальним питанням є дослідження закономірностей будови і функціонування річкових систем височини та їхнього впливу на господарство регіону.

Постановка завдання. Основними цілями дослідження є:

- дослідити походження й еволюцію сучасних водних об'єктів Повчанської височини;
- провести ідентифікацію гідрографічної мережі досліджуваного регіону;
- дослідити основні гідрологічні та морфометричні характеристики річкових басейнів території.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повчанська горбисто-структурна височина лежить на південно-західній окраїні Волинської височини в межах Рівненської області і розташована в трикутнику між Стиром на заході та Іквою на сході. Основою Повчанської морфоструктури є куполоподібне підняття у відкладах силуру, девону і верхньої крейди. Морфологічні особливості району зумовлені структурними причинами. В основі

тут лежать дислоковані породи девону. Вони виходять на поверхню у численних ярах та балках, які перетинають височину (Каменярня, Біла Дебря та ін.). Нові підняття структури на початку раннього сармату зумовили характер і напрямок течії р. Ікви, яка обтікає структуру зі південного сходу та сходу (на ділянці нижче с. Верба). На заході території височини протікає річка Стир та її притока Жабичі, на півдні – річка Пляшівка.

Основні характеристики річкових басейнів території Повчанської височини:

- 55% широколистяних лісів на суглинках і чорноземах, проте їхня частка в загальній площі водозбору значно менша (до 10%, зрідка 15–20%);
- хвойні ліси трапляються зрідка;
- помітне підтоплення вздовж водотоку території, зайнятих очеретовими фракціями;

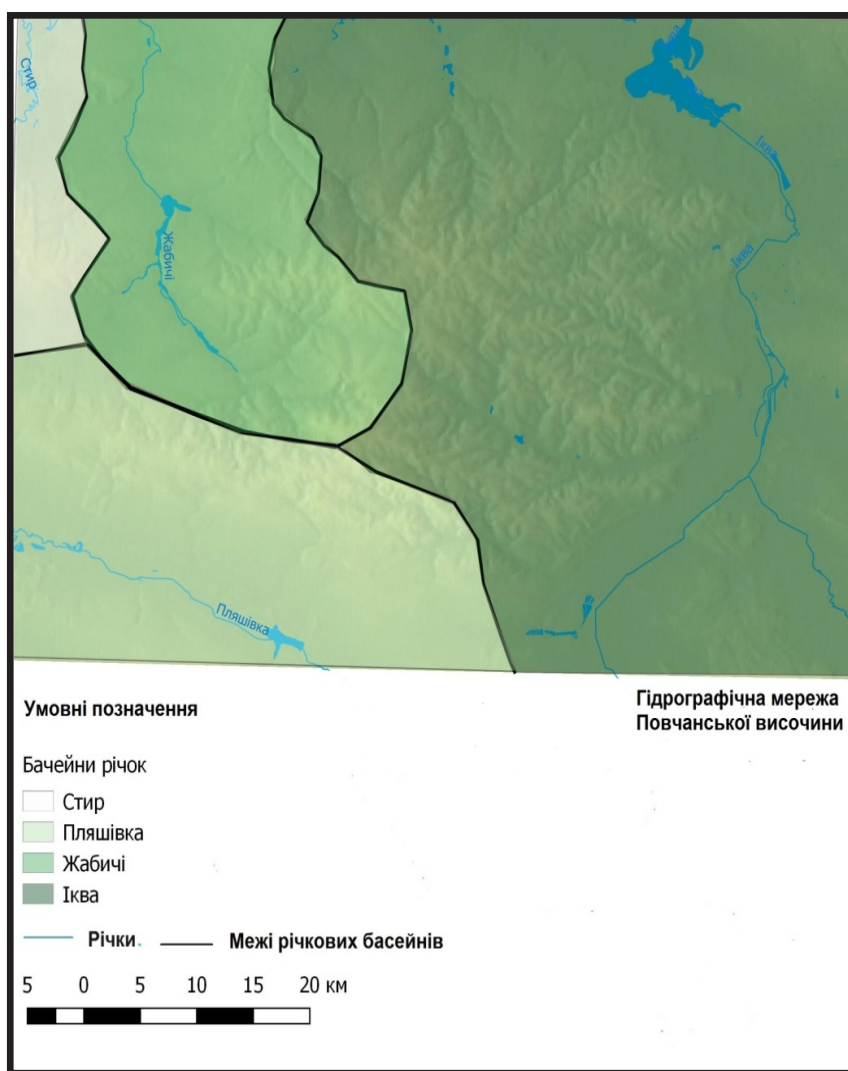

Рис. 1. Гідрографічна мережа Повчанської височини

– частки остепнення на підвищених ділянках рельєфу;

– підвищений шанс ерозійних процесів [3, с. 15].

Особливості річок значною мірою залежать від геолого-геоморфологічних властивостей водозбору. Переважно басейни території можна символічно поділити на два: басейн річки Іква та Стир, саме ці річки та їхні притоки займають найбільшу площу. Поверхня річкового басейну впливає на формування гідрографічної мережі та режим поверхневого стоку як безпосередньо, зумовлюючи довжину, похил і форму схилів, падіння та морфометричні особливості річища тощо, так і через інші складники ландшафту, які тісно пов'язані з рельєфом (грунти та рослинність).

Річкам властивий глибокий вріз вузьких долин і своєрідна лівобережна асиметрія межиріч. Річки Повчанської височини належать до правобережжя басейну Прип'яті. Вони мають широкі долини із заболоченими заплавами. Подекуди в долинах оголюються ділянки кристалічних порід, тоді річка тече глибокою ущелиною. Річки вирізняються малими значеннями глибини, швидкості течії та похилу, в річищах відзначають значну кількість нестійких піщаних перекатів. Більшість річок починаються із джерел, мають широкі долини з пологими похилами, які переважно зменшуються у напрямку до гирла і найчастіше не перевищують 2–10 м/км. Швидкість течії за низької води – 0,2–0,5 м/с, а у повінь зростає до 1 м/с і більше. Більшість рік мають високу мутність вод, оскільки геологічна порода легко піддається вимиванню, це простежується зміною русла річок із часом. Також уздовж русл не зустрічаються перекати та вихід кристалічних порід. На території височини є понад 25 невеликих озер і штучних водойм та більше 65 ставків. Заплавні озера зустрічаються на заболочених ділянках, в основному невеликої площі, але з густою та багатогою рослинністю, насиченою фауною [5, с. 210].

Річки Стир та Іква є найбільшими і найповноводнішими на Повчанській височині. Річка Іква протікає східною частиною височини і впадає у річку Стир. Долина річки Ікви у верхів'ї коритоподібна, з крутими схилами, в нижній частині ширина заплави перевищує 5 км. Заплава переважно двостороння, подекуди заболочена, шириною від 100–200 до 650 м. Русло слабко звивисте, на окремих ділянках зарегульоване ставками та

водосховищами (зокрема, Млинівським), його ширина 5–25 м, глибина 0,5–2,2 м. Живлення мішане, переважно снігове. Середні витрати води 3,27 м³/с, середні витрати наносів – 0,62 кг/с, середня каламутність – 0,212 кг/м³. У басейні споруджено меліоративні системи «Іква», «Тартацька» та ін. Басейн річки Стир, що є найбільшою правою притокою Прип'яті, витягнутий із південного заходу на північний схід і розміщений у двох геоморфологічних областях: верхня і середня частини його перебувають у межах Волино-Подільської височини та її відрогах, нижня займає частину великої Поліської низовини – Прип'ятське Полісся. У басейні є майже 24 річки та струмки, які виконують функції магістральних каналів осушувальних систем. Також на території височини є водосховища, найбільшим із яких є Хрінницьке водосховище. Розташоване водосховище на межі Рівненської (Демидівський район) та Волинської (Горохівський район) областей. Площа становить 18,2 км², об'єм – 29,6 млн. м³. Хрінницька ГЕС збудована в 1957 р. з метою забезпечення прилеглих територій електроенергією та створення потужного рибного господарства. Нині Хрінницьке водосховище є одним із найбільших рекреаційних центрів Рівненської області, основним джерелом прибутку Демидівського району. Однак створення водойми змінило локальну систему геоморфолітогенезу та активізувало низку несприятливих геоморфологічних процесів, які загрожують безпеці людини та господарському комплексу. Долина річки Стир тут характеризується виразною асиметричністю: правий берег переважно крутий, а лівий складений двома надзаплавними терасами. Спроектована висота підйому води, що становила 4 м, повністю затопила заплаву. Такий нормальний підпірний рівень активізував абразію правих берегів, а також розмив першої надзаплавної тераси [3, с. 25–30; 7, с. 187].

Водозбірні басейні переважно почленовані ярами і балками. Частина річок улітку пересихає. Малим річкам нерідко властивий глибокий вріз вузьких, часом каньйоноподібних долин і своєрідна лівобережна асиметрія межиріч. Рельєф багатьох малих водозборів ускладнюється виходами твердих вапняків та яружно-балковими системами. Плоскі вододіли розділені широкими і глибокими долинами річок, басейни яких ускладнені яружно-балковими формами [3, с. 48].

Річки Повчанської височини характеризуються чітко визначеною весняною повінню, низькою літньою меженню з окремими дощовими паводками, незначним осіннім підвищенням водності, низькою зимовою меженню, яка досить часто порушується паводками у відлигу. За весняну повінь проходить від 40 до 80% величини стоку за рік. Головним джерелом живлення річок є атмосферні опади. Рівнинні річки живляться переважно (50–80%) талими сніговими водами. Підземне живлення для річок території становить 10–20% і тільки для окремих із них – до 50%. Навесні рівні води, як правило, піднімаються на кілька днів раніше скресання. Є окремі випадки, коли на малих річках максимальні весняні рівні проходять під час льодоставу. Початок водопілля на малих річках – частіше в першій – другій декаді березня, інколи в другій – третій декаді лютого. Закінчується водопілля у другій половині квітня, іноді в першій декаді травня. Максимальний стік річок формується у результаті надходження талих снігових вод або за рахунок дощів. Причому на річках із переважанням снігового живлення максимальний стік виникає від танення снігу і від дощу, тоді як на річках дощового живлення він формується лише за рахунок дощів. Величина максимального стоку за інших однакових умов залежить від інтенсивності танення снігу чи випадіння дощу, величин втрати вологи на просочування та акумуляцію, від розмірів площ, охоплених одночасно таненням снігу або дощем. Поширені в басейні річки, озера або ліси зменшують величину максимального стоку. Літньо-осіння межень спостерігається від кінця повені до початку осінніх паводків (червень – листопад) або до льодових явищ, утримується від 120 до 170 днів. Літньо-осіння межень пов'язана з малою кількістю опадів і значними витратами води на випаровування. У цей період річки живляться переважно ґрунтовими водами, інколи літня межень може перериватися короткочасними паводками [6, с. 256; 7, с. 192].

Потужність підняття і загальне підвищення рівнів води навесні різноманітні і залежать від гідрометеорологічних умов весняного періоду і гідрографічної будови річкового басейну. Найбільш часто рівні води весною за добу піднімаються на 20–40 см, інколи (максимальні спостережені) – на 100–200 см. На річках із великою заболоченістю басейнів і широкою заплавою

максимальне підняття рівнів не перевищує 100 см на добу.

Загальне підняття рівнів у весняну повінь змінюється у значних межах і становить: за низької повені – 1,0–2,0 м, за середньої – 2,0–4,0, за дуже високої – 5,0–6,0 м. На заболочених річках із широкими заплавами загальне підняття рівнів не перевищує 2–3,5 м навіть у роки з дуже високою весняною повінню [5, с. 136].

Літньо-осіння межень триває з травня до жовтня – листопада і часто порушується формуванням дощових паводків, висота і частота повторення яких збільшується з півночі на південь і південний захід.

Річки території дослідження переносять велику кількість твердих часток-наносів, що утворюють твердий стік. Множинність і склад їхні різні, що залежить від фізико-географічних особливостей території та потужності процесів ерозії у їхніх басейнах. У русла річок щороку змивається у середньому 120 млн. т ґрунту.

Головними чинниками формування твердого стоку є еродованість території, глиbokість врізу річкової долини, характер атмосферних опадів. Важливу роль відіграє також природна або штучна зарегульованість річкового стоку. Сумісна дія цих факторів зумовлює те, що середня багаторічна мутність води різних річок коливається від одиниць до сотень і навіть тисяч грамів на 1 м³. Із збільшенням розмірів річок мутність води і модуль твердого стоку переважно зменшуються. Це зумовлено більшою пологістю схилів на великих водозборах, зменшенням транспортуючої здатності потоку та ін. У північній частині води практично повсюдно мають гідрокарбонатно-кальцієвий склад, а в південній – гідрокарбонатний натрієво-кальцієвий. Відповідно, мінералізація води змінюється від 594–603 мг/дм³ до 630–690 мг/дм³. На відміну від річкових вод, підземні води мають більш високу мінералізацію (у 1,1–1,4 рази) і відносні концентрації іонів натрію; у басейні Стиру за рівної мінералізації у підземних водах спостерігається значно нижча концентрація сульфатів [6, с. 188].

На Повчанській височині, де багато суглинкових відкладів та надзвичайно висока розораність, водна ерозія охоплює великі площі. Це зумовлюють і кліматичні особливості зони: сильні відлиги взимку й інтенсивні літні зливові дощі. Тому мутність вод у річках збільшується –

середня річна її величина варіює від 100–250 до 500 г/м³ у межах височини, а максимальне значення мутності досягає навіть 3 000 г/м³. Малі водотоки в період паводків можуть перетворюватись на грязьові потоки [5, с. 142].

У річках розвивається складний комплекс водної і водно-болотної рослинності та не менш різноманітної фауни. Організми, що живуть тут, набули низки адаптацій (приспосувань). Планктонні організми (з рослин – водорості, з тварин – інфузорії, коловертки, гіллястовусі й веслоногі рачки) мають питому вагу, що наближається до питомої ваги води. Бентосні ж тварини (тобто ті, що мешкають на дні водойми) мають більшу вагу та інші пристосування для донного існування. Серед останніх спостерігається високий ступінь спеціалізації. Тут є тварини, здатні прикріплюватися до занурених у воду предметів (наприклад, дрейссена, моховатки, губки); є такі, що закопуються у ґрунт (олігохети, деякі м'якуни, личинки комах); є види, що риють нори в глинистому ґрунті (деякі одноденки); є такі, що мешкають під камінням та іншими зануреними предметами; є тварини, що живуть у водних заростях, тощо [3, с. 167].

Річки, озера, водосховища мають рекреаційне значення. На їхніх берегах створено пансіонати, будинки, бази відпочинку. З усього об'єму забору підземних вод для господарсько-питного водопостачання використовується 30%, для сільського господарства – 42%, для виробничо-технічного водопостачання – 28% [4, с. 44].

Однією з основних проблем використання водних ресурсів є їх забруднення отрутохімікатами, хімічними засобами захисту рослин тощо. Неправильне внесення мінеральних добрив у ґрунт також призводить до потрапляння шкідливих речовин у поверхневі та підземні води. Забруднення річкових систем твердим пластиком сміттям щороку набуває усе більших масштабів [4, с. 43].

Висновки з проведеного дослідження. Дослідивши гідрографічну мережу Повчанської височини, можна зробити такі висновки: Повчанська горбисто-структурна височина лежить на південно-західній окраїні Волинської височини в межах Рівненської області і розташована в трикутнику між Стиром на заході та прониззям Ікви на сході. Нові підняття структури на початку раннього сармату зумовили характер і напрямок

течії річки Ікви, яка обтікає структуру з південного сходу та сходу (на ділянці нижче с. Верба). На заході території височини протікає річка Стир та її притока Жабичі, на півдні річка Пляшівка. Річки Повчанської височини належать до правобережжя басейну Прип'яті. Вони мають широкі долини із заболоченими заплавами. Подекуди в долинах оголюються ділянки кристалічних порід, тоді річка тече глибокою ущелиною. Для річок характерні малі глибини, швидкості течії та похил, у річищах – значна кількість нестійких піщаних переكاتів. Більшість річок починаються з джерел, мають широкі долини з пологими похилами, які переважно зменшуються у напрямку до гирла і найчастіше не перевищують 2–10 м/км. Швидкість течії за низької води – 0,2–0,5 м/с, а під час повені зростає до 1 м/с і більше. Більшість рік мають високу мутність вод, оскільки гірські породи легко піддаються вимиванню, це можна простежити за зміною русла річок із часом. Інтенсивність підняття і загальне підвищення рівнів води навесні різноманітні і залежать від гідрометеорологічних умов весняного періоду та гідрографічної будови річкового басейну.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бирюков А.В. Фоновые характеристики речной сети Подольской возвышенности / А.В. Бирюков, Б.В. Киндюк // Матеріали VIII наукової конференції молодих вчених ОДЕКУ. – Одеса: ОДЕКУ, 2008. – С. 48.
2. Ганущак М.М. Методи й підходи до комплексного вивчення басейнової системи р. Стир / М.М. Ганущак, Н.А. Тарасюк // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2011. – № 9: Геогр. науки. – С. 19–29.
3. Зуб Л.М. Малі річки України: характеристика, сучасний стан, шляхи збереження / Л.М. Зуб, Г.О. Карпова. – 1991. – 220 с.
4. Мельник В.Й. Екологічна оцінка сучасного стану якості річкових вод Рівненської області / В.Й. Мельник // Український географічний журнал. – 2000. – № 4. – С. 44–52.
5. Малі річки України: [довідник] / [А.В. Яцик, Л.Б. Бишовець, Є.О. Богатов та ін.]; за ред. А.В. Яцика. – К.: Урожай, 1991. – 296 с.
6. Паламарчук М.М. Водний фонд України: [довід. посіб.] / М.М. Паламарчук, Н.Б. Закорчевна. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
7. Соколов А.А. Гидрография СССР: [учеб. пособ.] / А.А. Соколов. – Л.: Гидрометеоиздат, 1952. – 470 с.
8. Статник І.І. Екологічний стан басейну р. Горинь / І.І. Статник // Вісник Українського державного академічного водного господарства. – Рівне, 1998. – Вип. 1. – С. 78–81.
9. Хортон Р.Е. Эрозионное развитие рек и водосборных бассейнов / Р. Е. Хортон; пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1948. – 159 с.

УДК 911.2: 502.5:528.9

Мартинюк В.О.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології, географії та туризму
Рівненський державний гуманітарний університет

ОЦІНКА ЛАНДШАФТНОЇ СТРУКТУРИ ЛОКАЛЬНИХ ТЕРИТОРІЙ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДЛЯ ПОТРЕБ ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

За результатами польових напівстаціонарних ландшафтних досліджень на ключових ділянках Волинського Полісся побудовано ландшафтно-картографічну модель Сарненсько-Степанського природного району. Здійснено ландшафтометричну оцінку геокомплексів (територіальних та аквальних) цього району на рівні ландшафтних місцевостей і урочищ. Запропоновано основні напрями використання ландшафтних карт для потреб збалансованого природокористування на локальних територіях.

Ключові слова: ландшафт, ландшафтно-картографічна модель, природний територіальний (або аквальний) комплекс, ландшафтна місцевість, ландшафтне урочище, ландшафтометрична оцінка, збалансоване природокористування.

По результатам полевых полустационарных ландшафтных исследований на ключевых участках Волинского Полесья построено ландшафтно-картографическую модель Сарненско-Степанского природного района. Осуществлена ландшафтометрическая оценка геокомплексов (территориальных и аквальных) этого района на уровне ландшафтных местностей и урочищ. Предложены основные направления использования ландшафтных карт для целей сбалансированного природопользования на локальных территориях.

Ключевые слова: ландшафт, ландшафтно-картографическая модель, природный территориальный (или аквальный) комплекс, ландшафтная местность, ландшафтное урочище, ландшафтометрическая оценка, сбалансированное природопользование.

Martyniuk V.O. ASSESSMENT OF THE LANDSCAPE STRUCTURES THE LOCAL AREAS OF VOLYN POLESIE FOR THE PURPOSES OF THE BALANCED NATURE MANAGEMENT

The results of field semi landscape researches on the basic areas of Volyn Polissya built landscape mapping model Sarnens'ko-Stepans'koho natural area. The landscape metric evaluation of the geocomplexes (territorial and aquatic) of the area at the landscape areas and urochysch (ecosites) level done. The basic directions to use of landscape maps for the needs of sustainable environmental management in local areas suggested.

Key words: landscape, landscape mapping model, natural territorial (or aquatic) complex, landscape area (landscape locality), landscape urochysche (ecosite), landscape metric evaluation, balanced nature.

Постановка проблеми. Адміністративно-територіальна реформа в державі, що започаткована Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [1], вимагає належного картографічного забезпечення для потреб ландшафтного планування, галузевого природокористування та управління локальними самоврядними територіями. Важливе місце у розвитку малих територій мають посісти великомасштабні ландшафтні карти. Такі карти відображають синтезовану геокомпонентну складову частину території адміністративної управлінської одиниці (об'єднаної територіальної громади (ОТГ), адміністратив-

ного району), фізико-географічного району тощо.

Багаторічні ландшафтознавчі дослідження, що ведуться нами у межах Волинського Полісся, передбачають у кінцевому результаті створення ландшафтного кадастру фізико-географічних районів цього природного регіону для сучасних потреб природокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку нинішнього століття ландшафтознавчі дослідження активізувалися на загальнонаціональному, природно-регіональному та адміністративному рівнях ученими науково-дослідних (В.Т. Гриневецький, В.С. Давидчук,

Р.Ф. Зарудна, В.М. Пашенко, Л.Ю. Сорокіна, Ю.М. Фаріон, В.М. Чехній та ін.) та науково-освітніх установ (М.Д. Гродзинський, В.М. Гуцуляк, Г.І. Денисик, Є.А. Іванов, І.С. Круглов, С.І. Кукурудза, Н.В. Максименко, А.В. Мельник, Б.П. Муха, В.М. Петлін, Г.П. Пилипенко, К.А. Позаченюк, Д.В. Свідзинська, О.В. Савицька, І.Г. Черваньов, П.Г. Шищенко та ін.) України. У монографії С.В. Міхелі «Українське ландшафтознавство: витoki, становлення, сучасний стан» [2] ґрунтовно аналізуються сучасні напрями й територіальні аспекти розвитку ландшафтознавчих досліджень в Україні.

Стосовно сучасних ландшафтознавчих пошуків у межах Волинського Полісся, то вони проводяться в основному вченими Львівського (С.І. Кукурудза, І.Б. Койнова [3], П.В. Климович [4] та ін.) і Східноєвропейського (А.Р. Гринасюк [5], О.В. Ільїна [6], О.В. Міщенко [7], Н.А. Тарасюк та ін. [8–9] та ін.) національних університетів, а також Рівненського державного гуманітарного університету (В.О. Мартинюк [10]).

Сучасна практика природокористування ставить нові вимоги до розробки ландшафтних карт на засадах ГІС-технологій із можливістю оперативного внесення змін, що відбуваються під впливом природно-антропогенних трансформацій. На жаль, незважаючи на наявне картографічне забезпечення тематичними ландшафтними картами окремих територій [11–13 та ін.], усе ж відчувається брак великомасштабних карт морфологічної будови конкретних ландшафтів (або адміністративних територій).

Методика дослідження ґрунтується на роботах із ландшафтознавства [14] та польових фізико-географічних пошуках [15], ГІС-картографуванні геосистем [16–17], методах ландшафтометричної оцінки геокомплексів [18].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості ландшафтно-структури модельного фізико-географічного району Волинського Полісся (на прикладі Сарненсько-Степанського природного району) і здійснити ландшафтометричну оцінку геокомплексів (природних територіальних і аквальних комплексів, ПТК і ПАК) цієї локальної території для потреб збалансованого природокористування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сарненсько-Степанський ландшафт, відомий як Колківсько-Сарненський на схемі фізико-географічного районування України [19], займає центральне положення у межах східної частини Волинського Полісся (рис. 1). На сході природний район обмежений фундаментом Українського кристалічного щита, який в окремих місцях має виходи на денну поверхню. На північному сході його межа збігається з обширним пониженням осадових товщ палеогенових відкладів Київського ярусу й відокремлюється Льва-Горинським ландшафтом. Північно-західна межа ландшафту збігається зі східним крилом Волинського моренного пасма, а на заході обмежується адміністративним кордоном із Волинською областю. На півдні цей ландшафт межує із Костопільським природним районом, де проходить глибинний розлом субширотного розташування [20].

За нашими оцінками, площа Сарненсько-Степанського ландшафту становить 2742,898 км², або 24,19% від площі ландшафтів східної частини Волинського Полісся. Майже вся територія ландшафту лежить у центральній та нижній частинах басейну рік Горині та Случі (рис. 2). У геоморфологічному плані ландшафт сформувався у межах Сарненської акумулятивної рівнини з переважанням абсолютних висот 150–180 м і незначним загальним похилом поверхні на північ [22, с. 161]. Сарненсько-Степанський ландшафт вивпнений алювіальними та флювіогляціальними, переважно піщаними відкладами, підстеленими палеогеновими та крейдовими породами. Морфологічні особливості ландшафту також зумовлені частковим його розташуванням у межах прадолини Стир-Словечна [23]. Рівнинність поверхні порушують численні піщані горби, здебільшого заліснені, пасма, дюни заввишки до 5–15 м, особливо на басейновому відрізку Горині і Случі від Сарн до Дубровиці, між якими простягаються великі заболочені зниження. Для району характерні неглибокі річкові долини з широкими заболоченими заплавами і розширеними першими надзаплавними терасами. Заболоченість різко зростає у східній, Заслучанській, частині району [24]. У межах Сарненсько-Степанського ландшафту

нами виокремлено п'ять місцевостей та 31 вид урочищ (рис. 2).

Легенда до рис. 2

I. Горбисто-дюнні місцевості на потужних водно-льодовикових відкладах

Урочища. 1. Піщані дюни та горби з опуклими вершинами і слабоспадистими (6–10°) схилами, вкриті лишайниково-різнотравними та вересово-зеленомоховими борами і суборами на слабогумусованих пісках та дерново-слабопідзолистих ґрунтах. **2.** Хвилясті і вирівняні ділянки межиріч, вкриті чагарничково-зеленомоховими та орляково-різнотравними березово-сосновими та дубово-сосновими лісами на дерново-слабопідзолистих і дерново-прихованопідзолистих, місцями глеуватих, ґрунтах, частково забудовані та розорані. **3.** Замкнуті міждюнні пониження, вкриті осоково-ситниково-зеленомоховими розрідженими вільховими та березово-вільховими лісами на дер-

нових глейових і лучно-болотних ґрунтах, частково меліоровані та розорані. **4.** Невеликі мілководні озера продовгуватої форми, вкриті очеретяно-осоково-лататтевими та харвордестовими угрупованнями на малопотужних піщано-мулистих відкладах. **5.** Штучні дамби, насипи і дороги. **6.** Меліоративні канали.

II. Місцевості підвищених ділянок флювіо-гляціальної рівнини

Урочища. 7. Незначні за площею горби та гряди зі слабоспадистими (6–10°) схилами, вкриті дубово-сосновими та березово-сосновими, лишайниково-вересовими лісами на дерново-підзолистих піщаних і супіщаних ґрунтах, частково розорані та забудовані. **8.** Обширні хвилясті ділянки акумулятивної рівнини, вкриті сосновими та березово-сосновими, чорничниково-зеленомоховими лісами на дерново-слабопідзолистих глеуватих і дернових глеуватих супіщаних і піщаних ґрунтах,

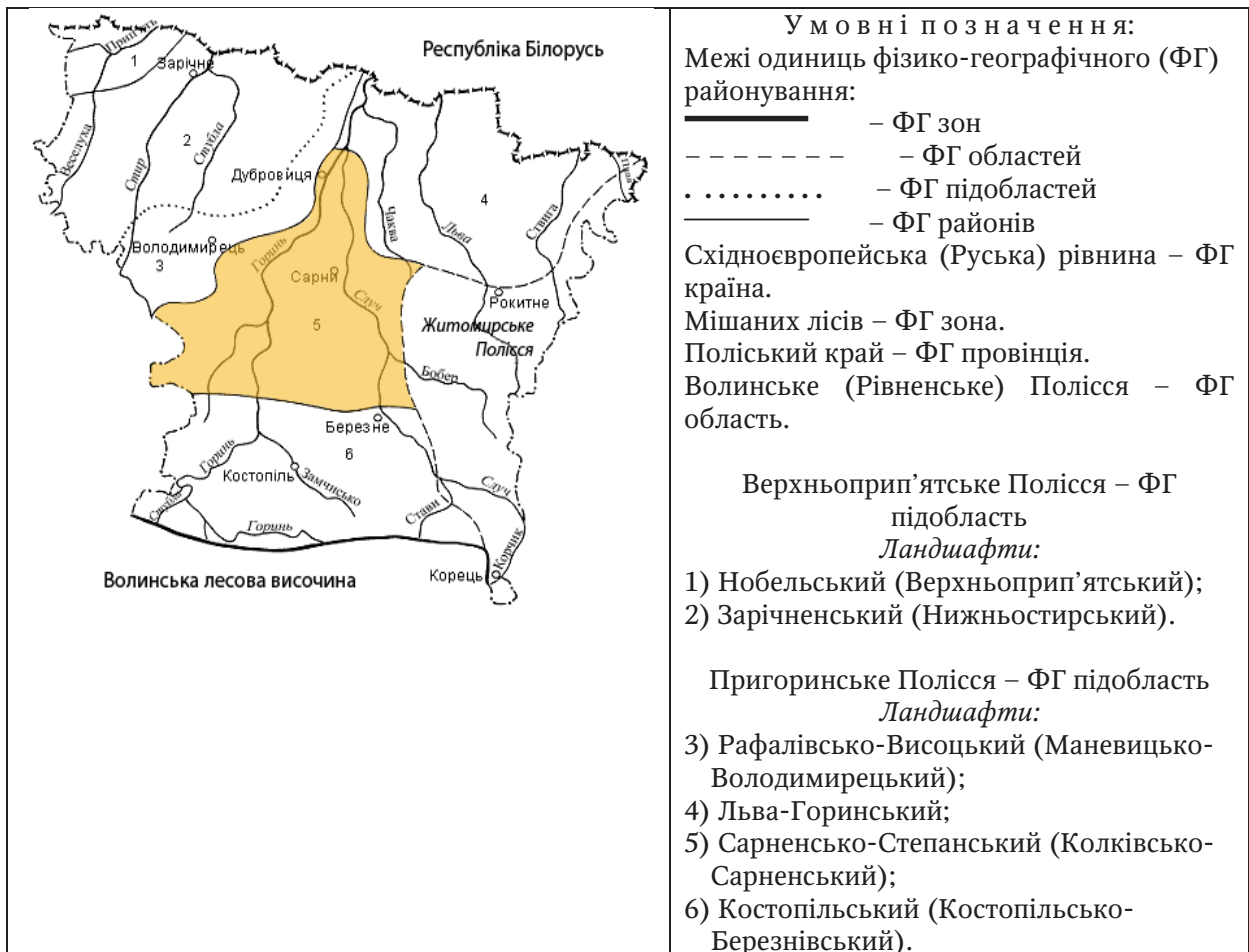

Рис. 1. Місце Сарненсько-Степанського ландшафту на схемі фізико-географічного районування східної частини Волинського Полісся [21]

частково розорані та забудовані, фрагментарно меліоровані. **9.** Невеликі локальні замкнуті пониження, вкриті вільхово-березово-сосновими та вільховими низькобонітетними лісами на лучних та лучно-болотних супіщаних і суглинкових ґрунтах, фрагментарно меліоровані. **10.** Озера з торф'яно-сапропелевими відкладами, що сформувалися на водно-льодовикових пісках і суглинках із видовим різноманіттям надводних та підводних макрофітів. **11.** Штучні водойми з регульованим водним режимом. **12.** Дренажні канали та русла струмків.

III. Місцевості середньовисотних ділянок флювіогляціальної рівнини

Урочища. **13.** Невисокі горби та гряди зі слабоспадистими (6–10°) схилами, вкриті лишайниково-чагарничковими та чорничниково-зеленомоховими сосновими і дубово-сосновими лісами на дерново-слабопідзолистих ґрунтах. **14.** Слабохвилясті ділянки рівнини, вкриті вільхово-сосновими чагарничково-зеленомоховими та березово-сосновими різнотравно-зеленомоховими лісами на дерново-слабопідзолистих глеюватих і лучних глейових ґрунтах, переважно меліоровані. **15.** Обширні замкнуті пониження, вкриті чагарничково-різнотравно-зеленомоховими та різнотравно-сфагновими угрупованнями з вільхово-

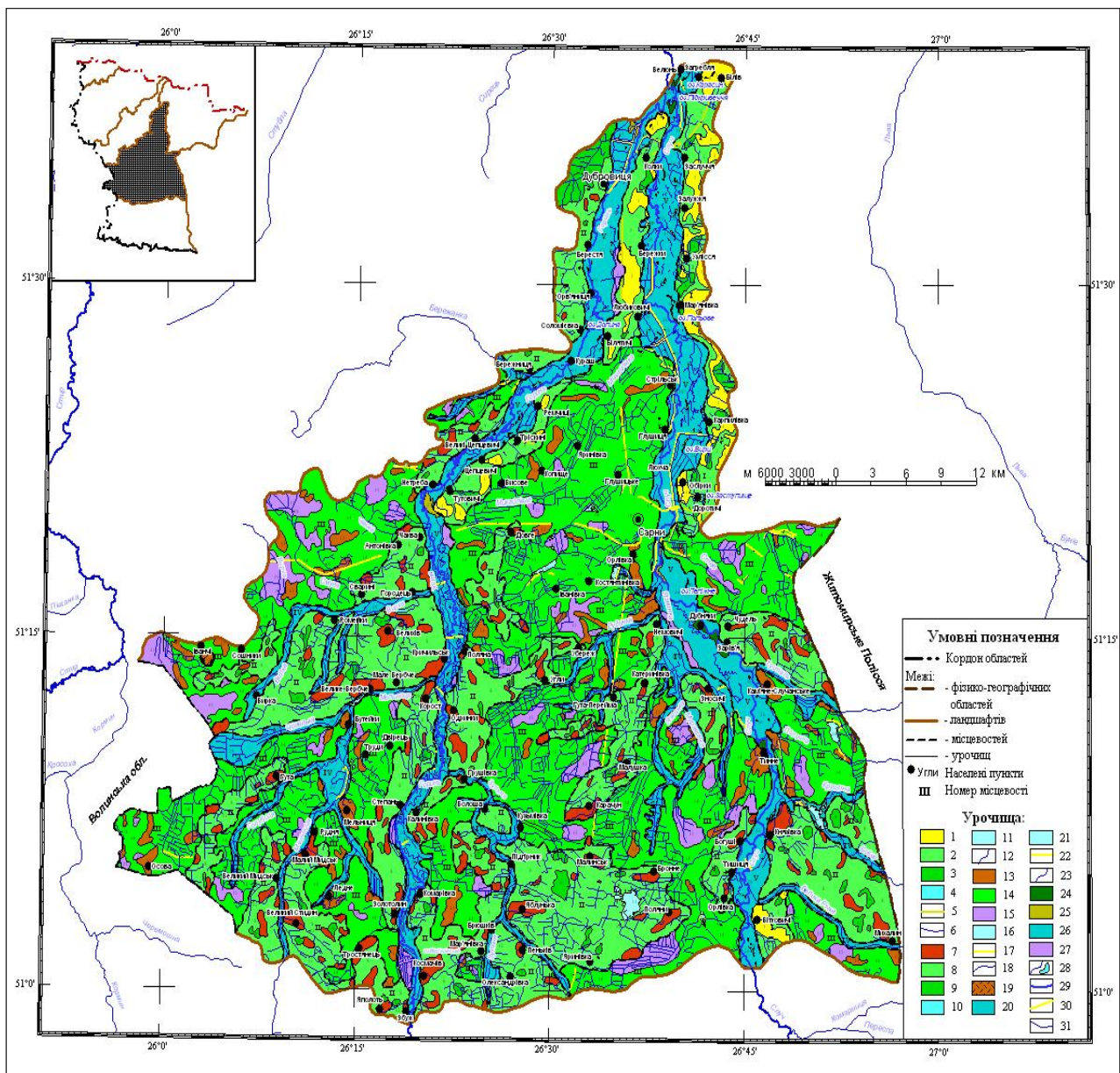

Рис. 2. Геокомплекси Сарненсько-Степанського ландшафту (зменшено з карти м-бу 1:100 000)

березовим і березово-сосновим рідколіссям на торфовищах неглибоких і середньоглибоких, на меліорованих ділянках, трансформованих у мулуватото-торфові неглибокі та середньоглибокі ґрунти. **16.** Штучні водойми з регульованим водним режимом. **17.** Дамби та насипи доріг. **18.** Меліоративні канали і русла струмків. **19.** Базальтові кар'єри з обривистими (>45°) схилами в місцях слабопіднятих вододільних гряд.

IV. Заболочені місцевості долин малих річок та дрібних струмків на алювіальних відкладах

Урочища. **20.** Заболочені долини струмків, вкриті осоково-злаково-різнотравними та різнотравно-зеленомоховими угрупованнями на лучно-болотних ґрунтах і торфовищах неглибоких. **21.** Штучні водойми з регульованим водним режимом. **22.** Водно-регулюючі дамби із шлюзами та насипи. **23.** Русла малих річок і водотоків.

V. Місцевості долин рр. Горинь та Случ

Урочища. **24.** Перші надзаплавні тераси, вкриті різнотравно-злаковими луками на лучних глеуватих та глейових ґрунтах. **25.** Прируслові піщані дюни та гряди з пологими (3–5°) схилами, фрагментарно вкриті різнотравно-осоковими угрупованнями на слабозакріплених пісках. **26.** Заплави рік, вкриті осоково-злаково-різнотравними та осоково-різнотравно-зеленомоховими луками на лучних глейових та лучно-болотних ґрунтах, частково меліоровані. **27.** Притерасні пониження, вкриті різнотравно-зеленомохово-вільховим рідколіссям на лучно-болотних ґрунтах та торфовищах неглибоких. **28.** Староріччя і старичні озера на мілководді, які фрагментарно вкриті надводними і підводними макрофітами на малопотужних мулисто-піщаних відкладах. **29.** Меандровані русла рр. Горинь та Случ із плесами, островами та мілководдям, що постійно змінюються. **30.** Протипаводкові дамби та насипи. **31.** Меліоративні канали.

Перший висотний рівень посідають горбисто-дюнні місцевості на потужних водно-льодовикових відкладах, вони займають 171,662 км² (6,26%), тут виокремлено 69 контурів урочищ, або 11,31% (таблиця). Найбільшу площу (100,077 км², або 58,30%) займають урочища хвилястих і вирівняних ділянок межиріч. За

частотою зустрічності посідають ПТК піщаних горбів та дюн – 39,13% контурів у межах місцевості.

Другий висотний рівень посідають місцевості підвищених ділянок флювіогляціальної рівнини, їхня площа становить 847,191 км² (30,89%) у межах ландшафту (табл. 1). Ці місцевості відзначаються найбільшою строкатістю ландшафтною структурою, тут нараховується 241 контур ПТК, що становить 39,51%. Доміnantними урочищами є обширні хвилясті ділянки акумулятивної рівнини, якими зайнято 80,62% місцевості. За частотою зустрічності ПТК понад 50% контурів перше місце посідають урочища незначних за площею горбів і гряд зі слабоспадистими (6–10°) схилами. Також слід зазначити, що в межах місцевості виокремлено три акваурочища, зокрема озер, штучних водойм та дренажних каналів.

Найбільшу площу (1 191,162 км²) посідають місцевості середньовисотних ділянок флювіогляціальної рівнини (рис. 2), які займають 43,43% території ландшафту. У межах цієї місцевості виокремлено сім видів урочищ, із них два аквальних. Доміnantними є урочища слабохвилястих ділянок рівнини, площа яких становить 971,5339 км² (81,56%). Як і в попередній місцевості, за частотою зустрічності виступають урочища невисоких горбів та гряд, кількість контурів яких 87 одиниць, що становить 46,77%.

У межах згаданої місцевості на заході Сарненсько-Степанського ландшафту зустрічаються два локальні виходи базальтів, що представлені кар'єром у населеному пункті Іванчі. Вони є проявом трапового вулканізму верхнього протерозою серед товщі осадових порід.

Найнижчий гіпсометричний рівень посідають місцевості заболочених долин малих річок та дрібних струмків, площа яких становить 175,317 км² (6,39%) та долини рік Горинь і Случ, територія яких займає 357,57 км² (13,04%). Місцевості долин малих річок є типовими за фізіономічними особливостями з такими ж місцевостями території Волинського Полісся. Майже вся місцевість, а це 96,68%, зайнята урочищами заболочених долин струмків, які є також доміnantними (56,25%) за частотою зустрічності. Також виокремлено урочища штучних водойм, русел малих річок та водно-регулюючі дамби.

Таблиця 1

Оціночні показники геокомплексів Сарненсько-Степанського ландшафту

Вид урочищ (індекс)	Площа виду ПТК і ПАК, км ²	% площі виду від площі місцевості	Кількість контурів виду	% від загальної кількості контурів у місцевості	Середня площа виду урочищ, км ²	*Індекс подрібненості	*Коефіцієнт складності	*Коефіцієнт ландшафтної роздрібненості
I. Горбисто-дюнні місцевості на потужних водно-льодовикових відкладах								
1	58,1658	33,88	27	39,13	2,1543	0,464	12,53	0,963
2	100,0768	58,30	12	17,39	8,3397	0,120	1,44	0,917
3	12,1267	7,06	14	20,29	0,8662	1,154	16,16	0,929
4	0,2102	0,12	16	23,19	0,0131	76,118	1217,89	0,938
5	0,1407	0,08	** –	–	–	–	–	–
6	0,9416	0,55	–	–	–	–	–	–
Усього	171,6618	100,00	69	100,00	–	–	–	–
II. Місцевості підвищених ділянок флювіогляціальної рівнини								
7	108,9522	12,86	134	55,60	0,8131	1,230	164,81	0,993
8	682,984	80,62	23	9,54	29,6950	0,034	0,77	0,957
9	45,015	5,31	67	27,80	0,6719	1,488	99,72	0,985
10	0,2509	0,03	14	5,81	0,0179	55,799	781,19	0,929
11	3,1411	0,37	3	1,24	1,0470	0,955	2,87	0,667
12	6,848	0,81	–	–	–	–	–	–
Усього	847,1912	100,00	241	100,00	–	–	–	–
III. Місцевості середньовисотних ділянок флювіогляціальної рівнини								
13	84,4889	7,09	87	46,77	0,9711	1,030	89,59	0,989
14	971,5339	81,56	15	8,06	64,7689	0,015	0,23	0,933
15	117,0553	9,83	51	27,42	2,2952	0,436	22,22	0,980
16	3,7032	0,31	31	16,67	–	–	–	–
17	0,6959	0,06	–	–	–	–	–	–
18	12,4248	1,04	–	–	–	–	–	–
19	1,2602	0,11	2	1,08	0,6301	1,587	3,17	0,500
Усього	1191,162	100,00	186	100,00	–	–	–	–
IV. Заболочені місцевості долин малих річок та дрібних струмків на алювіальних відкладах								
20	169,499	96,68	9	56,25	18,8332	0,053	0,48	0,889
21	2,2484	1,28	7	43,75	0,3212	3,113	21,79	0,857
22	0,0984	0,06	–	–	–	–	–	–
23	3,471	1,98	–	–	–	–	–	–
Усього	175,3168	100,00	16	100,00	–	–	–	–
V. Місцевості долин річок Горинь та Случ								
24	3,3676	0,94	4	4,08	0,8419	1,188	4,75	0,750
25	2,5597	0,72	3	3,06	0,8532	1,172	3,52	0,667
26	323,77	90,55	1	1,02	323,7700	0,003	0,0031	0,000
27	11,8685	3,32	6	6,12	1,9781	0,506	3,03	0,833
28	6,78646	1,90	84	85,71	0,0808	12,378	1039,72	0,988
29	6,759	1,89	–	–	–	–	–	–
30	0,4929	0,14	–	–	–	–	–	–
31	1,9616	0,55	–	–	–	–	–	–
Усього	357,5658	100,00	98	100,00	–	–	–	–
Разом	2 742,898	–	610	–	–	–	–	–

* Розрахунки здійснювалися за методикою [18].

** Для лінійних ПТК (штучні дамби, насипи, меліоративні канали, русла річок тощо) розрахунки кількості контурів, ландшафтних індексів і коефіцієнтів не проводились.

У місцевостях долин Горині та Случі виокремлено вісім урочищ, з них три аквальних. Найбільшу площу, що становить 323,77 км² (90,55%), посідають урочища заплав рік. Специфікою цієї місцевості є доволі значна кількість акваурочищ староріччів та старичних озер, яких тут нараховується 84 одиниці (85,71%) загальною площею 6,79 км² (1,90%). Приблизно таку ж площу займають русла річок Горинь та Случ у межах місцевості. Ландшафтні індекси подрібненості, коефіцієнти складності та роздрібненості, що наведені у таблиці, важливі у порівнянні з показниками п'ятьох місцевостей.

Висновки з проведеного дослідження. Оцінка ландшафтної структури Сарненсько-Степанського ландшафту показала, що цей природний район є найстрокатіший за будовою (понад 600 контурів урочищ) у східній частині Волинського Полісся. Близько 20,0% площі ландшафту посідають ПТК заболочених місцевостей долин малих річок та дрібних струмків, а також долини річок Горині та Случі. Саме ці місцевості зазнають суттєвих природних і антропогенних трансформацій (осушувальних меліорацій, повеново-паводкових процесів, пасовищних дигресій, а також і глобальних змін клімату). Найбільших ландшафтно-сукцесійних змін зазнають урочища меліоративних систем, які не підтримуються у належному функціональному стані, заболочуються та на окремих ділянках заростають чагарниковою рослинністю.

Відносно новим антропогенним чинником, що суттєво порушує функціональні властивості ПТК ландшафту, є незаконне видобування бурштину, що має локальний характер для місцевостей першого – третього висотно-геоморфологічного рівнів. На окремих ділянках ландшафту це призводить до формування штучних водойм, активізації карстових процесів та утворення «місячного пейзажу» на площах від одного до семи гектарів.

Представлена ландшафтна карта Сарненсько-Степанського природного району з метричними характеристиками ПТК може стати основою для розробки ландшафтного планування деякими ОТГ Березнівського, Дубровицького, Костопільського, Сарненського адміністративних районів Рівненщини.

Такого типу ландшафтні карти важливі для сільськогосподарського, лісогосподарського,

водогосподарського, заповідно-рекреаційного тощо природокористування. На основі великомасштабних ландшафтних карт необхідно розробляти моделі збалансованого природокористування локальних територій. Подальші дослідження мають бути спрямовані на формування регіонального ландшафтного кадастру на рівні конкретних фізико-географічних районів Волинського Полісся.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України № 157-VIII від 05.02.2015р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://project.ukrinform.ua/legal-advice/the_law_of_%20ukraine_on_%20voluntary_%20amalgamation_of_territorial_communities_74797/.
2. Міхелі С.В. Українське ландшафтознавство: витоки, становлення, сучасний стан / С.В. Міхелі. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – 416 с.
3. Кукурудза С.І. Антропогенна трансформація Шацького ландшафту протягом ХХ століття / С.І. Кукурудза, І.Б. Койнова // Український географічний журнал. – 1998. – № 1. – С. 37–41.
4. Климович П.В. Еколого-меліоративний аналіз природних комплексів Волинського Полісся / П.В. Климович. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 253 с.
5. Гринасюк А.Р. Ландшафти Волинської області: аналіз естетичних властивостей / А.Р. Гринасюк // Географія та туризм. – 2014. – Вип. 31. – С. 201–211.
6. Ільїна О.В. Болотні геокомплекси Волині : [монографія] / О.В. Ільїна, С.І. Кукурудза. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 242 с.
7. Міщенко О.В. Ландшафти Волинської області / О.В. Міщенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Географія». – 2016. – № 2. – С. 72–77.
8. Тарасюк Н.А. Ландшафти і фізико-географічне районування / Н.А. Тарасюк // Євро регіон «Буг»: Волинська область. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. ун-ту, 1997. – С. 69–74.
9. Тарасюк Н.А. Дослідження селітебних ландшафтів для оптимізації районного планування Волині та потреб сталого розвитку регіону / Н.А. Тарасюк, О.О. Ничая // Актуальні проблеми країнознавчої науки : матер. II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Луцьк, 14–15 трав. 2015 р.) / за ред. В.Й. Лажніка. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 42–44.
10. Мартинюк В.О. Ландшафтометрична оцінка геокомплексів фізико-географічного району (на прикладі Волинського Полісся) / В.О. Мартинюк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія «Географія». – 2016. – № 2 (41). – С. 65–72.
11. Ландшафты Чернобыльской зоны и их оценка по условиям миграции радионуклидов /

[В.С. Давыдчук, Р.Ф. Зарудная, С.В. Михели и др.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 112 с.

12. Ландшафтне планування в Україні / [Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк, О.Г. Голубцов та ін.]; під ред. Л.Г. Руденка. – К. : Реферат, 2014. – 144 с.

13. Малишева Л.Л. Свідоцтво про державну реєстрацію прав автора на твір ПА № 2643. Ландшафтна полімасштабна карта 30-ти кілометрової зони впливу Хмельницької АЕС в електронній формі / Л.Л. Малишева, Л.Ю. Сорокіна, А.Л. Шмурак, А.П. Грачов.

14. Міллер Г.П. Ландшафтознавство: теорія і практика : [навч. посіб.] / Г.П. Міллер, В.М. Петлін, А.В. Мельник. – Львів, 2002. – 172 с.

15. Геренчук К.І. Польові географічні дослідження / К.І. Геренчук, Е.М. Раковська, О.Г. Топчєв. – К. : Вища школа, 1975. – 248 с.

16. Голубцов О.Г. Ландшафтна ГІС як результат ландшафтознавчого прикладного дослідження адміністративного району: методичні аспекти / О.Г. Голубцов, В.В. Путренко, В.М. Чехній, Ю.М. Фаріон // Географія і туризм. – К. : Альтерпрес, 2010. – Вип. 10. – С. 141–153.

17. Черваньов І.Г. Ландшафтне картографування з використанням ГІС-технологій / І.Г. Черваньов, С.Є. Ігнатєв. – Харків, 2006. – 109 с.

18. Викторов А.С. Основные проблемы математической морфологии ландшафта / А.С. Викторов. – М. : Наука, 2006. – 252 с.

19. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / [О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко та ін.] // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.

20. Zalessky I. Morfogenetyczne osobliwości rzeźby podłoża plejstocenu na Polesiu Wołyńskim / I. Zalessky // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. – 1999. – Vol. LIV, 2. – S. 33–40.

21. Мартинюк В.О. Уточнена схема фізико-географічного районування Волинського Полісся в межах Рівненської області / В.О. Мартинюк // Географія та екологія: наука і освіта : матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Умань, 15–16 квіт. 2010 р.). – 2010. – С. 162–165.

22. Коротун І.М. Сарненська рівнина / І.М. Коротун // Географічна енциклопедія України. – К., 1993. – Т. 3. – С. 161.

23. Маринич А.М. Геоморфологія Южного Полісся / А.М. Маринич. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1963. – 252 с.

24. Природа Ровенської області / за ред. К.І. Геренчука. – Львів : Вища школа, 1976. – 156 с.

УДК 911.9.007.69

Охременко І.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ ОСТРІВНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ОСТРОВА БІЛОГРУДІВ)

У статті викладено теоретико-методичні аспекти екологічного аудиту острівних територій на прикладі острова Білогрудів. Деталізовано процедуру, уточнено структуру висновку екологічного аудиту у зв'язку зі специфікою об'єкта.

Ключові слова: екологічний аудит, еколого-аудиторський процес, екологічний аудит острівних територій, острів Білогрудів.

В статье изложены теоретико-методические аспекты экологического аудита островных территорий на примере острова Белогрудов. Детализировано процедуру, уточнено структуру заключения экологического аудита в связи со спецификой объекта.

Ключевые слова: экологический аудит, эколого-аудиторский процесс, экологический аудит островных территорий, остров Белогрудов.

Okhremenko I.V. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE ENVIRONMENTAL AUDIT OF ISLAND TERRITORIES (AS AN EXAMPLE BILOHRUDIV ISLAND)

In the article are presented the theoretical and methodical aspects of the environmental audit of island territories using an example of the Bilohrudiv island. The procedure is detailed, the structure of the environmental audit conclusion is clarified in connection with the specifics of the object.

Key words: environmental audit, environmental auditing process, environmental audit of island territories, Bilohrudiv island.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції України до європейської спільноти стають превентивними питання розробки теоретико-методичної бази інструментів екологічного контролю та екологічної безпеки. Одним із таких є екологічний аудит. Світові установки на сталий розвиток регіону, інвестиційні проекти розвитку територій, зокрема вільні економічні зони, вимагають розширення об'єктів аудиторської діяльності, включаючи до їх складу території різних просторово-часових рівнів. Особливо гостро ця проблема постає для острівних територій.

Впровадження екологічного аудиту острівних територій (ЕАОТ) дозволить більш успішно проводити реформування екологічно небезпечної економіки і забезпечувати не лише систематичну наукову оцінку геоecологічного стану регіону і його територіальну організацію, а й реалізовувати результати на практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наявного наукового досвіду в галузі екологічного аудитування свідчить про активізацію інтересу до обраного напрямку

дослідження. Формується нормативно-законодавча база екологічного аудиту [1], розробляються теоретико-методичні засади [2–9]. Регіональні ж аспекти потребують уточнення і деталізації.

Постановка завдання. Метою статті є деталізація теоретико-методичних аспектів екологічного аудиту острівних територій на прикладі острова Білогрудів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під екологічним аудитом зазвичай розуміють документально оформлений системний незалежний процес оцінки об'єкта на відповідність його функціонування чинному екологічному законодавству з передачею результатів замовнику. Правовими основами еколого-аудиторського процесу є Закон України «Про екологічний аудит» [1], міжнародні та державні стандарти серії ISO 14000.

Враховуючи особливості об'єкта екологічного аудиту, що реалізується, за основу можна прийняти методичні аспекти проведення геоекологічного аудиту (екологічного аудиту територій) [2–8].

Екологічний аудит територій (зокрема, острівних) розглядається нами як один із напрямів аудиторського науково-практичного виду діяльності, що базується на аналізі коадаптивності господарської і природної підсистем через комплексну геоecологічну оцінку й аналіз територіальної організації об'єкта аудитування, спрямований на розробку заходів щодо сталого розвитку регіону [2–8]. У зв'язку зі специфікою об'єкта виникає необхідність уточнення методичних прийомів проведення екологічного аудиту, зокрема й під час прийняття аудиторського висновку.

У методологічному розумінні ЕАОТ базується насамперед на системно-синергетичному, ландшафтному, геоecологічному підходах.

Процедура екологічного аудитування острівної території – це логічно послідовна, організована система етапів аудиторської діяльності, в ході якої виконавці (екологічні аудитори) вирішують завдання експертного аналізу території острова і розробляють обґрунтований і об'єктивний аудиторський висновок. Це, по суті, науково-дослідницький процес. На його організацію впливають такі чинники, як презумпція потенційної небезпеки екологічного стану території, забезпечення комплексного підходу й обґрунтування необхідності його реалізації, розгляд засобів стабілізації та забезпечення сталого розвитку регіону загалом.

Відповідно до Закону України «Про екологічний аудит» [1] ЕАОТ як різновид екологічного аудиту повинен проводитися на підставі договору між замовником і виконавцем. Останній несе відповідальність перед замовником за виконання визначених договором зобов'язань і достовірність висновків аудиту.

Пропонується така процедурна система екологічного аудиту острівних територій.

1. Передаудиторський етап:

- прийняття рішення про необхідність ЕАОТ;
- призначення аудиторської комісії й організації її роботи;
- визначення мети і завдань ЕАОТ;
- розробка протоколу аудиту (порядку його проведення на підставі визначених раніше цілей, завдань і вихідної інформації), що включає перелік вимог, підходів, процедур, яких повинні дотримуватись аудитори;

- підготовка плану ЕАОТ, що включає три пункти: 1) визначення персонального складу групи з розподілом функцій між її членами; 2) графік проведення аудиту; 3) план організаційно-технічних заходів щодо проведення аудиту;

– збори аудиторів у зв'язку з початком роботи (затвердження аудиторської комісії, розподіл обов'язків тощо);

– робота зі збору інформації і встановлення загальних положень про об'єкт ЕАОТ.

2. Власне ЕАОТ (аналітичний етап)

як науково-практичний вид діяльності, що передбачає комплексну геоecологічну оцінку території з елементами аналізу територіальної організації з метою розробки заходів щодо її стабілізації і забезпечення сталого розвитку регіону. Результати аудиторської діяльності знаходять відображення в аудиторському висновку.

3. Постаудиторський етап. Підбиття підсумків проведеної роботи і їх спільне обговорення:

- список попередніх результатів;
- заключна нарада;
- підготовка й подання звіту про аудит;
- звітування перед замовником аудиту.

Аудиторська комісія може адресувати свої пропозиції управлінським організаціям, землекористувачам (землевласникам) цієї території за умови згоди замовника (крім результатів обов'язкового зовнішнього аудиту).

Аудиторський процес починається із прийняття рішення про **необхідність проведення ЕАОТ**. Вона слідує з його важливості як одного з механізмів реалізації концепції сталого розвитку. Саме це визначає мету й завдання аудиту. Рішення приймається замовником.

Згідно зі ст. 14 Закону [1] **замовником** екологічного аудиту може бути юридична або фізична особа, зацікавлена в його проведенні, а також зацікавлений орган виконавчої влади:

- державні органи: адміністративні установи (республіканські, обласні, районні) з метою корегування планів подальшого територіального розвитку (генпланів тощо); органи, що забезпечують дотримання норм екологічної безпеки в Україні (Міністерство екології та природних ресурсів і його структурні підрозділи на місцях, органи виконавчої влади); науково-виробничі об'єднання та ін., до ком-

петенції яких законодавством віднесене здійснення вказаних функцій;

- інвестори й інші зацікавлені особи;
- зацікавлені приватні власники (землекористувачі й землевласники).

Виконавцем може бути юридична чи фізична особа (екологічний аудитор), що має право на здійснення такої діяльності [1, ст. 14]. ЕАОТ повинен стати елементом діяльності незалежних, переважно позавідомчих аудиторів.

Екологічний аудит території острова завершується складанням аудиторського **висновку**. Він повинен відповідати наведеним нижче вимогам і бути:

- чітко викладеним (лаконічно, без формул, цифровий матеріал, що є результатом розрахунків, повинен супроводжуватися відповідними коментарями);
- структурованим (відповідно до форми аудиторського висновку);
- містити об'єктивні й обґрунтовані висновки аудиторської комісії;
- включати особливу (індивідуальну) думку аудиторів, яка за їхнім бажанням може бути зафіксована додатково.

Екоаудиторський висновок розробляється на підставі змісту всього процесу аудиторського дослідження. Специфіка його повинна відображати особливості регіонального структурного рівня організації геосистем. З урахуванням специфіки об'єкта структура висновку набуває такого вигляду:

- загальні відомості про об'єкт;
- обґрунтування, мета, завдання, обсяг виконаних робіт;
- відомості про виконавців ЕАОТ;
- перелік основних законодавчих і нормативних документів;
- напрями господарського розвитку об'єкта ЕАОТ;
- аудиторський аналіз природокористування;
- аналіз основних екодеструктивних процесів та їхніх причин;
- рекомендація заходів щодо сталого розвитку об'єкта екологічного аудиту.

Екологічний аудит острівних територій з урахуванням викладених вище пропозицій у повному обсязі реалізовано нами на прикладі

острова Білогрудів. Окремі основні позиції екоаудиторського висновку щодо цього об'єкта, які мають безпосередньо дослідницький характер, можна звести до такого:

- острів Білогрудів розташований у дельті Дніпра. Це унікальна екосистема з природними заплавами комплексами. Він є одним із найбільших річкових островів Нижньодніпровських плавнів. Площа острова Білогрудів становить близько 40 кв. км. У нижній його частині містяться озера Нижнє Солонецьке, Верхнє Солонецьке, Дрібне, Дніпровське, які пов'язані між собою мережею проток і ериків. Ця частина острова сформувалася пізніше верхньої, вона є більш низовинною. Територія верхньої частини острова заросла очеретом і чагарниковою рослинністю. Гідрографічна мережа представлена зарослими ериками і старицями, які пересихають у літній період. Озер у цій частині острова мало. Зокрема, тут розташовані озеро Калинове, площею 0,18 кв. км, і озеро Погоріле, площа якого до 2000-х рр. становила 0,299 кв. км. Нині на місці озера міститься ставок, створений рибним господарством «Білогрудове»; навколо ставка прокладено штучну каналу для водопостачання. На місці оз. Погорілого залишилася невелика водойма завдовжки 2,1 км і площею близько 0,14 кв. км, що сформувалась у меридіальну затоку;

- несприятливі природні явища, зокрема повені та паводки, є основними екодеструктивними процесами, зафіксованими на острові. Вони зумовлені його географічним положенням і геолого-геоморфологічною будовою. У морфоструктурному аспекті переважна частина об'єкта дослідження є акумулятивною низовиною із домінуючими абсолютними висотами 0 м. У геологічній будові беруть участь третинні і четвертинні відклади. Палеогенові відклади на острові представлені глинами, над якими в басейні р. Конки (рукава Дніпра) залягає товща піщано-глинистих порід. Неогенові відклади значно поширені і представлені сарматським, меотичним і понтійським ярусами. Сарматські і мотичні відклади представлені вапняками. Понтійські відклади представлені перекристалізованими вапняками з домішками піску та глинистих частинок. Четвертинні відклади – алювіальними пісками з прошарками

мулових пісків та супісків. Загальна потужність четвертинних відкладів становить 20–25 м.

Крім того, здійснивши опитування місцевих жителів (на острові є населений пункт – село Білогрудове з населенням до 300 осіб), з'ясовано, що до 1971 р. кожного року навесні відбувалися повені і паводки, спричинені надходженням талих снігових вод. Найбільш високі і тривалі з них були у 1931 і 1970 рр. Повінь 1931 р. стала рекордною за висотою рівня води, який піднявся на 6–9 м, а весняна повінь 1970 р. мала амплітуду до 3 м і тривала тиждень. Після спорудження та початку роботи Каховської ГЕС інтенсивність повені та паводків зменшилась;

– превентивними заходами щодо підтримання сталого розвитку острова Білогрудів та забезпечення екологічної безпеки є: а) регулювання рекреаційного навантаження задля збереження типових рідкісних угруповань заплачних боліт, лук, лісів; б) недопущення перевипасу великої рогатої худоби; в) створення на острові Білогрудів стаціонарного об'єкта екологічного моніторингу (враховуючи як цінність природних комплексів, так і зручність географічного положення, наявність кваліфікованих кадрів (поруч – НПП «Нижньодніпровський», Управління Чорноморського біосферного заповідника НАНУ).

Висновки з проведеного дослідження. Розширення об'єктів еколого-аудиторської діяльності зумовлює необхідність деталізації її теоретико-методичних засад. В умовах реформування екологічно небезпечної економіки інструментом екологічного контролю і забезпечення екологічної безпеки держави загалом може стати екологічний аудит острівних територій. Враховуючи специфіку об'єкта екологічного аудиту, за основу можна прийняти методичні аспекти проведення геоекологічного

аудиту (екологічного аудиту територій), адаптовані на рівень острівних територій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про екологічний аудит : Закон України № 1862-IV від 24.06.2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.
2. Завальнюк І.В. Екологічний аудит території: методичні особливості реалізації / І.В. Завальнюк // Географія в інформаційному суспільстві : у 4-х т. – Т. 3. – К. : Обрій, 2008. – С. 129–130.
3. Завальнюк І.В. Екологічний аудит територій (на прикладі рівнинного Криму) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів» / І.В. Завальнюк. – К., 2004. – 20 с.
4. Завальнюк І.В. Методические аспекты осуществления экологического аудита территорий / И.В. Завальнюк // Культура народов Причерноморья ; гл. ред. Ю.А. Катунин. – 2003. – № 39. – С. 179–181.
5. Завальнюк І.В. Методика оценки геоекологического состояния ландшафтов (на примере равнинного Крыма) / И.В. Завальнюк // Культура народов Причерноморья ; гл. ред. Ю.А. Катунин. – 1999. – № 6. – С. 339–340.
6. Охременко І.В. Алгоритм прийняття аудиторського висновку при геоекологічному аудитуванні / І.В. Охременко // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія № 4 «Географія і сучасність». – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 12 (22). – С. 179–182.
7. Охременко І.В. Геоекологічний аудит як інструмент забезпечення сталого розвитку регіону / І.В. Охременко // Екологічні проблеми природокористування та охорона навколишнього середовища : зб. наук. пр. за матер. II Всеукр. наук.-практ. конфер. за міжнар. участю (м. Рівне, 21–23 жовтня 2015 р.). – Рівне : РДГУ, 2015. – С. 136–137.
8. Охременко І.В. Особливості реалізації геоекологічного аудиту / І.В. Охременко // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Серія № 4 «Географія і сучасність». – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 10 (20). – С. 50–53.
9. Екологічний аудит / [В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, В.М. Навроцький та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – 344 с.

УДК 502.521:504.5:711.55(477.72)+631.44(084.3)

Хохрякова А.І.,
аспірант кафедри земельного кадастру
Одеський державний аграрний університет,
старший науковий співробітник
Інститут виноградарства і виноробства імені В.Є. Таїрова

Куліджанов Е.В.,
кандидат сільськогосподарських наук, доцент, директор
Одеська філія ДУ «Інститут охорони ґрунтів України»

ОЦІНКА РІВНЯ ХІМІЧНОГО ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТІВ ПАРКОВИХ ЗОН МІСТА ОДЕСИ

У статті наведено основні фізико-хімічні властивості ґрунтів парків міста Одеси, проаналізовано показники вмісту поживних речовин, гумусу, рНН₂O, гранулометричний склад ґрунтів. Визначено рівні вмісту важких металів Pb, Cd, Zn, Cu. Встановлено склад солей у ґрунтах, коефіцієнти концентрації хімічних елементів та сумарний показник забруднення (Kс та Zс). Визначено рівень хімічного забруднення паркових зон міста Одеси.

Ключові слова: важкі метали, міські ґрунти, хімічне забруднення, засолення, коефіцієнт концентрації, сумарний показник забруднення, місто Одеса.

В статье приведены основные физико-химические свойства почв парков города Одессы, проанализированы показатели содержания питательных веществ, гумуса, рНН₂O, гранулометрический состав почв. Определены уровни содержания тяжелых металлов Pb, Cd, Zn, Cu. Установлен состав солей в почвах, коэффициенты концентрации химических элементов и суммарный показатель загрязнения (Kс и Zс). Определен уровень химического загрязнения парковых зон города Одессы.

Ключевые слова: тяжелые металлы, городские почвы, химическое загрязнение, засоление, коэффициент концентрации, суммарный показатель загрязнения, город Одесса.

Khokhryakova A.I., Kulidzhanov E.V. ASSESSMENT OF CHEMICAL POLLUTION OF SOIL IN ODESA CITY PARKS

The basic physical and chemical properties of soils Parks of Odesa are given in the article, indicators of nutrient content, humus rNN₂O, soil particle size distribution are analyzed. The levels of heavy metals Pb, Cd, Zn, Cu are identified. The content of salts in soil, concentration ratios of chemical elements and total index of pollution (Ks and Zs) is established. The level of chemical pollution of Odesa parks is identified.

Key words: heavy metals, urban soils, chemical pollution, salinity, concentration ratio, the total index of pollution, Odesa city.

Постановка проблеми. Усі компоненти урбосистеми зазнають значного антропогенного впливу. Корінному перетворенню піддається і ґрунтовий покрив міських територій. Ґрунти міст мають здебільшого порушений профіль, деформовану структуру, відносно менший вміст органічної речовини – основного структуроутворюючого компонента ґрунту, меншу чисельність популяцій та активність ґрунтових мікроорганізмів і безхребетних як наслідок дефіциту органічної речовини, трансформовані практично всі фізико-хімічні властивості ґрунтів [1; 2].

Антропогенні та техногенні фактори ґрунтоутворення зумовлюють забруднення ґрунтів хімічними речовинами, побутовими відходами, будівельними матеріалами. Одним з основних джерел забруднення ґрунтів у містах є автотранспорт. У вихлопних газах міститься майже 40 хімічних речовин, більшість яких є токсичними. Надзвичайно велика загроза полягає у тому, що вони можуть бути вільно включені у трофічні ланцюги живих організмів, а це, у свою чергу, може призвести до порушення біологічної рівноваги доквілля [3]. Індикатором глибоких функціональних порушень

міських ґрунтів є забруднення важкими металами, які надходять до навколишнього середовища поблизу автомобільних доріг у результаті згоряння палива, стирання механічних частин транспортних засобів та дорожнього покриття. У результаті у ґрунтово-вбирному комплексі у верхній частині профілю міських ґрунтів закріплюється більша частина рухомих форм важких металів. Серед основних важких металів, які виявляють уздовж транспортних магістралей у значних кількостях, вирізняють Pb, Cd, Zn, Cu, Ni, Cr, Co [4]. Забруднення ґрунтів гальмує процес ґрунтоутворення, знижує продуктивність ґрунтів, викликає накопичення забруднювачів у рослинах, з яких вони часто надходять в організм людини прямо або опосередковано (через рослинні й тваринні продукти), послаблює процеси самоочищення ґрунтів від хвороботворних організмів [5].

Значний вплив на міські ґрунти має застосування різних реагентів проти ожеледиці. Накопичення солей у ґрунтах може спостерігатися на віддалі 100 метрів від дороги, але суттєвим воно буває на віддалі перших 5–10 метрів. Максимум вмісту солей у ґрунтах припадає на ранню весну, мінімум – на вересень–жовтень. Посипання доріг сіллю призводить до посилення диспергованості, погіршення вологопроникності й аерації ґрунтів [6; 7].

Тому актуальною задачею сьогодні є визначення основних джерел надходження важких металів (ВМ), аналіз розподілу їх у природному середовищі, особливо в ґрунтах, створення системи моніторингу екологічного стану ґрунтів міста. Окрім вивчення стану забруднення міських ґрунтів ВМ у зв'язку з можливим впливом на здоров'я населення, доцільним є вивчення процесів трансформації хімічних елементів у природних міських ґрунтах, де збереглися морфологічні ознаки ґрунтового профілю, характерні для цієї природної зони порівняно із зональними природними ґрунтами фонових територій. Оцінка рівня хімічного забруднення ґрунтів дає можливість встановити розмір реальної і потенційної небезпеки забруднення території та її придатності до використання у тих чи інших цілях [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах урбанізації ґрунти перебувають під дією антропогенного впливу, у результаті

чого змінюються їхні фізико-хімічні властивості, збільшується концентрація небезпечних хімічних речовин. У зв'язку з цим необхідна організація контролю за вмістом важких металів у ґрунтах та їх надходженням. Сьогодні активно вивчаються процеси накопичення, трансформації та динаміки вмісту важких металів у міських ґрунтах різних функціональних зон [9–11]. Створюються просторові бази даних геохімічних показників міських ґрунтів, що є ефективним інструментом моніторингу та оцінки екологічного стану урбоєкосистем [12].

У різних містах України ґрунти неоднаково змінені антропогенним впливом. Ці зміни стосуються різних показників: фізико-хімічних, хімічних, вмісту макро- і мікроелементів (особливо накопичення Cu, Zn, Pb, Cd, Mn, Fe, Co, As, Ni та інших токсичних металів), цілісності будови ґрунтового профілю та окремих горизонтів. Важливо оцінити зміни показників порівняно з показниками природних екосистем.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз фізико-хімічних показників ґрунтів парків Одеси, оцінка рівня хімічного забруднення ґрунтів важкими металами (Cd, Pb, Cu, Zn). Для досягнення мети вирішувались такі завдання: 1) дослідження основних фізико-хімічних властивостей ґрунтів парків; 2) визначення показників вмісту важких металів у ґрунтах; 3) оцінка екологічного стану ґрунтів парків міста Одеси за основними показниками (коефіцієнт концентрації Кс, сумарні показники забруднення Zс, буферність ґрунту (в балах), сума токсичних солей у ґрунті).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення інтенсивності антропогенного впливу на паркові території було закладено 8 повнопрофільних розрізів та дві прикопки за загальноприйнятими методиками. Об'єктом дослідження обрано ґрунти найбільш великих парків міста Одеси, які перебувають у зонах впливу автотранспортних магістралей, різних за інтенсивністю руху та навантаженням. Було відібрано 27 ґрунтових зразків із різних генетичних горизонтів у розрізах: Р1 – схилі землі біля санаторію ім. Чкалова; Р3 – сквер біля Одеської обласної ради, під деревами; Р4 – сквер біля Одеської обласної ради, газон; Р5 – парк Дюківський сад, вул. Розкидайлівська, 69; Р6 – парк Дюків-

ський сад; P7 – меморіал 411 берегової батареї; P8 – парк біля аеропорту; P9 – парк Перемоги; у прикопках: П1 – парк ім. Горького; П2 – парк ім. Шевченка (рис. 1).

У випробувальному центрі Одеської філії ДУ «Інститут охорони ґрунтів України» були проведені аналітичні дослідження. Визначали вміст гумусу за Тюрінім (ДСТУ 4289:2004), азоту за нітрифікаційною здатністю (ГОСТ 26951-86), фосфору і калію за Мачигінім (ДСТУ 4114-2002); рНН₂O, склад сольової витяжки (за ГОСТ 26423-85); гранулометричний склад за Качинським (ДСТУ 4730:2007); склад увібраних основ Ca, Mg, Na (за ГОСТ 26487-85, ГОСТ 26950-86); вміст рухомих форм важких металів Cd, Pb, Cu, Zn (за ДСТУ 4770.3:2007, ДСТУ 4770.9:2007, ДСТУ 4770.6:2007, ДСТУ 4770.2:2007 амонійно-ацетатним буфером рН 4.8 на атомно-абсорбційному спектрофотометрі ААС 115); вміст карбонатів (ДСТУ ISO 10693-2001).

Для порівняння проведених нами досліджень щодо фізико-хімічних властивостей ґрунтів міста Одеси використовувалися усереднені дані, отримані в ході моніторингового спостереження за станом ґрунтів Одеською філією Державної установи «Інститут охоро-

рони ґрунтів України», а саме моніторингова ділянка (МД) № 17 у с. Мізікевича Овідіопольського району, яка представлена зональними ґрунтами – чорноземами південними важко-суглинковими (агровиробнича група ґрунтів 71е). Статистичну обробку отриманих результатів виконано за допомогою пакету MS Excel.

Для характеристики забруднення об'єктів навколишнього середовища використано коефіцієнт концентрації (K_c) і сумарний показник забруднення (Z_c) [13]:

$$K_c = C_i / C_f,$$

де: C_i – вміст хімічного елементу в ґрунті, C_f – його фоновий вміст, n – кількість хімічних елементів, що входять у досліджувану асоціацію.

$$Z_c = (K_{c1} + \dots + K_{cn}) - (n-1),$$

де: n – число речовин, які визначаються; K_{c1} – коефіцієнт концентрації i-го компонента забруднення.

За коефіцієнтом концентрації визначають співвідношення між кількістю хімічного елемента в об'єктах, що порівнюються між собою, тобто коефіцієнт концентрації характеризує ступінь накопичення елементів у системі (компоненті) щодо будь-якого обраного еталона.

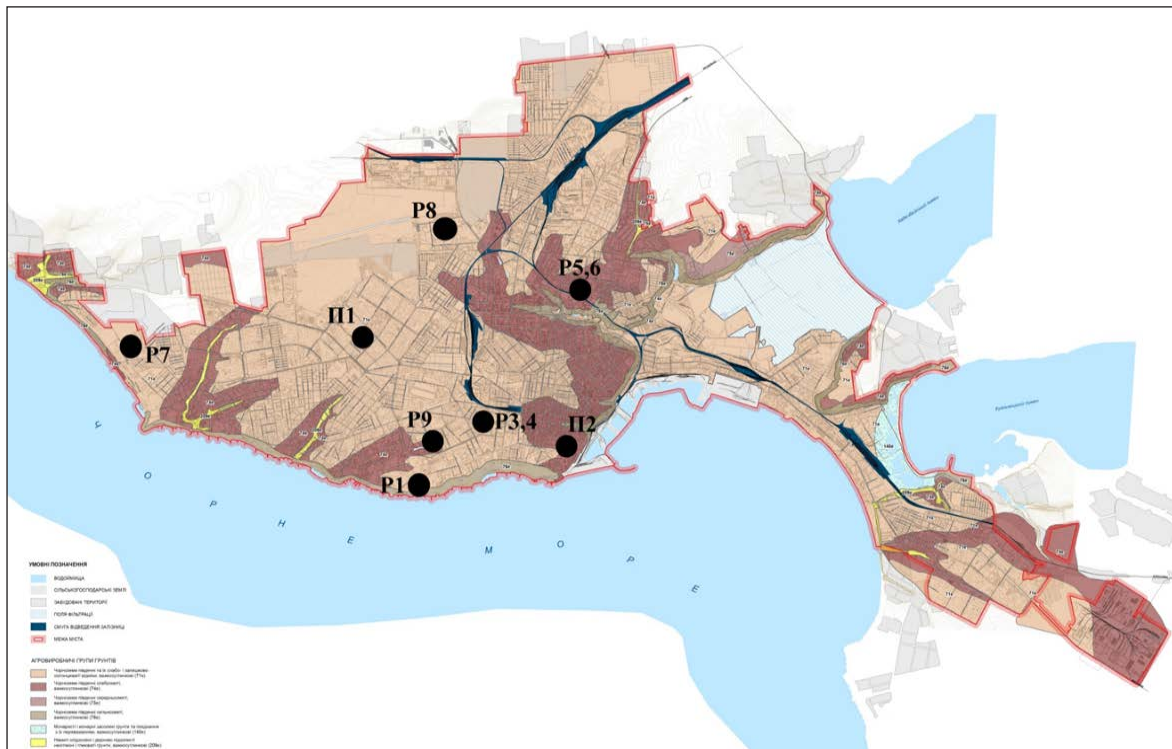

Рис. 1. Місця відбору зразків ґрунту

Відповідно до нового фізико-географічного районування України територія міста Одеси розташована в межах південно-західної частини Східноєвропейської рівнини в Іллічівсько-Комінтернівському районі Дністровсько-Бузької низовинної області середньостепової підзони Степової зони [14; 15].

Місто простягнулось уздовж узбережжя Одеської затоки на відстані 50 км від житлового масиву ім. Котовського на півночі до смт Чорноморки на півдні. До моря терито-

рія міста примикає східними південно-східним узбережжям із ступінчатими обривами або піщаними пересипами. На південному заході місто межує із Сухим лиманом, на північному сході – з Хаджибейським і Куяльницьким лиманами, які в минулому були з'єднані з морем, а нині відділені від нього пересипами.

Зональними ґрунтами є чорноземи південні в основному слабогумусовані важкосуглинисті (агровиробнича група ґрунтів 71е).

Таблиця 1

Фізико-хімічні властивості ґрунтів парків міста Одеси

№ ґрунтового розрізу, місце відбору	Глибина взяття зразку, см	pH _{NH₂O}	Гумус за Тюрнімом, %	Вміст ґрунтових часток <0,01мм, %	Елементи живлення, мг/кг ґрунту		
					N-NO ₃ за нітриф. здатн.	за Мачигінім	
						P ₂ O ₅	K ₂ O
P1	0–10	7,10	4,76	36,11	13,62	22,27	332,13
	10–16	7,30	2,32	не визнач.	7,80	4,00	121,37
	16–34	7,40	0,96	– « –	0,86	6,33	70,50
	34–57	7,70	0,57	– « –	0,29	9,33	71,83
P3	0–8	7,20	2,88	36,85	2,37	54,97	332,55
	8–25	6,90	5,27	не визнач.	62,50	74,33	475,88
	25–47	6,90	3,28	– « –	56,11	50,52	378,24
	47–65	7,00	2,32	– « –	38,47	60,17	245,61
P4	0–7	7,10	5,08	34,89	68,73	71,41	674,17
	7–35	7,20	4,40	не визнач.	21,80	58,56	413,52
	35–72	7,40	2,70	– « –	6,44	29,20	146,29
	72–82	7,40	1,93	– « –	3,85	19,51	129,06
P5	0–25	7,10	3,09	37,62	10,12	32,82	311,76
	25–65	7,40	3,47	не визнач.	4,06	12,53	281,81
	65–75	7,10	3,28	– « –	1,64	9,67	450,65
P6	0–21	6,80	3,96	43,09	16,03	71,91	1032,59
	21–47	7,20	1,16	не визнач.	67,42	24,66	1076,25
	47–60	7,30	1,16	– « –	1,33	25,33	960,37
P7	0–45	6,80	3,67	37,64	30,24	5,52	317,59
	45–75	6,60	2,32	не визнач.	4,78	4,67	118,11
P8	0–30	6,70	3,28	46,86	11,35	2,98	172,89
	30–58	6,30	3,67	не визнач.	3,51	4,00	171,64
	58–80	6,90	1,93	– « –	1,63	4,33	136,23
P9	0–50	6,90	2,61	33,62	2,58	24,21	213,53
	50–87	7,10	2,51	не визнач.	4,90	5,41	130,98
П1	0–20	6,80	3,18	39,74	48,99	52,55	359,72
П2	0–20	6,70	5,79	28,69	12,97	73,21	604,72
МД № 17	0–40	7,1	3,19	45,2	2,19	94,46	411,15

Встановлено, що відносно не порушені ґрунти парків близькі до природних ґрунтів за агрохімічними показниками (табл. 1).

Виявлено, що ґрунти мають середній (45% відібраних зразків), підвищений (45% зразків) та дуже високий (10%) рівні вмісту органічної речовини. Поясненням варіативності показників, можливо, є те, що в парках накопичення органічної речовини перевищує виніс через малу інтенсивність використання території (засвоєння рослинами, адже рослинність переважно багаторічна, а трав'яний покрив не завжди суцільний і має місце накопичення органічної речовини у вигляді нерозкладених органічних решток). Ґрунти в парках мають різні рівні рН. Збільшення величини показника рН пов'язане з привнесенням великої кількості вуличного пилу, що містить карбонати кальцію та магнію, які надходять здебільшого з автомобільних доріг, а також від застосування сумішей від ожеледиці (хлориди натрію, кальцію) у зимовий період (рис. 2).

Статистично опрацьовані результати вказують на високі значення коефіцієнту варіації, що може свідчити про наявність сторонніх впливів на забезпеченість ґрунтів елементами живлення рослин. Загалом вміст поживних елементів у досліджуваних ґрунтах не дуже збалансований: вміст фосфору дуже низький та середній, вміст калію середній та дуже високий, тоді як забезпеченість азотом за нітрифікаційною здатністю дуже низька (12 зразків мають показники від 0,29 до 4,90 мг/кг).

Низький вміст нітратів може бути наслідком активного поглинання доступного азоту рослинами, солонцюватості ґрунтів, погіршенням агрофізичних показників. Високі рівні варіабельності показників вмісту фосфору та калію також можуть бути пов'язані з різним ступенем антропогенного впливу на ґрунти.

Забруднення ґрунтів хімічними сполуками антропогенного походження призводить до погіршення основних властивостей ґрунтів. Наприклад, кальцій, що міститься у будівельному смітті, пил, цементна крихта і подібні матеріали сприяють підлугуванню ґрунту, а розкладання інших субстратів (пластика та ін.) призводять до вивільнення токсичних речовин і газів, які заміщують кисень у ґрунтовому повітрі. Підвищується екологічна небезпека збільшення рухомості важких металів та їх проникнення у ґрунтові води та суміжні середовища. ГДК рухомих форм хімічних елементів, що вилучаються ацетатно-амонійним буферним розчином із рН, 4,8 для Pb 6,0; Cd – 0,7; Zn – 23; Cu – 3,0 [9]. Середні показники вмісту важких металів показує, що майже у всіх парках спостерігається підвищення їх вмісту. Не перевищують показники лише у міді. У зразках ґрунту, відібраних зі схилів територій біля санаторію ім. Чкалова (P1), відзначається перевищення ГДК за середнім значенням вмісту Zn у 6 разів (табл. 2). Перевищення ГДК за середнім значенням вмісту Zn у зразках, відібраних із парку «Перемоги» (P9), у 3 рази; із парку біля аеропорту (P8) та ім. Шев-

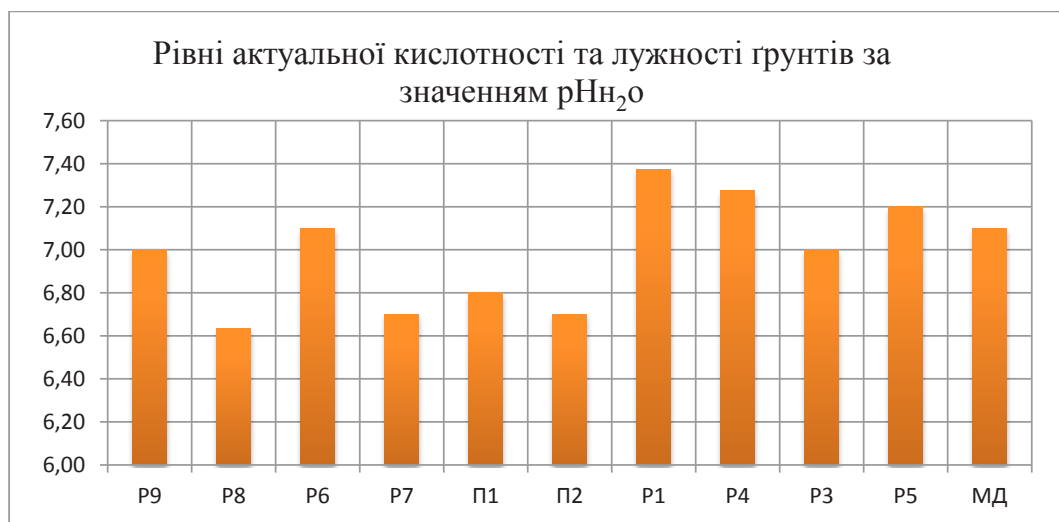

Рис. 2. рН_{N₂O} ґрунтів парків

ченка (П2) – у 1,5 рази; із парку «Дюківський сад» (Розкидайлівська, 69) (Р5) – у 3 рази. Перевищення ГДК за середнім значенням вмісту Рb: парк ім. Горького (П1) – у 8 разів, парк «Дюківський сад» (Р6 та Р6) – у 3 та 5 разів відповідно, парк ім. Шевченка (П2) – у 6,5 разів, сквер біля ООР (клумба, газон) (Р4) – у 1,7 разів. Незначне перевищення вмісту кадмію має місце у ґрунтових зразках із парків ім. Горького та ім. Шевченка.

Групуванням ґрунтів за вмістом рухомих форм важких металів визначено, що до 15%

зразків мають високий дуже високий рівень вмісту свинцю та цинку (Р1, П1, П2, Р6, Р5). Важливо відзначити, що коефіцієнт варіації щодо вмісту всіх важких металів понад 33%, це свідчить про неоднорідність розподілення елементів територією міста.

Сольовий склад водної витяжки вказує на те, що ґрунти за типом засолення на основі загального вмісту солей содово-сульфатні (Р8, Р6, Р1, Р3). Ступінь засолення слабкий (сухий залишок 0,162–0,207%). Відомо, що на слабо-засолених ґрунтах пригнічення рослинності

Таблиця 2

Вміст важких металів у ґрунтах

№ ґрунтового розрізу, місце відбору	Глибина взяття зразку, см	Вміст у ґрунтах (мг/кг)			
		важких металів		мікроелементів	
		Pb	Cd	Zn	Cu
Р1	0–10	4,54	0,36	241,60	0,18
	10–16	5,92	0,82	138,80	0,7
	16–34	9,72	0,60	89,27	0,53
	34–57	6,77	0,83	64,65	1,29
Р3	0–8	6,89	0,15	13,22	0,92
	8–25	8,01	0,56	12,17	0,86
	25–47	6,52	0,44	8,24	1,07
	47–65	8,17	0,49	10,83	0,52
Р4	0–7	6,14	0,55	15,02	1,07
	7–35	26,87	0,25	23,78	1,34
	35–72	4,71	0,15	20,04	0,67
	72–82	2,92	0,29	7,77	0,31
Р5	0–25	50,27	0,86	37,90	1,32
	25–65	36,19	0,92	56,80	2,54
	65–75	3,37	0,27	49,34	0,46
Р6	0–21	37,79	0,54	18,38	0,93
	21–47	8,18	0,75	17,56	0,79
	47–60	6,52	0,4	18,65	1,36
Р7	0–45	2,66	0,22	0,89	1,36
	45–75	3,79	0,21	0,74	0,51
Р8	0–30	4,53	0,21	35,58	0,49
	30–58	0,19	0,24	38,54	0,34
	58–80	4,77	0,22	35,21	0,49
Р9	0–50	9,74	0,55	87,54	1,33
	50–87	0,14	0,03	35,24	0,74
П1	0–20	48,32	0,79	25,10	1,37
П2	0–20	38,90	0,94	38,29	1,58
МД № 17	0–40	1,98	0,99	0,63	0,32

досягає 25%. Нами розраховані гіпотетичні солі (за Н.І. Базилевич та О.І. Панковою [16]) (табл. 3).

Серед гіпотетичних солей є токсичні (Na_2CO_3 , $\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$, NaHCO_3 , Na_2SO_4 , MgSO_4 , NaCl , MgCl_2) та нетоксичні ($\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$, CaSO_4) солі. Відповідно до класифікації засоленних ґрунтів за ступенем і хімізмом засолення на основі вмісту токсичних солей ґрунти парків є незасоленими.

Для оцінки екологічного стану ґрунтів розраховується сумарний показник забруднення як сумарна кількість коефіцієнтів концентрації. Величина коефіцієнту концентрації свідчить про активність процесів вилугування ($K_c < 1$) і накопичення ($K_c > 1$) катіонів та аніонів хімічних елементів у генетичних горизонтах ґрунту [17]. Сумарні показники щодо вмісту свинцю та цинку більш показові (рис. 3).

Відповідно до величини коефіцієнта концентрації на територіях усіх майже парків K_c Cd (P9, P8, P6, P7, P1, P4, P3, P5) та свинцю (P8, P7) менше 1, вміст цих металів не перевищує ГДК. Накопичення Cd відбувається у зраз-

ках П1, П2, МД № 17; Zn, Cu – в усіх зразках ґрунтів; Pb – в усіх, окрім зазначених P8 та P7.

Оцінка екологічного стану ґрунту проводиться за градацією: $K_c \geq 5$ – незадовільний стан, $K_c 3,0-5,0$ – задовільний, $K_c 1,0-2,9$ – нормальний, $K_c \leq 1,0$ – оптимальний [18].

Відповідно до градації екологічний стан ґрунтів парків P9, P8, P6, P1, P4, P3, P5 оптимальний, П1, П2 та МД №17 – нормальний за коефіцієнтом K_c Cd. За K_c Cu усі парки мають оптимальний екологічний стан. За K_c Pb екологічний стан ґрунтів парків P9, P8, P7, МД №17 є оптимальним, P1, P4, P3 – нормальним, P6 та P5 – задовільним, П1 та П2 – незадовільним. За K_c Zn екологічний стан ґрунтів парків P6, P7, P4, P3, МД є оптимальним, P9, P8, П1, П2, P5 – нормальним, а P1 – незадовільним.

Розрахунок комплексного показника сумарного забруднення Zc проводиться з урахуванням середнього геометричного коефіцієнтів концентрації важких металів як на території за геохімічною ознакою, так і для усіх елементів. За розробленою градацією забруднення території із метою вивчення стану здоров'я

Таблиця 3

Вміст гіпотетичних солей, % до маси ґрунту

Ґрунтовий розріз	Гіпотетичні солі мг-екв / 100 г ґрунту								
	Na_2CO_3	$\text{Ca}(\text{HCO}_3)_2$	$\text{Mg}(\text{HCO}_3)_2$	NaHCO_3	CaSO_4	Na_2SO_4	MgSO_4	NaCl	MgCl_2
P1	0	0,042	0	0	0,067	0,008	0,071	0	0,014
P3	0	0,036	0	0	0,054	0,012	0,028	0	0,026
P4	0	0,006	0	0	0,059	0,005	0,057	0	0,008
P5	0	0,014	0	0	0,053	0,016	0,034	0	0,012
P6	0	0,015	0	0	0,062	0,008	0,069	0	0,014
P8	0	0,024	0	0	0,056	0,018	0,061	0	0,016

Таблиця 4

Оцінка буферності ґрунтів парків до важких металів Pb, Zn, Cd, Cu (у балах)

Показники	Ґрунтові розрізи										
	P1	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9	П1	П2	МД
Гумус, %	2,7	3,9	3,9	3,5	2,5	3,5	3	3,5	3,5	5	3,5
Фіз. глина%	10	10	10	10	10	10	15	10	10	10	10
pH _{H2O}	13,1	10,6	12,5	12,5	11,7	10	9,2	11,3	10	10	12,5
Бал буферності	25,8	24,5	26,4	26	24,2	23,5	28,2	24,8	23,5	25	26

населення [8] визначено, що сумарні показники забруднення Pb, Cd, Cu, Zn перебувають у межах допустимого (слабкого) рівня небезпеки ($Z_c < 16$).

Водночас із вимірюванням вмісту забруднюючих речовин встановили рівень буферної здатності ґрунтів до забруднення, основними показниками якої є кислотність, гранулометричний склад, вміст гумусу (табл. 4).

Ранжування показника буферності проводилось за такими градаціями: < 10 – дуже низька, $11-20$ – низька, $21-30$ – середня, $31-40$ – середня, $41-50$ – висока, > 50 – дуже висока [8].

Висновки з проведеного дослідження.

Результатами досліджень основних фізико-хімічних властивостей встановлено, що за показниками реакції ґрунтового розчину, вмістом гумусу та елементів живлення ґрунти парків міста Одеси є дещо близькими до природних аналогів. Антропогенний вплив на ґрунти парків змінює їхні властивості. Накопичення пилу на поверхні призводить до полегшення гранулометричного складу, подекуди спостерігається інверсійний характер розподілу гумусу у профілі ґрунтів. Варіативність показників вмісту поживних речовин пов'язана з різним ступенем антропогенного впливу на різні парки. Тенденція до підлучення ґрунтового розчину також пов'язана з діяльністю людини.

За цими показниками розрахована буферна здатність ґрунтів, що виявилась у межах середньої. Це означає, що ґрунти не можуть повною мірою виконувати свої функції сорбувати та утримувати від проникнення у ґрунтові води і в повітряне середовище важкі метали. Щодо забруднення хімічними речовинами, то в паркових зонах міста має місце перевищення за декількома показниками – цинку та свинцю. На таких територіях доцільно вирощувати багаторічні трави (газонні трави) з метою створення суцільного трав'яного покриву, щоб зменшити ризик перорального надходження цих елементів. Погіршення екологічної ситуації міста Одеси пов'язане з нерівномірним розміщенням промислових об'єктів у місті, великим навантаженням автотранспортними засобами. Найбільша кількість забруднюючих речовин надходить саме від автошляхів. Загалом екологічна ситуація є задовільною, так як за сумарними показниками забруднення Pb, Cd, Cu, Zn ґрунти парків перебувають у межах допустимого (слабкого) рівня небезпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хохрякова А.І. Ґрунти міст: особливості генезису, класифікації та діагностики / А.І. Хохрякова // Вісник ОНУ. Серія «Географічні та геологічні науки». – 2016. – Т 28. – Вип. 1(28). – С. 110–125. – [Електронний ресурс]. –

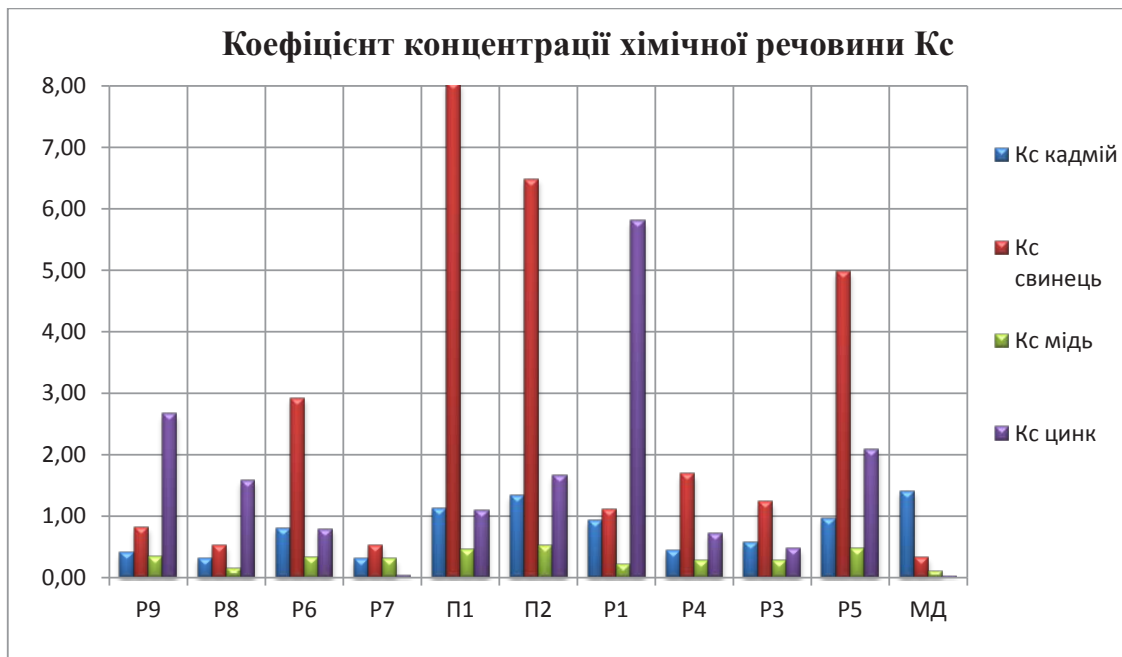

Рис. 4. Коефіцієнт концентрації хімічних речовин

Режим доступу : <http://visgeo.onu.edu.ua/article/view/90336/86051>.

2. Вдовенко О.О. Екологія міських систем / О.О. Вдовенко. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Д.Г. Зволейко, 2013. – 280 с.

3. Пилипенко Ю.В. Оцінка рівня забруднення ґрунту важкими металами в межах міської системи (на прикладі м. Херсон) / Ю. В. Пилипенко, С.В. Скок // Біологія та валеологія. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – 2015. – № 17. – С. 138–145.

4. Шунелько Е.В. Экологическая оценка городских почв и выявления уровня токсичности тяжелых металлов методом биотестирования / Е.В. Шунелько, А.И. Федорова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «География и экология». – 2000. – № 4. – С. 77–83.

5. Яковишина Т.Ф. Экотоксикологическая оценка городских почв методом биотестирования / Т.Ф. Яковишина // Universum. Химия и биология. – 2015. – № 8 (16). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://docs.google.com/viewer?url=http://7universum.com/pdf/nature/8\(16\)/Yakovyshyna.pdf](https://docs.google.com/viewer?url=http://7universum.com/pdf/nature/8(16)/Yakovyshyna.pdf).

6. Гаврюшова О.Є. Екологічні аспекти трансформації міських ґрунтів під штучним покриттям / О.Є. Гаврюшова // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – 2013. – № 3–4. – С. 164–167.

7. Позняк С.П. Чинники ґрунтоутворення : [навч. посіб.] / С.П. Позняк, Є.Н. Красеха. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 400 с.

8. Проведення ґрунтово-геохімічного обстеження урбанізованих територій. Методичні рекомендації / уклад.: С.А. Балюк, А.І. Фатєєв, М.М. Мірошніченко. – Харків : ННЦ «ІГА ім. О.Н. Соколовського» УААН, 2004. – 62 с.

9. Герещун Г.М. Вплив екологічно небезпечних опадів на властивості міських ґрунтів /

Г.М. Герещун // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.8. – С. 106–110.

10. Гомонай В.І. Вміст важких металів в ґрунтах м. Ужгорода / В.І. Гомонай, В.С. Ходаковський, В.Ю. Лобко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Хімія». – 2005. – Вип. 13. – С. 74–76.

11. Кураева І.В. Форми знаходження важких металів у ґрунтах України / І.В. Кураева, О.В. Яковенко, В.Ф. Філатов // Наукові праці УкрНДМІ НАН України. – 2013. – № 12. – С. 331–338.

12. Мацибора А.В. Геоинформационное моделирование распределения тяжелых металлов в почвах города Киева / А.В. Мацибора, Ф.Н. Лисецкий, И.В. Кураева, Ю.Ю. Войток // Научные ведомости БелГУ. Серия «Естественные науки». – 2014. – № 23 (194). – Вип. 29. – С. 156–162.

13. Геохимия окружающей среды / [Ю.Е. Сает, Б.А. Ревич, Е.П. Янин и др.]. – М. : Недра, 1989. – 325 с.

14. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.

15. Фізико-географічне районування України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geomap.land.kiev.ua/zoning1.html>.

16. Інтерпретація даних і якісна оцінка ґрунтів та земель. Методичні рекомендації / уклад.: В.І. Михайлюк. – Одеса : ОДАУ, 2008. – 99 с.

17. Екологічна експертиза технологій вирощування сільськогосподарських культур. Методичні рекомендації / [Н.А. Макаренко, В.І. Бондар, В.В. Макаренко та ін.] ; за ред. Н.А. Макаренко, В.В. Макаренко. – К. : ТОВ «ДІА», 2008. – 84 с.

18. Фурдичко О.І. Нормування антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище / О.І. Фурдичко, В.П. Славов, А.П. Войцицький. – К. : Основа, 2008. – 356 с.

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 910.112

Безуглий В.В.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри фізичної та економічної географії
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ВАЖЛИВА АТРАКЦІЯ КРАЇН СКАНДИНАВІЇ

Проаналізовано рівень сучасного туристичного потенціалу країн Скандинавії на прикладі їх історико-культурних туристичних ресурсів. З'ясовано, що скандинавські країни забезпечені не лише визначними природними рекреаційними ресурсами, а й мають широкі можливості для розвитку тут історико-культурного та пізнавального видів туризму.

Ключові слова: Скандинавія, туристичні ресурси, історико-культурні рекреаційні ресурси, музеї, театри, об'єкти спадщини ЮНЕСКО.

Проанализирован уровень современного туристического потенциала стран Скандинавии на примере их историко-культурных туристических ресурсов. Выявлено, что скандинавские страны обеспечены не только известными природными рекреационными ресурсами, но и имеют широкие возможности для развития историко-культурного и познавательного видов туризма.

Ключевые слова: Скандинавия, туристические ресурсы, историко-культурные рекреационные ресурсы, музеи, театры, объекты наследия ЮНЕСКО.

Bezugly V.V. HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE AS IMPORTANT ATTRACTIONS IN SCANDINAVIA

The level of modern tourism potential of Scandinavian countries on the example of their historical and cultural tourism resources was analysed. It was found that Scandinavian countries are provided not only with outstanding natural recreational resources, but also have great opportunities for development of their historical, cultural and educational types of tourism.

Key words: Scandinavia, tourist resources, historical and cultural recreational resources, museums, theaters, Heritage Site.

Постановка проблеми. Важливим складником економічної сфери країни є зріст її туристичного потенціалу. Регіон, що бажає стати популярним туристичним напрямом, повинен володіти достатньою туристичною базою і просувати її на ринок. Для розвитку туризму необхідна наявність як унікальних природних, так і самобутніх історико-культурних об'єктів, а також високий рівень розвитку транспортної системи та сфери гостинності. Культурно-історичний потенціал країн Скандинавії виражений, у першу чергу, їхньою історичною спадщиною. Адже наявність унікальних історичних об'єктів визначає успішний розвиток туризму в країнах регіону. Саме ж знайомство з історією та історичними

об'єктами є найсильнішим спонукальним туристичним мотивом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця вузька тематика не знайшла широкого відбитку у наукових працях вітчизняних дослідників. Нині в Україні спостерігається тенденція до розгляду загальних питань міжнародного туризму, зокрема у працях О.О. Любіцевої, О.О. Бейдика, М.П. Мальської, Н.В. Антонюк, Є.В. Панкової, Н.М. Ганича, є певні напрацювання щодо цієї тематики й у російських та західних фахівців, зокрема В.С. Сеніна, А.Ю. Олександрова, В.Ю. Воскресенського, Л.М. Гаудукевича, Годфрі Харріса, Кеннет М. Кау та ін.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження поширення історико-культурної

спадщини в межах країн Скандинавії (Норвегії, Швеції, Данії та Ісландії).

Виклад основного матеріалу дослідження. Скандинавські країни мають давню історію, що занурюється коріннями в епоху вікінгів, та багату культурну спадщину. Кожна із скандинавських держав надає туристам своєрідну мозаїку архітектурно-історичних пам'яток.

Найбільше значення в історико-культурному потенціалі країн Скандинавії мають об'єкти, що включені у міжнародний список пам'яток Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, яких станом на 2017 р. нараховується тут 33 [9]. Більшість місцевих пам'яток архітектури належить до доби Середньовіччя, зокрема дворові та замкові комплекси (палац Дроттнінгхольм у Швеції, замок Кронборг у Данії), церкви та собори (Урнеська ставкірка в Норвегії, собор Роскілле в Данії), а також цілі церковні містечка (церковне містечко Гаммельстад поблизу шведського міста Лулео). Також у країнах збереглися історичні наскельні малюнки й археологічні знахідки, які інформують туристів про побут та життя перших поселенців на території країни (наскельні малюнки в Альті в Норвегії, археологічні об'єкти Бірка і Гувгорден та наскельні рельєфи в Танумі у Швеції, рунічні камені в данському Еллінзі). До переліку пам'яток Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належать і промислові об'єкти, адже із IX ст. країни Скандинавії були визначним центром видобутку міді (шахтарське місто Рьорус у Норвегії, залізобробний завод Енгельсберг та гірничо-промисловий район Велика Мідна гора в місті Фалун у Швеції). В Ісландії до переліку культурної спадщини не включений жодний об'єкт, однак ця країна володіє історичними пам'ятками, які внесені до попереднього списку.

Культура та архітектура країн Скандинавії має низку особливостей, що відрізняють її від інших європейських країн. Місцева архітектура зародилась у епоху вікінгів [2]. За рівнем розвитку архітектури в країнах Скандинавії можна простежити розвиток історії самих країн. Пам'ятки залежно від періоду їх будівництва набули рис різних архітектурних стилів – від романського до модерну.

У Середньовіччі для будівництва церков і палаців Данії використовували переважно цеглу, тоді як для будівництва осель попу-

лярним було дерево. Саме у цей час з'явилася традиція будівництва з каменю і у Норвегії, головним прикладом чого є Нідароський собор (1070 р.). Натомість традиція створення будівель із цегли прийшла в Ісландію лише в XVIII – XIX ст., коли населення острова почало швидко зростати. У XIX ст. сформувався тип 2–3-поверхового ісландського будинку з привізного лісу, туфу, базальту з обшивкою гофрованим залізом. Перші поселенці Ісландії будували будинки з торф'яних блоків із дерновим дахом. Такі будинки дозволяли захищатися від частих морозів узимку та дощів улітку. Вони були так звані «довгими будинками» і мали одну кімнату, що дозволяло тримати весь будинок теплим упродовж зими.

Скандинавський архітектурний стиль завжди залежав не тільки від модних європейських тенденцій, а й від рівня економічного розвитку країн, технічної оснащеності, демографічних характеристик і, безумовно, культурних змін [1]. Усі віяння, які приходили з розвиненої континентальної Європи, ніколи не запозичувалися цілком, а пристосовувалися під місцевий клімат із його холодними зимами, різкими вітрами і великим вмістом солі в повітрі, особливо на узбережжі.

Наявні природні ресурси також мали важливе значення у розвитку скандинавської архітектури. Аж до епохи вікінгів тут споруджували дерев'яні будівлі, дерев'яне зодчество досягло свого апогею в елегантних і ефективних судах – драккарах. У Норвегії збереглося щонайменше 250 дерев'яних будинків, збудованих до 1350 р. Традиція використовувати у будівництві дерево бере початок із далеких часів і зумовлюється доступністю деревини та суворим скандинавським кліматом. Неподалік від міста Кіруна у Швеції розташована найстаріша в Лапландії церква – Юккас'ярві, дерев'яна конструкція якої була зведена ще в 1608 р., кожний предмет її інтер'єру має величезну історичну цінність, над оформленням зали працювали відомі шведські майстри.

У ранньому Середньовіччі в Ісландії було поширеним різьблення по дереву, яке мало риси як романської, так і норманської культури, традиційним плетеним візерунком прикрашались і срібні чаші XII – XIII ст., і готичні мініатюри XIV – XV ст., а також вівтарні шиті покривала.

У XII – XIII ст. на території Данії було збудовано чимало церков у романському стилі, зокрема церква Св. Бендта в Рінгстеді та унікальна церква в Калунборзі з п'ятьма високими вежами. Наприкінці XII ст. переважав готичний архітектурний стиль, тому більшість романських церков були відреставровані згідно з новими тенденціями. Головним будівельним матеріалом у той час стала червона цегла, її можна спостерігати в соборі Святого Кнуда (Оденсе).

Епоха Відродження сильно вплинула на культуру держав. Найяскравіша пам'ятка архітектури цих часів розташована в місті Мальме, де зберігся замок, який був побудований ще в 1434 р. за наказом короля Еріка Померанського. Крім самої будівлі, цікавий великий сад, чудово оформлений і розділений на тематичні зони. Парк і алея перед замком стали місцем проведення усіляких концертів, театральних вистав і семінарів. У стінах замку відкрито три музеї.

Найвидатнішими будівлями Копенгагена епохи Відродження стали замок Росенборг (1606–1624 рр.), що є прикладом голландського стилю, та Бирсен (1640 р.) – одна з перших товарних бірж у Європі. Будівля була розроблена з метою підкреслити позицію Копенгагена як фінансової столиці.

З початком історизму в другій половині XIX ст. особливе значення набули високі стандарти майстерності і правильне використання матеріалів. Це помітно на прикладі університету Копенгагена та бібліотеки (1861 р.).

Нині у скандинавських країнах домінують сучасні архітектурні стилі, будуються ділові і

торговельні центри у стилі модерн та хай тек [3]. Уже змінили свій вигляд декілька престижних будівель Данії – Національна бібліотека (1999 р.), Оперний театр (2000 р.) і Королівський театр (2004 р.).

Водночас сучасна ісландська архітектура має риси як середньовічної ісландської архітектури, так і сучасної світової архітектури. На початку XXI ст. у Рейк'явіку було збудовано перші хмарочоси в Ісландії – Смаураторг і Хьовдаторг.

Державна компанія Innovation Norway, що займається розвитком туризму в Норвегії, створює щорічні доповіді про найбільш відвідувані культурні та природні туристичні пам'ятки країни [4]. У доповіді 2014 р. наводиться перелік із 50 культурних пам'яток, перша десятка з яких представлена у табл. 1.

Швеція також насичена пам'ятками історії та культури, кожний її лен має певну туристичну привабливість. Ця країна є однією із найбільш відвідуваних у Європі. Місто Гетеборг відоме своїм ботанічним садом, що був заснований у 1910 р. і нині займає площу 175 га. Найціннішим експонатом саду вважаються дерева, привезені з острова Пасхи. Це єдині вцілілі екземпляри, у дикій природі вони вже не зустрічаються. Символом Стокгольма залишається Королівський палац, що містить понад 600 кімнат, половина з яких відкрита для відвідувачів. Тут представлена колекція гобеленів, меблів, коштовностей та зброї. Багато цікавих місць і в околицях Хальмстада, популярністю користуються екскурсії до вітряного млину Херплінг.

Таблиця 1

Перелік найбільш відвідуваних культурних пам'яток Норвегії

№	Пам'ятка культури	Розташування	Кількість туристів (2014 р.)
1	Фунікулер Флейбанен	Берген	1 131 707
2	Лижний трамплін та Музей лиж у Хольменколлені	Осло	686 857
3	Брюгген	Берген	583 510
4	Кристіансанський зоопарк	Кристіансанн	532 004
5	Парк розваг Тюсенфруд	Ос	501 235
6	Залізниця Хаделанд Глассверк	Флом	457 545
7	Скляна фабрика Хаделанд Глассверк	Евнакер	431 400
8	Фортеця Фредрікстада	Фредрікстад	372 360
9	Музей кораблів вікінгів	Осло	314 560
10	Парк атракціонів Худерфоссен Фаміліпарк	Ейер/Ліллекхаммер	270 500

Данія – це країна палаців різних архітектурних стилів, зокрема класицизму, неокласицизму, бароко тощо. Церква Грундтвіга у Копенгагені є невід’ємною частиною національної культури, так як її вигляд дуже незвичний, вона стала найвідомішою експресіоністською церквою Данії. Кругла Вежа (1642 р.) є першою діючою обсерваторією у Європі, заввишки близько 40 м. До 1861 р. її використовував університет Копенгагена, нині вона відкрита для відвідування туристами.

Головними перлинами ісландської архітектури є Кафедральний собор Рейк’явіка, Хатльгрімскіркья, Вільна церква Рейк’явіка, церква Акюрейрі, Перлан, Хйовді, Бессастандир та інші. В Ісландії також широко розвинена скульптура. Ейнар Йоунссон (1874–1954 рр.) був першим і, мабуть, єдиним ісландським скульптором, якого знають за межами країни. Його витвори можна побачити на багатьох вулицях та площах не лише Рейк’явіка, а й інших міст країни.

До переліку культурних надбань країн Скандинавії також належать музеї, які присвячені історії держав, починаючи від часів вікінгів і до сьогодення, морській тематиці, культури

та побуду народів, також тут наявні унікальні художні та мистецькі галереї.

Музеї розташовані у кожному фюльку Норвегії, найбільша їх кількість в Осло, адже це столиця країни і тут зосереджені центральні музеї держави, також багато музеїв у Хордаланні, Ругаланні та Опплані – це центральні культурні провінції країни (табл. 2). Щодо виставок, то найбільша їх кількість (близько 400) – у музеях Осло, а також у Нурланні та Хордаланні.

Найбільша кількість музеїв Швеції зосереджена в Стокгольмі. Щороку їхні двері відчиняються для майже 18 млн. відвідувачів, серед яких 2,7 млн. діти [6]. Близько 40% усіх туристів обрали для ознайомлення колекції центральних музеїв країни. Взагалі екскурсію у Стокгольмі важко уявити без відвідування найкращих музеїв столиці. Серед туристів найбільшою популярністю користується Музей музики, який входить до двадцятки найвідоміших у світі музеїв, колекцію становлять музичні інструменти різного походження. Тут представлені як стародавні, так і ультрасучасні інструменти. Майже всі вони належать до музичної культури різних народів світу.

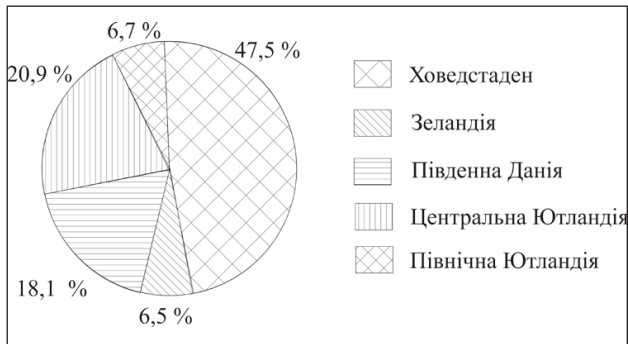
Таблиця 2

Кількість відвідувань та доходи музеїв Норвегії (складено за [5])

Фюльк	Кількість музеїв	Відвідування	Виставки	Дохід (млн. норвезьких крон)
Естфолл	2	165 079	68	77,1
Акерсус	3	238 054	182	105,7
Осло	24	3 871 344	396	1 279,2
Хедмарк	3	296 369	129	135,0
Оппланн	10	449 197	149	193,9
Бускеруд	7	405 247	136	108,0
Вестфолл	2	128 557	45	79,7
Телемарк	3	203 135	102	58,7
Еуст-Агдер	4	54 985	55	48,4
Вест-Агдер	7	216 581	116	95,1
Ругаланн	11	595 500	59	257,2
Хордаланн	12	1 068 935	289	505,2
Сонг-ог-Фьюране	3	149 883	67	52,3
Мере-ог-Ромсдал	6	384 002	175	114,4
Сер-Тренделаг	8	1 206 958	150	362,3
Нур-Тренделаг	4	258 082	108	107,1
Нурланн	10	443 776	326	168,1
Тромс	7	265 905	161	155,6
Фіннмарк	6	135 506	111	65,9

Музеї територією Данії розподілені нерівномірно, найбільша їх кількість (майже 50%) зосереджена в регіоні Ховедстаден (рис. 1). Більшість музеїв містяться у столиці країни – Копенгагені. Щодо показника кількості музеїв різної тематики, то в країні домінують історико-культурні музеї (близько 150 закладів). На другому місці – художні галереї, найменша кількість у країні музеїв природничої тематики, адже Данія спрямована на історико-культурний туризм і володіє потужним потенціалом саме у цій сфері.

Рис. 1. Розподіл кількості музеїв за адміністративно-територіальними одиницями Данії (складено за [7])

Ісландія багата не лише на природні, а й на історико-культурні пам'ятки, до яких належать музеї країни (табл. 3).

Нині в країні нараховується 135 музеїв, які відвідало близько 1,5 млн. осіб, максимальна кількість відвідувачів припадає на столичний регіон – Хевюдборгарсвайдід, адже тут розташована найбільша кількість закладів країни. Найменша кількість відвідувачів – у регіоні Вестфірдід, який розташований на однойменному півострові на північному заході країни та відомий переважно своїми природними багатствами.

Колекції музеїв Норвегії присвячені історичній, соціально-історичній, природно-історичній та археологічній тематиці. Загальна сучасна кількість експонатів становить близько 51 млн. найменувань. Відвідувачі мають змогу відвідати близько 2 900 виставок різної тематики.

Ще одним складником культурного надбання є театральне мистецтво. Театр скандинавських країн пройшов такий самий шлях розвитку, як і весь європейський театр, але довгий час він залишався у тіні світового театрального процесу. Поняття «скандинав-

Таблиця 3

Динаміка кількості відвідувань у музеях Ісландії (складено за [8])

Рік	Кількість музеїв	Усього відвідувань	Хевюдборгарсвайдід	Сюдюрнес	Вестюрланд	Вестфірдід	Нордюрланд-Вестра	Нордюрланд-Ейстра	Ейсторланд	Сюдюрланд
2006	119	950 738	470 161	46 996	58 539	40 680	64 192	96 548	63 056	110 566
2007	128	1 006 928	495 680	66 070	57 495	30 310	78 004	90 578	70 050	118 741
2008	124	1 108 970	578 507	88 486	58 835	40 656	51 140	95 187	63 421	126 738
2009	120	1 261 761	627 381	87 330	74 517	44 903	62 705	108 644	72 478	183 803
2010	125	1 187 004	590 993	61 565	86 247	38 791	63 852	127 033	55 222	163 301
2011	124	1 237 459	639 683	64 480	73 125	36 895	67 266	128 443	59 210	168 357
2012	131	1 386 885	708 749	81 448	73 144	44 268	81 653	152 221	64 479	180 923
2013	135	1 407 190	754 947	76 183	58 918	46 682	85 455	145 606	60 948	178 451

ський театр» не існувало до кінця XVIII ст. У цей період у Данії, Норвегії, Швеції та Ісландії з'явилися перші професійні сцени, однак театральне життя цих країн базувалося на виступах зарубіжних гастролерів, які грали своїми мовами. Якщо навіть спектакль створювали самі скандинави, то в ньому все одно звучала іноземна мова, головним чином, французька.

До середини XIX ст. у скандинавському театрі вже склалися самобутні традиції. Їхня єдність зумовлена не тільки схожістю мов, а й спільністю історичних доль скандинавських народів. У процесі становлення скандинавського театру відбувався взаємний обмін досягненнями окремих національних сцен, основний акцент робився на філософсько-етичній проблематиці, прихильності фольклорним мотивам та історичним сюжетам, зовнішній стриманості і внутрішньому динамізмі акторської гри.

У скандинавських країнах працюють театри державні (наприклад, «Ношк театер» в Осло, «Драматен театер» у Стокгольмі), комерційні і так звані «вільні». Велике значення мають

пересувні театри, завдяки яким населення міст, де немає постійного театру, має можливість долучатися до театрального мистецтва.

Щодо кількості відвідувань, то в Норвегії найбільшою популярністю користуються національні театри в Осло, серед яких Оперний театр (середня кількість відвідувань на виставі тут становить близько 600 осіб, усього театр приймає понад 300 тис. відвідувачів). На другому місці – Норвезький національний театр, кількість осіб на одній виставі тут практично вдвічі менша, ніж в Оперному, становить 250 глядачів, однак кількість вистав у закладі є значно більшою – 820 п'єс.

Крім численних музеїв, театрів та пам'яток культури, Скандинавія відома багатьма фестивалями. Більшість туристів відвідують, як правило, лише столичні регіони, проте величезний спектр концертів дозволяє почути улюблену музику або подивитися змагання у кожній адміністративно-територіальній одиниці держав.

Країни Скандинавії є одними з лідерів із постачання музики на світову арену. У липні

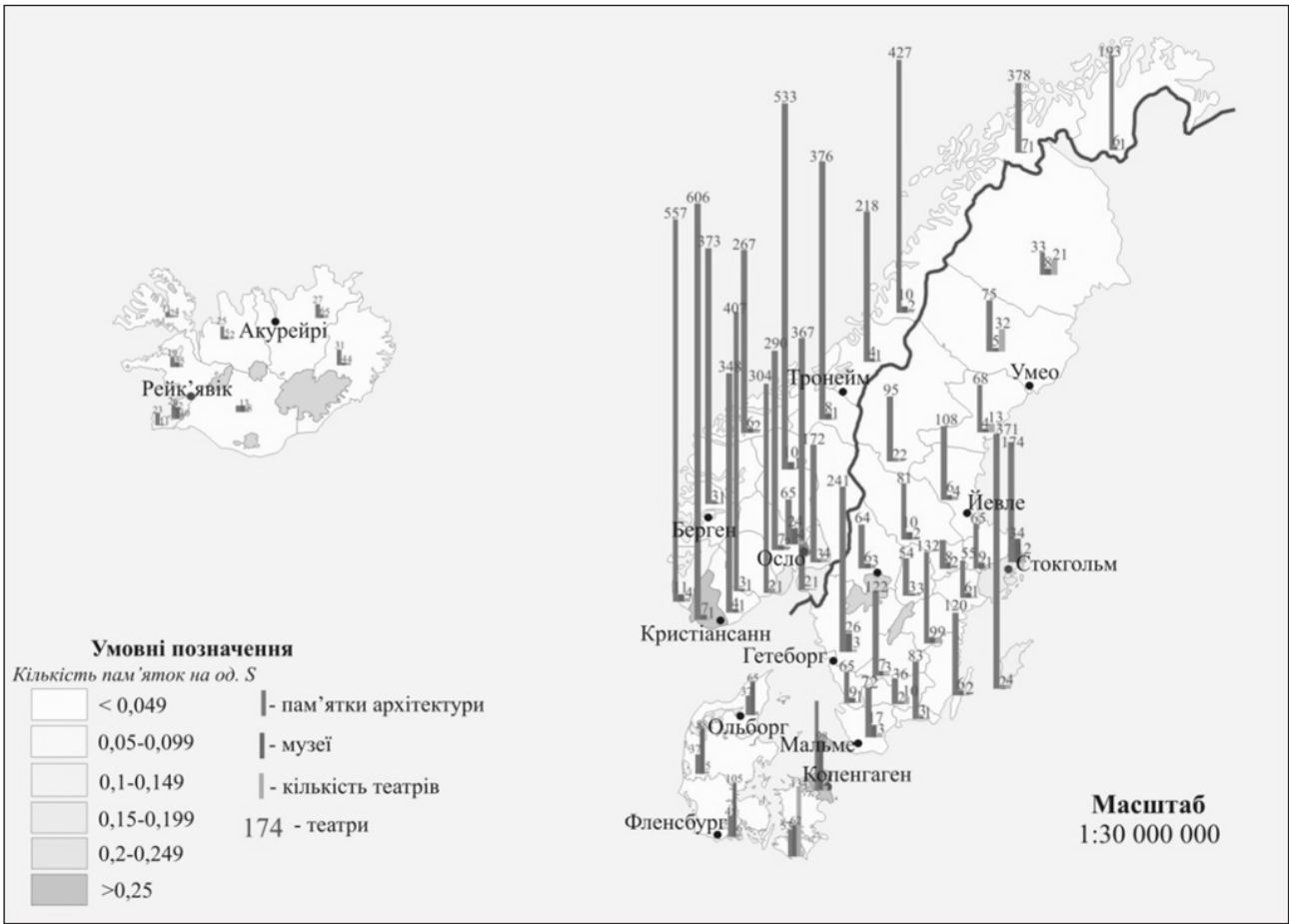

Рис. 2. Поширення пам'яток культури у скандинавських країнах

та серпні кожного вівторка в стокгольмському музеї під відкритим небом «Скансен» проводиться фестиваль «Альсонг», де виконують найвідоміші шведські хіти. Ця подія настільки популярна, що подібні фестивалі почали організовувати і в інших містах – зокрема, в Гетеборзі. Найкращу у світі танцювальну музику можна почути під час молодого фестивалю Summerburst (Гетеборг – 30–31 травня, Стокгольм – 13–14 червня). Справжня дискотека чекає прихильників цього жанру на фестивалях Piteå Dansar och Ler (30 липня – 3 серпня) і Fryksdalsdansen (24–26 липня).

Безкоштовні фестивалі Stockholms Kulturfestival, або свята культури в Гетеборзі (Göteborgs kulturkalas, 12–17 серпня), повністю присвячені культурі скандинавських країн. Відомим є фестиваль скандинавської кухні, який щороку проходить у липні у Швеції. Серед спортивних заходів найбільшою популярністю користується заплив Вансбро, що проходить із 28 червня по 6 липня, або велогонка навколо озера Веттерн.

Отже, історико-культурний потенціал країн Скандинавії є значним. Майже кожна адміністративно-територіальна одиниця досліджуваних країн володіє пам'ятками історії та архітектури (рис. 2), а також музеями і театрами, які можуть стати улюбленими атракціями для туристів.

Щодо кількості пам'яток архітектури, то найбільше їх у Норвегії та Швеції. Данія домінує за кількістю музеїв та театрів. Також у країнах поширені фестивалі і культурні заклади, які проводяться щороку. Найпопулярнішими серед них є музичні фестивалі та фестивалі культури скандинавських країн.

Висновки з проведеного дослідження. Скандинавські країни забезпечені різноманітними культурно-історичними ресурсами, що представлені переважно об'єктами місцевої давньої культури. Країни володіють достатньою кількістю пам'яток історії та унікальними церковними об'єктами. Найцінніші з них занесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Є тут також численні музеї і театри.

Максимальним туристичним потенціалом володіє Данія, оскільки вона межує із країнами – постачальниками туристів та завдяки високому рівню розвитку туристичної інфраструктури, наявності туристичних об'єктів. Данія є лідером за кількістю історико-культурних закладів та показником їх кількості на одиницю площі. Також основними туристичними центрами в регіоні є найбільші міста Норвегії та Швеції – Осло, Стокгольм, Сконе, Оппланд, адже тут найрозвиненіша транспортна мережа і мережа закладів розміщення, зосереджені основні пам'ятки історії, музеї та театри. За ними йдуть відносно віддалені регіони (Норрботтен, Вестерботтен, Нурланн), які є основою для розвитку саме екологічного туризму. Мінімальний туристичний потенціал властивий більшій частині Ісландії, що пов'язане з тим, що країна володіє унікальними природними туристичними ресурсами, однак історико-культурні заклади майже відсутні, а транспортна система і готельна мережа добре розвинені лише у столичному регіоні Хевюдборгарсвайді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг / М.П. Мальська, Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич. – К.: Знання, 2008. – 661 с.
2. Родинов В.Н. Дорогами Скандинавії / В.Н. Родинов. – М.: Мысль, 1985. – 142 с.
3. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу / І.В. Смаль. – Ніжин: Вид-во Ніжин. держ. ун-у ім. М. Гоголя, 2010. – 336 с.
4. Офіційний сайт Скандинавського інформаційного центру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ulver.com/>.
5. Офіційний сайт центру статистики Норвегії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ssb.no/>.
6. Офіційний сайт центру статистики Швеції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scb.se/>.
7. Офіційний сайт центру статистики Данії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dst.dk/>.
8. Офіційний сайт центру статистики Ісландії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statice.is/>.
9. Офіційний сайт Всесвітньої організації «ЮНЕСКО» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org/>.

УДК 911.9 (477)

Король О.Д.,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри географії та менеджменту туризму
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПИТОМІ ВИТРАТИ НА ЗАРУБІЖНИЙ ТУРИЗМ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНІ ТУРИСТИЧНІ ВИБУТТЯ

На статистичній базі та за стандартами Всесвітнього банку і Всесвітньої туристичної організації розглянуто питомі витрати на зарубіжний туризм і туристичні вибуття як вартісні та натуральні показники виїзних міжнародних туристичних потоків. Проаналізовано та зіставлено ці показники як загалом для світу за 1996–2009 рр., так і за окремими країнами станом на 2008 р., зокрема проведено кластерний аналіз. Встановлено зв'язок між ознаками, що досліджуються, який виявився не надто тісним і може бути описаний степеневою функцією. Виявлено «компенсатор», який робить ці показники менш залежними, а саме витрати на одне зарубіжне туристичне вибуття.

Ключові слова: міжнародний туризм, питомі витрати на зарубіжний туризм, туристичні вибуття на 100 осіб населення, витрати на одне туристичне вибуття.

На статистической базе и в соответствии со стандартами Всемирного банка и Всемирной туристической организации рассмотрены удельные расходы на зарубежный туризм и туристические отбытия как стоимостные и натуральные показатели выездных международных туристических потоков. Проанализированы и сопоставлены эти показатели как в целом для мира за 1996–2009 гг., так и по отдельным странам по состоянию на 2008 г., в т.ч. проведен кластерный анализ. Установлена связь между исследуемыми признаками, которая оказалась не слишком тесной и может быть описана степенной функцией. Выявлен «компенсатор», который делает эти показатели менее зависимыми, а именно расходы на одно зарубежное туристическое отбытие.

Ключевые слова: международный туризм, удельные расходы на зарубежный туризм, туристические отбытия на 100 чел. населения, расходы на одно туристическое отбытие.

Korol O.D. OUTBOUND TOURISM EXPENDITURES (PER CAPITA) AND THEIR IMPACT ON THE INTERNATIONAL TOURISM DEPARTURES

Based on the statistics and standards of the World Bank and the World Tourism Organization, outbound tourism expenditures (per capita) and international tourism departures are considered as a cost and natural indicator of outbound tourist flows. These indicators have been analyzed and compared both for the world in 1996–2009 and for countries as of 2008, cluster analysis is carried out also. A correlation between these indicators was detected, but it was not too close and can be described by an exponential function. Tourism expenditures per one departure as “compensator”, which makes these indicators less dependent, have been identified.

Key words: international tourism, outbound tourism expenditures (per capita), international tourism departures.

Постановка проблеми. За оцінками експертів Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), міжнародний туризм був і залишається домінуючою галуззю економіки у багатьох країнах. При цьому експерти UNWTO особливо підкреслюють, що це відбувається, незважаючи на наявну політичну нестабільність і локальні воєнні конфлікти. На початку XXI ст. міжнародний туризм вийшов на перше місце у світі за економічною ефективністю, значно випередивши лідерів світової торгівлі – автомобільну і нафтогазову сфери економіки. Зважаючи на великий

вплив цієї галузі на світову економіку, надзвичайно актуальним є дослідження зарубіжних туристичних потоків, зокрема витрат на зарубіжний туризм і міжнародних туристичних вибуттів.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження зарубіжних (виїзних) туристичних потоків за дуалістичною схемою: витрати на туризм → туристичні вибуття. Відповідно до мети доцільно зіставити питомі величини цих показників як загалом для світу за певний проміжок часу, так і за окремими країнами, а також дізнатися про зв'язок між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт, присвячених міжнародному туризму, можна виокремити праці А.Ю. Александрової (2002 р.) [1], О.О. Любіцевої (2003 р.) [4] та ін. У цих роботах охарактеризовано основні поняття міжнародного туризму, проаналізовано географію туристичного попиту за регіонами світу, відображено останні тенденції та процеси глобалізації у цій галузі. Проте вартісні і натуральні показники зарубіжних туристичних потоків, зокрема їхні питомі величини, не отримали висвітлення у цих роботах, через що дослідження можна вважати актуальним.

Виклад основного матеріалу дослідження. У міжнародному туризмі виїзні (зарубіжні) потоки варто розглядати за дуалістичною схемою:

Відповідно до стандартів UNWTO статистика туристичних витрат охоплює споживчі витрати в грошовому вираженні (US\$) резидентів певної країни на зарубіжний туризм за визначений проміжок часу, як правило, за рік. Вони включають видатки як одноденних відвідувачів, так і туристів, які пов'язані з транскордонним рухом грошових коштів. Вибуття ж фіксується тоді, коли резидент країни залишає її межі задля туристичної поїздки. Зіставляючи ці показники, слід усвідомлювати, що туристичні видатки і вибуття – це вартісні та натуральні величини, в яких оцінюється одне й те ж, а саме виїзні туристичні потоки. Однак видається доцільним встановити узгодження цих показників між собою.

Необхідно виявити динаміку питомих середньосвітових витрат на зарубіжний туризм і міжнародних туристичних вибуттів за період 1996–2009 рр., а також зіставити їх, щоб дізнатися про зв'язок між цими двома показниками. Цей період обґрунтовується тим, що впродовж цих років у світі спостерігалася більш-менш визначена політична та економічна ситуація, яка встановилася після розпаду СРСР і проіснувала до початку світової фінансової кризи. У подальшому світ увійшов у часи «турбулентності», тому останні роки не можуть розгляда-

тись як продовження попереднього періоду та потребують окремої уваги.

Оскільки Світовий банк і Всесвітня туристична організація подають вартісні показники у поточних цінах, щоб побачити реальну динаміку необхідно врахувати вплив інфляції. Ця проблема була розв'язана за допомогою індексу цін, а за базовий був обраний 1996 рік.

Середньосвітові питомі (*per capita*) витрати на зарубіжний туризм у цінах 1996 р. упродовж періоду, що досліджується, зросли на 20% – з 83 US\$ у 1996 р. до майже 100 US\$ у 2009 р. На початку в 1997 і 1998 рр. були зафіксовані від'ємні прирости, адже тоді в країнах Південної та Східної Азії мала місце фінансова криза. У 2000 р., незважаючи на помітне збільшення кількості зарубіжних туристів у світі, вартісні показники майже не змінилися щодо попереднього року. У 2001 р. питомі туристичні витрати сягнули мінімального значення – 75 US\$, причиною чого були вересневі теракти у США. У подальшому позитивний приріст відновився, а у 2004 р. зростання було найбільшим (+12,4%). У 2008 р. середньосвітові питомі видатки на зарубіжний туризм були рекордними і становили 112 US\$ per capita, а наступного року з початком світової фінансової кризи відбулось їхнє падіння на 11% (див. табл. 1).

Упродовж 1996–2009 рр. середньосвітова кількість міжнародних туристичних вибуттів, яка припадала на 100 осіб населення, зросла на 40% – від 10 у 1996 р. до майже 14 у 2009 р. Останній рік цього періоду позначився спадом на рівні -3,2%, який був пов'язаний зі світовою фінансовою кризою. Отже, рекордним, як і у випадку з питомими вартісними показниками, виявився 2008 рік, коли за кордон було здійснено 956,8 млн. туристичних поїздок, або 14,2 вибуттів на 100 осіб населення, а найбільше зростання спостерігалось у 2000 р. (+9,5%). Цей приріст мав місце через підвищений ажіотажний туристичний попит, який був спричинений міленіумом на тлі «спокійної» загальносвітової економічної кон'юнктури та політичної ситуації. Окрім того, у 2001 р. після трагічних подій 11 вересня у США було зафіксоване нульове зростання, а за наступні два роки питомі міжнародні туристичні вибуття показували від'ємні прирости, які становили відповідно -1,4% та -1,9% (див. табл. 1).

За період, що досліджується, прирости середньосвітових питомих (*per capita*) видатків на зарубіжний туризм і міжнародних туристичних вибуттів на 100 осіб населення світу не дуже добре корелювались. До 2003 р. зв'язок узагалі був відсутній, навіть спостерігалася різноспрямована динаміка, тобто прирости мали протилежні знаки. Лише починаючи з 2004 р., у динаміці цих показників з'являється узгодженість, при цьому видатки на зарубіжний туризм (*per capita*) змінювались еластичніше за кількість вибуттів на 100 осіб населення (див. табл. 1).

Виходячи з цього, щоб виявити функціональну залежність та оцінити тісноту зв'язку між ознаками, що досліджуються, доцільно перейти від загальносвітової статистики до аналогічних показників окремих країн. Отже, зіставимо питоми (*per capita*) туристичні видатки на зарубіжний туризм і міжнародні туристичні вибуття на 100 осіб населення за окремими країнами світу станом на 1999, 2004 і 2008 рр. [7; 8]. Кількість країн (N) залежно від року дослідження коливалася від 82 до 87. Графічний розподіл цих випадків найкраще апроксимувала крива степеневі функції, як видно за 2008 р. (див. рис. 1).

У 2004 і 2008 рр. кореляційний аналіз показав тісний взаємозв'язок між питомими

(*per capita*) туристичними видатками на зарубіжний туризм і туристичними вибуттями на 100 осіб населення – індекс криволінійної кореляції (i) дорівнював 0,71 та 0,77 (табл. 2). У 1999 р. спостерігався середній зв'язок, бо коефіцієнт кореляції (r) становив лише 0,64, а його характер був прямолінійним.

Вказані результати узгоджуються з попереднім дослідженням середньосвітових аналогічних показників, зокрема, їхні щорічні прирости починають корелюватися лише з 2004 р. (див. табл. 1). Також виникає закономірне питання: якщо туристичні видатки і вибуття – це вартісний і натуральний вираз одного й того ж явища, а саме туристичних потоків, то чому вони пов'язані між собою не так тісно?

Виходячи з теоретичних положень, вибуття формує туристичну поїздку, тобто за кількісної оцінки цих показників їх можна ототожнювати. У свою чергу, витрати на туризм формують вартість туристичної поїздки. Іншими словами, знання того, як формується вартість туру, дає розуміння механізму залежності між туристичними видатками та вибуттями.

Усі витрати, які формують вартість туристичної поїздки, можна поділити на дві групи. До першої належать проїзд, страховка, трансфер, вартість оформлення усіх необхідних

Таблиця 1

Середньосвітові питоми видатки на зарубіжний туризм і міжнародні туристичні вибуття за 1996–2009 рр. [7; 8]

Рік	Туристичні витрати у цінах 1996 р.			Туристичні вибуття		
	US\$ млн.	US\$ per capita		Усього, млн.	На 100 осіб	
1996	481 108	83,2	приріст	576,303	10,0	приріст
1997	469 576	80,1	-3,8%	605,589	10,3	3,6%
1998	467 727	78,7	-1,8%	637,232	10,7	3,8%
1999	477 305	79,2	0,7%	658,987	10,9	2,0%
2000	484 451	79,4	0,2%	730,907	12,0	9,5%
2001	462 923	74,9	-5,7%	740,165	12,0	0,0%
2002	477 635	76,3	1,9%	739,326	11,8	-1,4%
2003	514 220	81,2	6,3%	734,354	11,6	-1,9%
2004	585 263	91,3	12,4%	795,973	12,4	7,1%
2005	618 966	95,4	4,5%	853,936	13,2	6,0%
2006	641 262	97,6	2,4%	874,64	13,3	1,2%
2007	717 615	108,0	10,6%	931,362	14,0	5,2%
2008	756 054	112,4	4,1%	956,839	14,2	1,5%
2009	679 233	99,8	-11,2%	936,631	13,8	-3,2%

документів. Вказані витрати не залежать від тривалості подорожі. Найвитратнішою статтею у цій групі, безумовно, є проїзд. Транспортні витрати на пряму залежать від відстаней і значно зростають із використанням авіаційних перевезень. На міжконтинентальних та острівних маршрутах частка транспортних витрат може становити більше половини сукупної вартості туру. Витрати другої групи – розміщення і харчування – формують вартість готельно-ресторанного обслуговування та залежать від тривалості подорожі. Їхня частка у загальній вартості мандрівки у середньому становить 60–65%, тому довгочасність туристичної поїздки безпосередньо впливає на її ціну.

Оскільки вартість туру безпосередньо залежить від тривалості подорожі та протяжності маршруту, через них можна регулювати витрати на поїздку. Це робить туристичні вибуття менш залежними від видатків на туризм. Якщо через зменшення споживчих витрат населення скоротяться видатки на туризм, то це не призведе одразу до відмови від подорожей, адже люди зможуть «зекономити», обравши ближчу дестинацію та/або скоротивши тривалість поїздки. Наприклад, упродовж 1996–2001 рр. спостерігалось

Таблиця 2

Залежність туристичних вибуттів від споживчих витрат

Рік	1999	2004	2008
Функція	$y = 0,070x + 14,92$	$y = 0,425x0,763$	$y = 0,360x^{0,773}$
Індекс кореляції	$r = 0,64$	$i = 0,71$	$i = 0,77$
Кількість країн	N = 82	N = 85	N = 86

Таблиця 3

Розподіл країн за кластерами за питомими вартісними і натуральними показниками зарубіжного туризму (2008 р.)

Кластер	Країни	Середні туристичні витрати, US\$ per capita	Середні вибуття на 100 осіб населення
1	Ірландія, Ісландія, Сінгапур, Кувейт, Норвегія	3 008	118
2	Гонконг	2 313	1 177
3	Швейцарія, Данія, Великобританія, Австрія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, Кіпр	1 665	114
4	Австралія, Макао	1 181	35
5	Фінляндія, Німеччина, Канада, Мальта	1 132	87
6	Франція, Італія, Нова Зеландія, Ізраїль, Естонія, Сейшели	696	49
7	Словенія, Угорщина, Латвія, Польща, Албанія	497	141
8	США, Іспанія, Республіка Корея, Маврикій, Саудівська Аравія, Греція	453	22
9	Чехія, Литва, Болгарія	417	66
10	Японія, Уругвай, Чилі, Росія, Аргентина, Панама, Коста-Ріка, ПАР, Фіджі, Вірменія, Нікарагуа	144	15
11	Румунія, Казахстан, Йорданія, Туніс, Україна, Грузія, Сирія, Азербайджан, Киргизія	81	34
12	Туреччина, Мексика, Венесуела, Марокко, Гватемала, Перу, Таїланд, Еквадор, Колумбія, Домініканська Республіка, Білорусь, Бразилія, Молдова, Парагвай, Єгипет, Болівія, Камбоджа, Гондурас, Шрі-Ланка, Алжир, Китай, Індонезія, Непал, Індія, Бангладеш, Уганда, Сьєрра-Леоне	36	4

зростання питомих середньосвітових міжнародних туристичних вибуттів на 100 осіб населення (+20%), що відбувалося на тлі скорочення питомих (*per capita*) туристичних витрат (-10%). Це зростання стало можливим за рахунок ще більшого скорочення витратків на одне зарубіжне вибуття (-25%) (див. рис. 3).

Якщо питомі (*per capita*) видатки на туризм зростають, то це не означає автоматичного збільшення кількості вибуттів. Ті самі туристи зможуть витратити більше грошей, зокрема переключатися на віддаленіші та дорожчі дестинації, що призведе лише до здороження подорожі. Зокрема, така тенденція відображена на рис. 3.

Приріст вибуттів за зростання питомих (*per capita*) видатків на туризм відбуватиметься за рахунок «новоспечених» зарубіжних туристів, яким вистачає грошей на подорожі за кордон. Якщо людина, яка вже мандрує до інших країн, отримала можливість збільшити витрати на туризм, то вона зможе здійснити не одну, а кілька закордонних поїздок на рік, що також призводить до зростання кількості вибуттів. Але тут є одна умова – достатня кількість вільного часу. Так, зростаюча тривалість відпустки у європейських країнах призводить до її розщеплення на дві або три частини на рік. Тепер замість однієї тривалої подорожі (більше двох тижнів) надається перевага двом або трьом коротшим турпоїздкам. Це,

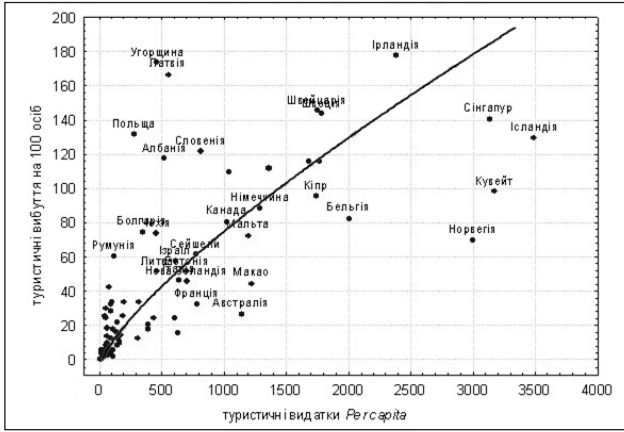

Рис. 1. Залежність туристичних вибуттів від витрат (US\$) на 2008 р.

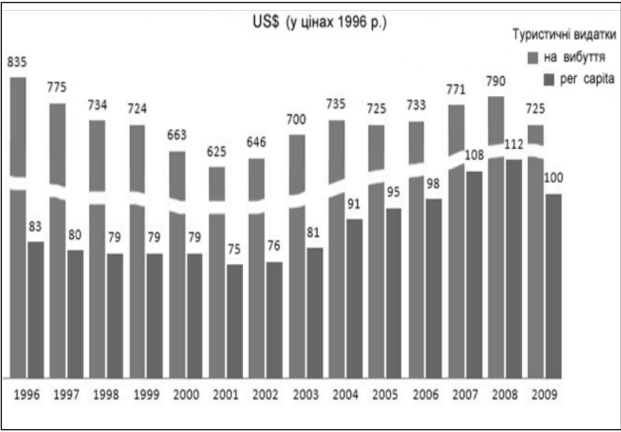

Рис. 2. Питомі видатки на зарубіжний туризм і витрати на одне вибуття за 1996–2009 рр.

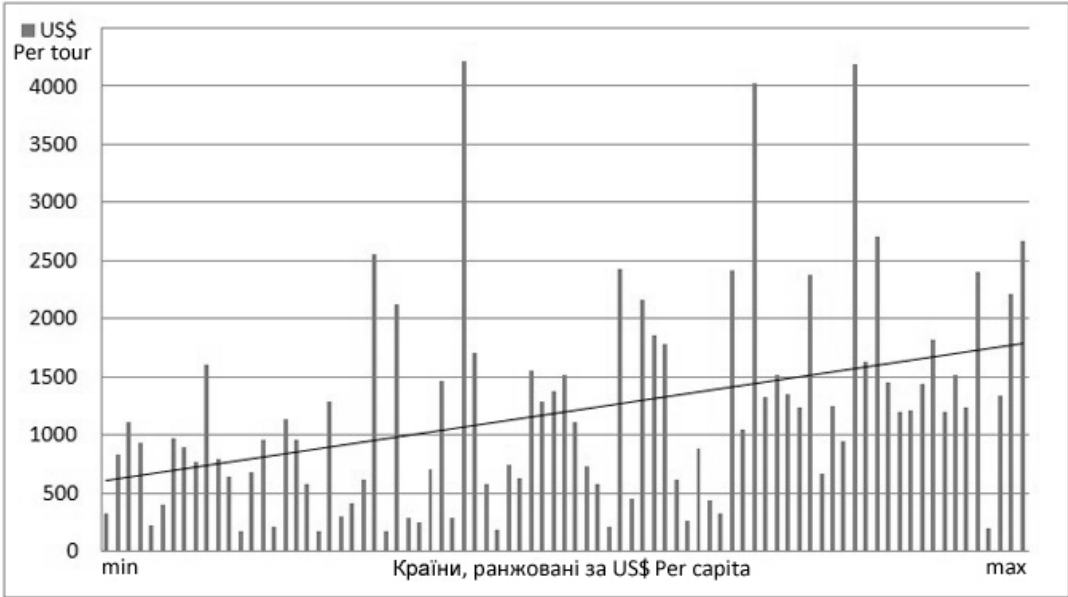

Рис. 3. Витрати на одне туристичне вибуття для 83-х країн, що ранжовані за величиною питомих (*per capita*) видатків на зарубіжний туризм (2008 р.)

наприклад, може бути 10 днів літньої відпустки на морі, тижневий зимовий відпочинок у горах, 2–3 короткотривалі поїздки на вік-енд або у святкові дні – різдвяні й великодні тури тощо.

Був проведений кластерний аналіз (за методом *k*-середніх) одночасно за питомими (*per capita*) витратами на зарубіжний туризм і вибуттями на 100 осіб населення станом на 2008 р. [7; 8]. Для усіх кластерів розраховувалися пересічні геометричні значення цих показників, а також вони були ранжовані за їхніми вартісними величинами (див. табл. 3).

Найактивніше подорожували за кордон мешканці Гонконгу, зокрема, за 2008 р. пересічно кожен із них здійснив більше 10 «зарубіжних» вибуттів. Однак за питомими туристичними видатками цей спеціальний адміністративний район Китаю опинився лише на шостій сходинці, поступившись Ісландії, Сінгапуру, Кувейту, Норвегії та Ірландії. Значні вартісні і натуральні питомі туристичні показники цих країн зумовлені різними причинами. Скажімо, в Ісландії та Норвегії суворий клімат і бідна природа, адже ці країни розташовані поруч із Полярним колом. Сінгапур має ту ж причину, що і Гонконг, тобто малу площу території і сусіднє положення із великою країною, де у вжитку зрозуміла мова.

Країни кластеру № 3 належать до європейського регіону та мають чимало спільного з погляду формування туристичного попиту. Всі вони є високорозвинутими країнами Західної Європи, що забезпечує їхнім домогосподарствам високий рівень питомих споживчих витрат. Також ці країни, за винятком Кіпру, мають географічні умови, які лише сприяють зарубіжному туризму, адже їхнє внутрішньоконтинентальне або північне положення унеможлиблює відпочинок за найпопулярнішою формулою «SSS» (море, сонце і пісок).

З-поміж інших «заможних» країн, які мали не надто великі вартісні та ще менші натуральні питомі показники зарубіжного туризму, можна відзначити Францію, Італію, Іспанію, Грецію, США, Австралію. Іншими словами, попит на подорожі за кордон у них є помітно нижчим, зокрема, через дію географічних чинників. Ці країни можна поділити на європейські (Франція, Іспанія, Італія та Греція) та з «периферійним» транспортно-географічним положенням (США, Австралія). Усі європейські країни

мають середземноморське положення, тобто характеризуються сприятливими для купально-пляжної рекреації природними умовами.

Також заслуговують на увагу країни кластера № 7. Пересічна геометрична кількість туристичних вибуттів на 100 осіб населення у нього була однією із найбільших, водночас видатки на зарубіжний туризм ледь сягали 500 US\$ *per capita*. Як наслідок, поїздки туристів із країн цього кластера є невитратними, наприклад польські та угорські туристи витрачають на одне вибуття 200–300 US\$, тоді як у середньому у світі цей показник становить трохи більше 1 000 US\$. Така ситуація є результатом частих і короткотривалих поїздок, наприклад, вікенд- і шопінг-тури до сусідніх країн. Також помітно зменшуються туристичні видатки, коли їх частково або повністю бере на себе приймаюча сторона – це так званий VFR-туризм (відвідування родичів і знайомих). Останній варіант притаманний, зокрема, країнам – новачкам Євросоюзу.

Висновки з проведеного дослідження.

Хоча туристичні видатки і вибуття – це вартісний і натуральний вираз одного й того ж явища, а саме туристичних потоків, вони пов'язані між собою не так тісно, як очікувалося. Зокрема, індекс криволінійної кореляції (*i*) лише у двох із трьох випадків був вищий за 0,7. Очевидно, що між цими двома показниками перебуває «компенсатор», який робить їх менш взаємозалежними – це витрати на одне вибуття. З огляду на це скорочення туристичних видатків не тягне одразу за собою зменшення кількості вибуттів. Люди замість того, щоб відмовитися від подорожування, ладні спочатку «зеконотити», обравши ближчу дестинацію або скоротивши тривалість поїздки, що проявляється у зменшенні видатків на одне вибуття. Працює це правило і навпаки, коли зі зростанням видатків на зарубіжний туризм кількість вибуттів теж збільшується, проте меншими темпами. Ця тенденція підтверджується графіками степеневі функції, що пов'язує ці два показники, у якої показник степеня трохи менший за одиницю. Це означає, що, коли люди можуть витрачати більше грошей на зарубіжний туризм, вони починають подорожувати не так частіше, як дорожче, як наслідок, зростають витрати на одне вибуття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова А.Ю. Международный туризм / А.Ю. Александрова. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 470 с.
2. Король О.Д. Менеджмент туризму / О.Д. Король, М.П. Крачило. – Чернівці : Рута, 2008. – 240 с.
3. Король О.Д., Скутар Т.Д. Міжнародний туризм: методика і матеріали статистичних досліджень / О.Д. Король, Т.Д. Скутар. – Чернівці : Рута, 2008. – 64 с.
4. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг / О.О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2003. – 436 с.
5. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон. – Севастополь : Ахтиар, 1995. – 384 с.
6. Boniface V. Worldwide Destinations: The Geography of Travel and Tourism / V. Boniface, C. Cooper. – Elsevier Ltd., 2009. – 644 p.
7. World Bank Open Data [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org>.
8. World Tourism Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unwto.org>.

УДК 338.48

Машкова О.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Цветкова Д.І.,
студентка
Херсонський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СІМЕЙНОГО ВІДПОЧИНКУ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто особливості організації сімейного відпочинку з дітьми дошкільного віку в Україні. Стаття конкретизує зміст поняття «сімейний туризм», містить просторовий аналіз туристичних об'єктів для сімейного відпочинку з дітьми дошкільного віку в Україні.

Ключові слова: сімейний туризм, туризм для сімей із дітьми дошкільного віку, туристичний об'єкт, туристичний ресурс, туристична атракція, Україна.

В статье рассмотрены особенности организации семейного отдыха с детьми дошкольного возраста в Украине. Статья конкретизирует содержание понятия «семейный туризм», содержит пространственный анализ туристических объектов для семейного отдыха с детьми дошкольного возраста в Украине.

Ключевые слова: семейный туризм, туризм для семей с детьми дошкольного возраста, туристический объект, туристический ресурс, туристическая атракция, Украина.

Mashkova O.V., Tsvetkova D.I. PECULIARITIES OF FAMILY HOLIDAY ORGANIZATION WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AGE IN UKRAINE

The article considers the features of organizing a family holiday with preschool children in Ukraine. The article concretizes the content of the concept of "family tourism", contains a spatial analysis of tourist facilities for family recreation with preschool children in Ukraine.

Key words: family tourism, tourism for families with preschool children, tourist site, tourist resource, tourist attraction, Ukraine.

Постановка проблеми. Питання раціонального використання вільного часу для виховання дітей і організації дозвілля сучасної сім'ї є дуже важливими. Велике значення має усунення стихійності в організації сімейного дозвілля, а також підвищення його культури, орієнтація на активні форми використання вільного часу. Сімейне дозвілля як вид розвивальної діяльності представляє можливості для активного відпочинку, споживання духовних цінностей і особистісного розвитку всіх членів сімейного колективу з урахуванням індивідуальних інтересів і потреб [14].

Сімейний туризм є насиченою, цікавою, досить різноманітною формою культурно-дозвілдової діяльності сім'ї і має великий вплив на сімейні відносини. Обдумане планування, облік інтересів усіх членів сім'ї у виборі подорожі дозволить повноцінно провести вільний

час. А отже, тема дослідження є досить актуальною.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз особливостей організації сімейного відпочинку з дітьми дошкільного віку в Україні. Для досягнення мети вирішувались такі завдання: конкретизувати зміст поняття «сімейний туризм», розкрити особливості організації сімейного туризму з дітьми дошкільного віку, здійснити просторовий аналіз туристичних об'єктів для сімейного відпочинку з дітьми дошкільного віку в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, які займаються дослідженням сімейного туризму, можна виокремити О.В. Андрееву, Г.В. Безверхню, Н.Є. Пангелову, Л.В. Фрей та ін. [1–2; 10; 17].

Виклад основного матеріалу дослідження. Сімейний туризм – це подорож у

вільний час із різною метою, яка здійснюється сім'єю (з дітьми або без) або групою, що складається з кількох сімей, поза їхнім постійним місцем проживання терміном більше однієї доби, але не більше одного року без права членами родини займатись оплачуваною діяльністю та зобов'язанням повернутися до постійного місця проживання у зазначений час [12; 14].

Основним принципом організації сімейного дозвілля є орієнтація на всіх членів сім'ї, урахування вікових, психофізіологічних особливостей, а також інтересів і цінностей кожного покоління.

Головною рисою сімейного туризму, як і будь-якої форми сімейного дозвілля, є взаємодія усіх членів сім'ї. Саме вона дозволяє визначити, чи є така подорож сімейною, чи ні. Якщо батьки на курорті воліють здати дітей аніматорам або няням, а самі хочуть вирушити на екскурсію або пляж, то сімейного туризму це не стосується.

Сімейний туризм вирішує такі завдання:

- сприяє згуртованості сім'ї і встановленню емоційного контакту, взаєморозуміння, співробітництва між батьками і дітьми, корекції дитячо-батьківських взаємин, реалізації сімейних цінностей;

- реалізує потребу у відпочинку і фізичній активності (особливо це стосується спортивних видів сімейного туризму), орієнтує на здоровий, активний спосіб життя;

- сприяє активній соціалізації дітей, багато видів сімейного туризму є командними, спільна робота, співпраця, взаємодія у команді створюють природні умови для набуття соціального досвіду у дітей [14].

Із-поміж чинників, що важливі для організації спільного відпочинку, на першому місці – здоров'я. Ще один важливий пункт – доступність медичної допомоги. Крім здоров'я, необхідно подбати про психологічний комфорт маленьких відпочивальників відповідно до їхніх вікових особливостей. Так, подорожі будуть різними для сімей із немовлятами, дітьми від року до трьох, дошкільного віку, молодшого шкільного віку, підлітками. Розглянемо більш докладно особливості організації сімейного туризму з дітьми дошкільного віку.

Діти дошкільного віку – це справжні юні дослідники, котрим підійде відпочинок за межами мегаполісів чи готельних комплексів. Дошкільнята не потребують суперкомфортних умов та вишуканої їжі, тому жити можна хоч і в наметі. Батькам тим часом варто підготуватися до нескінченних запитань і згадати свої знання із фізики, біології та природознавства – вони стануть у пригоді як на узбережжі, так і в найближчому парку. Можна подумати і про культурні заходи, але вони мають бути нетривалими і не груповими. Дітям важко витримати екскурсійний темп, вони не здатні спокійно споглядати навіть найвизначніші шедеври чи вистави, а їхні мистецькі уподобання істотно відрізняються від уподобань дорослих. А що може бути гіршим із погляду культурного виховання за постійне осмикування малюка в музеї чи церкви?

А ще у цьому віці батьки вже перестають бути центром усесвіту, а отже, мусять подумати і про компанію. Діти починають активно спілкуватися з однолітками і разом із ними пізнають світ за допомогою ігор. Тому спільна відпустка з друзями, котрі мають близьких за віком дітей, або поїздка на типово дитячі курорти стане добрим відпочинком для всієї родини.

Маленькі жителі міст сенсорно депривовані: вони не бігають босоніж у траві, не розрізняють звуків природи, позбавлені багатьох тактильних відчуттів. Щоб зробити відпочинок дитини корисним, дозвольте їй гратись у піску, стрибати в калюжах, бавитись із водою, місити руками й ногами багнюку, максимально багато рухатися, верещати й насолоджуватися життям [3].

Навіть урахувавши наведені вище рекомендації, очевидно, що неможливо скласти універсальний перелік туристичних об'єктів для сімей із дітьми дошкільного віку, зокрема з упевненістю можна сказати, що в кожній області і більшості населених пунктів України є дитячі майданчики, проводяться майстер-класи для дітей, що в кожному краєзнавчому і художньому музеях є хоча б одна експозиція, яка зацікавить дитину. Але ми спробували скласти перелік найбільш цікавих туристичних об'єктів для дошкільнят у кожній області України (за винятком тимчасово

окупованих територій), розуміючи, що наш список не буде повним з огляду на декілька причин: постійне виникнення нових туристичних об'єктів, неврахування уже наявних через відсутність даних про них на пошукових сайтах, які ми використовували, суб'єктивний підхід у виборі об'єктів тощо. Зокрема, під суб'єктивним підходом у виборі об'єктів ми розуміємо, що у списку не представлені сакральні об'єкти, замки і фортеці, історико-меморіальні об'єкти, спортивні розваги тощо, оскільки ми вважаємо, що з огляду на психологічні особливості дітей дошкільного віку вони не будуть цікавими для більшості дітей, але не виключаємо, що вони можуть зацікавити окрему дитину. Водночас маємо надію, що наші напрацювання стануть корисними сім'ям із дітьми дошкільного віку, які люблять подорожувати Україною. Отже, для сімей із дошкільнятами ми пропонуємо відвідати такі об'єкти [4–9; 13; 15; 16; 18].

Вінницька область: Вінницький зорозплідник, дитячий центр “Roshen”, Музей ретроавтомобілів, Музей трамваю (м. Вінниця), ферма віслюків (с. Заболотне).

Волинська область: Луцький зоопарк, дитяча залізниця, Музей технічного прогресу (м. Луцьк).

Дніпропетровська область: акваріум прісноводних риб, аквапарк “Happy Day”, спортивний комплекс «Янтарний», зоопарк клубу “Creative Club Bartolomeo”, Зоологічний музей Дніпровського національного університету (м. Дніпро), страусина ферма у «Страус Ленд Парк» (поблизу м. Кривий Ріг), Музей монет України, Парк ракет (м. Дніпро), відеогалерея Музею годинника (м. Кривий Ріг), Центр народного мистецтва (с. Петриківка), Дніпропетровський державний цирк (м. Дніпро), Криворізький цирк (м. Кривий Ріг).

Донецька область (вибірково): Музей-автобус, Парк дикої природи (м. Маріуполь).

Житомирська область: Музей космонавтики ім. С. Корольова, музей «Ремісничий двір», Музей пожежної охорони (м. Житомир), об'єкт «Скеля» (м. Коростень).

Закарпатська область: дитяча залізниця і закарпатські ківі (м. Ужгород), дуб-чемпіон (с. Стужиця), оленяча ферма (с. Липча), птахопарк Василя Макара – 2 000 папуг і дивовижних голубів, форелеві ставки (с. Колочава),

розплідник бурих ведмідів (с. Синевирська Поляна), страусина ферма в м. Хуст, страусина ферма «Павшино» поблизу м. Мукачево, ферма карпатських буйволів (с. Стеблівка), ферма свиней породи «мангалиця», ферма сірих корів (с. Ботар), центр лозоплетіння (с. Іза).

Запорізька область: аквапарки: «Мис доброї надії» (м. Бердянськ), «Острів скарбів» (с. Кирилівка); дитячий ботанічний сад (м. Запоріжжя), зоопарк «Сафарі», зооклуб «Неон» (м. Бердянськ), зоопарк «Страус-Юг» (м. Мелітополь), Бердянський дельфінарій «Немо» (м. Бердянськ), історико-культурний заповідник «Хортиця» (зокрема, Музей судноплавства «Чайка», кінний театр), дитяча залізниця, Музей історії зброї, Музей історії МВС, музей «Мотросіч», Музей ретро-автомобілів, Музей техніки Богуслаєва (м. Запоріжжя), Запорізький цирк (м. Запоріжжя).

Івано-Франківська область: аквапарк «Цунамі» (м. Івано-Франківськ), міні-зоопарк в Яремче, ферма зубрів (с. Мислівка), Музей писанкарства, приватний музей старожитностей (м. Коломия).

Київська область: аквапарки: “Dream Island” (м. Київ), «Термінал» (м. Бровари); екзотичні рослини, зоопарки, дельфінарії, страусині ферми, живі куточки: найстаріший каштан України (м. Київ), бананові джунглі (с. Рожни), Київський зоопарк (м. Київ), приватний зоопарк «12 місяців» (с. Демидів), Київський дельфінарій, акваріум «Екзоланд», океанаріум «Морська казка» (м. Київ), страусині ферми в с. Ясногородка (найбільша в Україні) і у с. Чубинське, дворик із воронами (м. Київ), ферма «Бабині кози» (с. Галайки); музеї: Археологічний музей, астрономічна обсерваторія Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Будинок природи, Державний музей авіації, Дитяча картинна галерея, Зоологічний музей, етнографічний музей-парк «Українське село», Київський музей вторинної сировини, Київський музей електротранспорту, Київський музей міського транспорту в Дарницькому депо, Київський планетарій, музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (колекція військової техніки), Музей взуття, Музей вишивки, Музей голограм, Музей грошей, Музей Дарницького вагоноремонтного заводу, музей «Екс-

перементаріум», Музей залізничної техніки, Музей іграшок, Музей історії Головної астрономічної обсерваторії НАН України, Музей історичних скарбів, Музей історії автомобілів, Музей історії туалету, Музей історії космонавтики, музей «Київ у мініатюрі», Музей ковальського і слюсарних мистецтв, Музей МВС, Музей медицини, Музей метрополітену, Музей народного прикладного мистецтва, Музей пожежної справи, Музей пошти, Музей СБУ, Музей циркового мистецтва, Музей спортивної слави України, Музей театрального, музичного і кіномистецтва України, Музей ФК «Динамо», Музей хліба, Національний музей бджільництва України, Національний науково-природничий музей НАН України, Національний музей Чорнобиля, Палеонтологічний музей, приватний етнографічний комплекс «Хутір Савки», Музей історії моди, Музей сиру, Центральний музей військових сил України (м. Київ), Національний музей народної архітектури і побуту (с. Пирогово), 27 музеїв у м. Переяслав-Хмельницький; цирки: Національний цирк України (м. Київ); інші цікаві об'єкти: батутний центр «Joy land», виставки квітів на Співочому полі, дитяча залізнична дорога, європейське містечко «Мануфактура» (дитячий розважальний комплекс «Дакленд»), арт-парк «Пейзажна алея», Ляльковий театр, Майстерня пряників «Квартет», міста професій «Кідландія», «Kidswill», парк «Київська Русь (м. Київ), парк дерев'яних скульптур «Покровський» (м. Ірпінь).

Кіровоградська область: кінно-спортивний клуб «Княжий двір», Музей-літак (м. Кропивницький).

Львівська область: аквапарки: «Пляж» (м. Львів); зоопарки, дельфінарії, страусині ферми, живі куточки: Львівський міський дитячий еколого-натуралістичний центр, Меденицький зоопарк «Лімпопо» (с. Меденичі), страусина ферма «Білаки» (м. Самбір); музеї: Археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Державний природознавчий музей НАН України, Зоологічний музей ЛНУ ім. Івана Франка, музей «Таємна аптека», Музей автентичного українського одягу, Музей вишитих ікон отця доктора Дмитра Блажейовського, Музей етнографії та художнього промислу, музей зброї «Арсенал»,

Музей історії Львівської залізниці, Музей метрології та вимірювальної техніки, Музей народної архітектури та побуту у Львові імені Климентія Шептицького («Шевченківський гай»), Музей пошти, Пожежно-технічна виставка (м. Львів), Трускавецький планетарій (м. Трускавець); інші цікаві об'єкти: дитяча залізниця, Львівська майстерня шоколаду, Майстерня пряників Юрашки; розважальні центри: «Дитяча планета», «Леопарк», диво-потяг Львова (м. Львів); цирки: Львівський (м. Львів).

Миколаївська область: аквапарк «Аттика» (м. Очаків), аквапарк «Коблево» (с. Коблево), Миколаївський зоопарк (м. Миколаїв), страусина ферма «Кременевський страус» (с. Кременевка), страусина ферма «Савана» (с. Ставки), Музей суднобудівництва та флоту (м. Миколаїв), Музей ракетних військ стратегічного призначення (м. Первомайськ).

Одеська область: аквапарк «Одеса», Одеський зоопарк, біопарк, Одеський дельфінарій «Немо» (м. Одеса), жаб'яча ферма, полуничне село Ліски, Центр етнографічного, сільського зеленого і сімейного дозвілля «Фрумушика Нова», Музей морського флоту України, Музей Одеського морського порту, Музей цікавої науки, Одеський військово-історичний музей, Одеський музей кіно, Одеський музей нумізматики; цирки: Одеський державний цирк (м. Одеса).

Полтавська область: страусина ферма у с. Вільшанка, Полтавський музей військового зв'язку, Полтавський музей космонавтики, Полтавський музей стратегічної та дальньої авіації, Музей-заповідник українського гончарства в Опішному.

Рівненська область: Рівненський зоопарк (м. Рівне), арт-галерея ковальства «Музей сталевих фігур», Музей бурштину (м. Рівне).

Сумська область: дитячий парк «Казка», дитячий розважальний центр «Місто розваг», Театр юного глядача (м. Суми).

Тернопільська область: аквапарк «Лімпопо», гідропарк «Топільче» з космічним містечком (м. Тернопіль), Лановецький зоологічний сад (м. Ланівці).

Харківська область: аквапарки: «Джунглі» (м. Харків); зоопарки, дельфінарії, страусині ферми, живі куточки: Харківський зоопарк (м. Харків), Харківський дельфінарій «Немо»

(м. Харків), жаб'яча ферма; музеї: етномузей і комплекс відпочинку «Осикове плесо», Музей інструментів, Музей історії Південної залізниці, Музей керамічних кахлів та сантехніки, Музей Лабораторії швидкісних автомобілів ХНАДУ (м. Харків), Музей авіаційної техніки (с. Комунар), Музей води (с. Кочеток); цирки: Харківський цирк (м. Харків).

Херсонська область: зоопарки, дельфінарії, страусині ферми, живі куточки: зоопарк у біосферному заповіднику «Асканія-Нова» (с. Чаплинка), контактний зоопарк «Країна Єнотія» (м. Херсон), дельфінарій «Акварель» (м. Скадовськ), страусина ферма «Арабески» (с. Генічеська Гірка); музеї: природничий відділ Херсонського обласного краєзнавчого музею (м. Херсон); інші цікаві об'єкти: історико-розважальний комплекс «Зелені хутори Таврії», «Jump park» (м. Херсон), парк «Казкова діброва» (м. Нова Каховка).

Хмельницька область: аквапарк «7 океан» (м. Хмельницький).

Черкаська область: Черкаський зоопарк (м. Черкаси).

Чернівецька область: Музей народної архітектури та побуту у Чернівцях, дитячі розважальні центри «Бімбо», «Дінопарк», «Лімпопо», «Меджік сіті», «Фентезі таун» (м. Чернівці), турбаза «Сонячна долина» (с. Бояни).

Чернігівська область: Менський зоопарк (м. Мен), приватний зооботанічний комплекс «Басань» (с. Стара Басань), «Пташиний рай» (с. Білоцерківці).

Крім того, нині туроператори і турагенства пропонують багато цікавинок для сімейного відпочинку з дітьми різного віку, зокрема супермаркет відпочинку і дозвілля «Relax» (м. Київ) [6], туристична фірма «Бригантина» (м. Київ) [4], команда «Интересный Киев» [18] – найцікавіші пропозиції саме для обраної вікової категорії, команда «Жизнь в путешествиях. Украина», команда «Кидпассаж» [13].

Сім'ям, які віддають перевагу екологічному туризму, пропонуємо такі сайти: www.ruraltourism.com.ua і www.otdihaem.in.ua, але найбільш цікаві екотури зібрані на сайті www.dobre.club [5]. Сім'ям, які люблять рослини, пропонуємо відвідати ботанічні сади України (16 державного значення), любите-

лям квітів і незвичних рослин у нагоді стануть статті «Найгарніші та найнезвичайніші квіти в Україні: де і коли побачити цвітіння» [7], «Найстаріші дерева в Україні. Фото» [8].

Для пошуку вдалих варіантів *літнього відпочинку* пропонуємо такі сервіси: www.booking.com, www.rest-ua.com (приватний сектор), www.more.ks.ua, www.azov-more.in.ua, www.chernoe-more.in.ua.

Для пошуку вдалих варіантів *зимового відпочинку* пропонуємо такі сервіси: www.booking.com, www.rest-ua.com (приватний сектор), www.karpaty.info.

Крім того, найкращі гірськолижні курорти для дітей можна знайти на сайті www.kidsvisitor.com [20].

Найкращі ідеї для подорожі на день Святого Миколая представлені у статті [19], зокрема команда сайту пропонує відвідати Маєток святого Миколая (с. Пістинь, Івано-Франківська область). Ми також пропонуємо відвідати у цей день Південну резиденцію Діда Мороза (база «Чумацька криниця» Олешківський район, Херсонська область). Узимку радимо сім'ям із дітьми також відвідати Музей казок (м. Київ), який працює тільки на новорічні свята [18].

Що стосується подій для сімей із дітьми, то їх просто безліч і з кожним роком стає усе більше. Зокрема, пропонуємо сервіс www.kidsvisitor.com, де можна обрати населений пункт, вік дитини, отримати анонс подій тощо [20].

Висновки з проведеного дослідження. Дозвілля важливо проводити разом, оскільки це потужний енергообмін. Другий важливий компонент спільно проведеного часу у сім'ї – це необхідний кожній людині тілесний (тактильний) контакт із близькими. Третя важлива роль дозвілля – це інтелектуальний обмін. Він відбувається не тільки на рівні батьки – дитина, а й між дорослими членами сім'ї. Ну й, нарешті, спільне дозвілля – це чудовий засіб у боротьбі з депресіями, стресами, сімейними проблемами і труднощами спілкування. Воно допомагає боротися зі своїми вадами, вчить взаємодіяти з іншими людьми, дає можливість розвивати командний дух.

Сімейне дозвілля має приносити задоволення кожному членові сім'ї – від змістов-

ного й доброзичливого спілкування до реалізації своїх потреб у русі, пізнанні, розвитку. Тільки тоді воно впливає як розвивальний захід і на дітей, і на дорослих, підвищує їхній культурний рівень, дає відчуття єднання сім'ї. Не забувайте дивувати близьких: несподівані сюрпризи, довгоочікувані подарунки, романтичні моменти тощо – все це надихає, дає змогу почуватися потрібним і коханим, тобто наповнює життя змістом. А найяскравіші моменти залишаться у пам'яті назавжди, гритимуть душу і зворушуватимуть уяву навіть через багато років.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева О.В. Фізична рекреація різних груп населення : [монографія] / О.В. Андреева. – К. : НВП Поліграфсервіс, 2014. – 280 с.
2. Безверхня Г.В. Фактори, що впливають на вибір дозвілля людини / Г.В. Безверхня // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2009. – № 2–3. – С. 6–10.
3. Відпочинок з дітьми: як, коли, куди [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/family/vidpochinok-z-ditmi-yak-koli-kudi-.html>.
4. Детям [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://brigantina.kiev.ua/content/detyam>.
5. Календар турів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dobre.club/kalendar-turiv>.
6. Куди пойти с ребенком в Киеве [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://relax.com.ua/afisha/for-kids/>.
7. Найгарніші та найнезвичайніші квіти в Україні: де і коли побачити цвітіння [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://ua.igotoworld.com/ua/article/675_samye-krasivye-cvety-v-ukraine-kogda-cvetenie.htm.
8. Найстаріші дерева в Україні. Фото [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://life.pravda.com.ua/travel/2013/05/29/129940>.
9. Невідома Україна: 19 унікальних сіл [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://firtka.if.ua/?action=show&id=73197>.
10. Пангелова Н. Зарубіжний досвід організації сімейного відпочинку з дітьми у рекреаційно-туристичних комплексах / Н. Пангелова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua>.
11. Правила сімейного дозвілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/family/pravila-simeynogo-dozvillya-.html>.
12. Раздольська В.О. Сімейний туризм, як засіб створення сприятливого простору спілкування поколінь / В.О. Раздольська // Вісник Інституту розвитку дитини (додаток): методичні та практичні матеріали. – 2012. – Вип. 3. – С. 373–375.
13. Развлечения [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kidpassage.com/activity/ukraina>.
14. Сімейний туризм як форма дозвілєвої діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infotour.in.ua/belyakov.htm>.
15. Технічні музеї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.kpi.ua/ukraine>.
16. Топ-9 найекзотичніших ферм України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agravery.com/uk/posts/show/top-9-najekzoticnisih-ferm-ukraini>.
17. Фрей Л. Сімейний туризм як засіб додаткової освіти для підростаючого покоління / Л. Фрей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua>.
18. Екскурсії для дітей и школьників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.interesniy.kiev.ua/excursion_categories/ekskursii-dlya-detey/.
19. 15 ідей для подорожі на день Святого Миколая [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chas-z.com.ua/NEWS/26475>.
20. 5 найкращих гірськолижних курортів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://kidsvisitor.com/uk/news/40-5-naikrashchikh-girskolizhnikh-kurortiv-ukrayini/>.

УДК 811.161

Нестерчук І.К.,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри туризму
Житомирський національний агроекологічний університет

ГАСТРОНОМІЧНИЙ ТУРИЗМ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ І СУЧАСНІ ПРАКТИКИ

У статті проаналізовано особливості, які історично склались у культурі харчування поліщуків з урахуванням національних, релігійних, історичних та природно-географічних умов. Сила Правобережного Полісся – у неповторності різнобарв'я кухні. Національна кухня є антиглобальним явищем та способом пізнання світу, пошуком коріння і дієвим мотиваційним фактором до мандрівок. Саме поняття «традиційна кухня» є теж вельми умовним. Виокремити з нього тільки своє і автохтонне, вичистити від домішок – усе одно, що забороняти запозичення у мові. Навіть якщо заради експерименту спробувати поліську кухню дистилювати, то навряд чи результат нам сподобається.

Ключові слова: гастрономічний туризм, Правобережне Полісся, етнокультурні феномени, традиції харчування поліщуків, обрядова їжа, напої, соціально економічні передумови розвитку культури споживання їжі, гастрономічні практики.

В статье проанализированы особенности, которые исторически сложились в культуре питания полешуков с учетом национальных, религиозных, исторических и природно-географических условий. Сила Правобережного Полесья – в неповторимости разнообразия кухни. Национальная кухня является антиглобальным явлением и способом познания мира, поиском корней и действенным мотивационным фактором к путешествиям. Само понятие «традиционная кухня» тоже весьма условное. Выделить из него только свое и автохтонное, вычистить от примесей – все равно, что запрещать заимствования в языке. Даже если ради эксперимента попробовать полесскую кухню дистиллировать, то вряд ли результат нам понравится.

Ключевые слова: гастрономический туризм, Правобережное Полесье, этнокультурные феномены, традиции питания полешуков, обрядовая еда, напитки, социально-экономические предпосылки развития культуры потребления пищи, гастрономические практики.

Nesterchuk I.K. IN THE GASTRONOMIC TOURISM: HISTOR, THEORY AND CONTEMPORARU PRACTICE

Article the features that historically Polishchuks food culture based on national, religious, historical and natural and geographical conditions. The strength of right-bank Polissya – the uniqueness of colorful kitchen. Cuisine is antyhlobalnym phenomenon and a way of knowing the world, searching for roots and effective motivational factor to journeys. The concept of “traditional cuisine” is also very conditional. Separated from him and only his autochthonous, cleaned of impurities – it's like that forbid borrowing language. Thus, even if for the sake of Woodland experiment to try to distil the kitchen, it is unlikely we like the result.

Key words: gastronomic tourism, Right-bank Polissya, ethnocultural phenomena Polishchuks food tradition, ritual meals, drinks, socio economic background of consumption culture of food, culinary practices.

Постановка проблеми. Чіткого визначення, що вважати гастрономічним туризмом, не існує. Ця проблема помітна навіть на лінгвістичному рівні. Так, наприклад, дослідження у США показує, що люди розуміють абсолютно різні речі під такими начебто схожими поняттями, як їжа туризму, кулінарний туризм або гастрономічний туризм. Думаємо, що і для україномовної аудиторії ситуація приблизно схожа.

На наш погляд, під гастрономічним туризмом у прямому сенсі слова слід розуміти:

- спеціальні винні та гастрономічні тури;
- відвідування об'єктів гастрономічного туризму (спеціалізовані музеї, сироварні, виноробні, пивоварні тощо);
- відвідування ресторанів із регіональною кухнею;
- відвідування кулінарних курсів при готелях, а також спеціалізованих кулінарних центрів і шкіл;
- відвідування фермерських господарств;
- відвідування сільськогосподарських (фермерських) ринків;

- продовольчі виставки та ярмарки;
- гастрономічні і винні (пивні тощо) фестивалі.

А ось що стосується ролі гастрономічного складника для туризму, то, як відомо, «їжа – це одне з небагатьох задовольень, доступних людині все життя». Цей вислів належить великому вченому, лауреату Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини Іллі Мечникову, і воно щонайкраще відображає роль гастрономічної складової у нашому житті, зокрема й під час подорожей.

За даними Всесвітньої організації (туристичний ЮНВТО, Глобальна доповідь із продовольчого туризму), 79% мандрівників вибудовує маршрут, попередньо вивчивши календар гастрономічних подій і особливості місцевої кухні. Кожен третій турист у світі розглядає національну кухню як важливу складову частину мотивації до подорожі, причому на харчування припадає близько 30% загальних витрат у поїздки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема їжі проникає у всі сфери масової культури. Видаються численні книги та періодичні видання кулінарної тематики. Одним із популярних видів сучасного туризму є гастрономічний туризм, метою якого є знайомство з кухнею різних народів, що викладено у працях вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема Л. Артюх [1–3], Хв. Вовка [5–6], А. Барбарич [7], Т. Гонтар, Л. Молчанова [8–9], І. Доманицького [10], В. Кравченка [12], Н. Маркевича [14], М. Пйотровського [15], І. Несен [16], П. Чубинського [18–19], М. Hall [20], O. Kolberg [21], K. Moszynski [23], J. Pesme [24], Z. Rokossowska [25]. В останні роки набуло певної актуальності вивчення рекреаційної діяльності загалом, що пов'язано з працями таких науковців, як О. Бейдик, В. Гетьман, О. Дмитрук, С. Дмитрук, О. Міщенко, Н. Овсяннікова, Я. Олійник, В. Петлін, Л. Царик, П. Царик. Проблеми використання умов формування рекреаційного господарства досліджували Ю. Веденін, С. Генсірук, П. Гудзь, В. Жученко, А. Крижмовська, О. Любіцева, В. Павлов, І. Родічкін, Н. Фоменко, В. Шмагін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження регіональних особливостей традиційного харчування поліщуків як потенцій-

них об'єктів рекреації. Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- дослідити ментальні кулінарні традиції регіону Правобережного Полісся як об'єкта рекреаційного природокористування;
- дати характеристику гастрономічним практикам досліджуваного регіону як потенційним атракціям туристсько-рекреаційного призначення;
- визначити основні проблеми, завдання та напрями розвитку гастрономічних турів у регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Полісся досить велике, воно ділиться на правобережне та лівобережне. Географічно вони схожі, але історично і ментально ці частини відрізняються, оскільки там жили і волиняни, і сіверяни, і древляни. Волинська та Житомирська частини Полісся найбільш вкриті лісами.

З початку ХХІ століття у світі спостерігається значне збільшення кількості туристичних поїздок із метою залучення до етнографічної спадщини, знайомства з автохтонними стравами, магією процесу приготування та куштування. У цьому аспекті Правобережне Полісся традиційно сприймається як регіон із значним етнокультурним потенціалом. Внутрішній непереборний потяг до ностальгічних реконструкцій світу в сиві часи давнини є також і пошуком відповідей на питання, як мусимо жити нині, як проектувати майбуття. Правобережне Полісся тривалий час залишалось оазою дикої незайманої природи. Причина цього – непрохідні й непроглядні болота, які завжди отримували досить вологи від Горині й Случа та від великих мас підземних вод правобережжя Дніпра, що розвантажувались у цій місцині, утворюючи болотисті заплави, озера й канали. Нині від цього різноманітного й надзвичайного природного комплексу майже нічого не збереглося. Такі природні умови проживання позначились і на харчуванні поліщуків (рис. 1).

Увагу спостерігача вражає та, так би мовити, цвіль давнини, якою обрамлений увесь побутовий уклад поліщуків (рис. 2). Століття пролетіли над ними, майже не зачепивши їх своїм руйнівним крилом. У веденні домашнього господарства, в будівництві хат, у мові та осо-

бливо у харчуванні, навіть у правах і звичаях – усе йде так, як було за дохристиянських часів. Додалося кілька вірувань християнства – от і все, що пристало до старовини поліщука; все інше, немов в окам'янілому вигляді, збережено досі недоторканно.

Домашній побут поліщука (полешука) надзвичайно простий і невигадливий.

Усе в ньому вражає увагу відсутністю предметів розкоші і млості, фабрикації і меркантильності. За близькості тільки судноплавних річок і поштових доріг помітні деякі ознаки наносного прогресу. Полешук уживає слова «тик», «сковорода», «кочерга», «кабила», «казел», «калита», «бороноваць», «гребці» (від

«гребу»), а не «клуня», «пательня», «коцюба» (рис. 3).

Багата і різноманітна природа балує своїх дітей різними ласощами не гірше найніжнішої і найдбайливішої матері. Така природа має великий вплив на здоров'я поліщука, а повітря, насичене смоляними частками, благотворно діє на здоров'я тубільця, особливо на його легені та всю систему кровообігу. Поліщук міцний, сильний, довговічний, незнайомий майже ні з якими хворобами (рис. 4).

На світлинах зображена казкова природа поліського краю, поліщуки в автентичному одязі. Сцени здебільшого мають побутовий характер.

Рис. 1. Великодня утренья. Картина П. Пимоненка

Рис. 2. Парубок та дівчина за столом у сільській хаті (1903 р.)

Рис. 3. Традиційне вбрання поліщуків

Рис. 4. Будні поліщуків

Паралельно із світлинами ми натрапили на багато туристичних путівників (рис. 5), туристичних мап (рис. 6) та оголошень міжвоєнного часу, в яких популяризуються подорожі водними артеріями Житомирщини, Рівненщини, Волині.

На одній із таких туристичних мап вказано, що відправним пунктом подорожей Поліссям було місто Пінськ (сучасне місто на півдні Білорусі), а вже звідти формувалися різні туристичні маршрути Поліссям (рис. 7). Щоб зацікавити туристів та краєзнавців, в оголошеннях Полісся порівнювали з Поліською тундрою. Для відпочиваючих на пароплаві пропонували оркестр, танці, буфет, пляжі, риболовлю. Ціна такої подорожі коштувала один – два злоті.

Розглянемо докладніше ментальні харчові традиції поліщуків.

Їжа – це не тільки засіб і процес угамування голоду як біологічної потреби людини, а і феномен культури.

Пошана до *хліба* у поліщуків закладена у традиціях хліборобства та рільництва, де основною культурою була жито. Житній «чорний» хліб є традиційним у кожній оселі, ознакою добробуту та заможності родини. Всі побутові, святкові і поховальні обряди не відбувалися без хліба. До середини XIX століття пшеничний хліб подавався до столу на свята. Вживали пироги, паляниці, калачі з різними начинками: грибами, капустою, сиром, ягодами, горіхами. У весільних обрядах увінчував стіл коровай.

Рис. 5. Туристичний буклет (1920–1930 рр.)

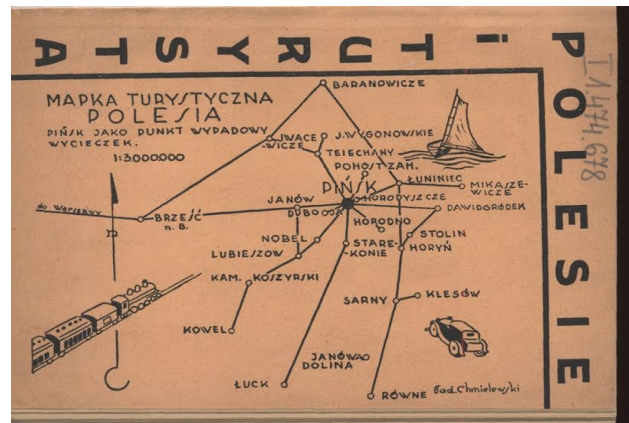

Рис. 6. Туристична мапа Правобережного Полісся

Рис. 7. Мандрівка пароплавом

Поширеною була *каша* – перлова та пшо-няна на молоці. На сироватці у печі готували товчену картоплю («сироватку»), різноманітні кулеші.

Чільне місце посідають *вареники з сиром* із додаванням сметани, особливо на Масляну, які готують і куштують донині.

Із *молочних напоїв* уживали кисле молоко («кисляк»), топлене молоко в печі, сироватку, колотуху. Зберігали в глиняних горщиках, гладилках; щоб не скисало, обмивали споришем («морогом»). Звертає увагу на себе така солодка страва, як «бабка» із локшини з яйцем, цукром у глиняних горщиках у печі, що трималася до обіду.

Вживали багато у їжу *городніх культур*, зокрема картоплю, буряки, моркву, гарбузи, квасолю, горох, мак, пастернак, селеру.

З олійних культур використовували тільки *льон*, який самотужки видушували змайстрованими власноруч агрегатами.

Овочі та фрукти зберігали за допомогою квашення, соління.

Характерним для поліщуків було використання в їжу *білих грибів* («гриби»), з яких робили калатушу з додаванням квасолі та пересмаженої муки.

Риба також була присутня на столі поліських родин. Удома в їжу використовували сомів, угрів, лящів, линів, окунів, щук, коропів, красноперок. До юшки найбільше додавали сушених вугрів. Рибу зазвичай висушували, варили та смажили.

На теренах Полісся характерним напоєм є *сік із беріз та кленів*.

Міцним алкогольним напоєм у поліщуків завжди був «самогон».

Кухня Правобережного Полісся нараховувала невелику кількість видів страв, споживали мало м'яса, майже *не вживали цукор*. Поліпшення статків додасть у раціон і цукор.

Висновки з проведеного дослідження. Проаналізувавши сучасний стан гастрономічного туризму Правобережного Полісся, можна виокремити основні ареали його інтенсивного розвитку – північні терени Житомирського та Волинського Полісся. Київське Полісся приваблює туристів у північній та північно-східній частині. Нині все частіше йдеться про розвиток гастрономічного туризму, який є одним із

важливих економічних інструментів та перспективних напрямів розвитку регіону. Запропонована розвідка не вичерпує поставлених завдань, але чітко обґрунтовує основні вектори та шляхи їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюх Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних регіонів / Л.Ф. Артюх. – К., 1982. – 112 с.
2. Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. Історико-етнографічне дослідження / Л.Ф. Артюх. – К.: Наук. думка, 1977. – 112 с.
3. Артюх Л.Ф. Їжа й харчування в Київській Русі. Етнографія Києва і Київщини / Л.Ф. Артюх. – К.: Наук. думка, 1985. – 118 с.
4. Басюк Д.І. Інноваційний розвиток гастрономічного туризму в Україні / Д.І. Басюк // Наукові праці НУХТ. – 2012. – № 45. – С. 128–132.
5. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – К.: Наук. думка, 1981. – 280 с.; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 335 с.
6. Барбарич А.І. Наші культурні рослини / А.І. Барбарич. – К., 1952. – 128 с.
7. Гонтар Т.А. Пища и утварь / Т.А. Гонтар, Л.А. Молчанова // Полесье: матеріальна культура. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 376–398.
8. Гонтар Т.А. Традиционная и праздничная пища украинцев Полесья в XIX – XX вв. / Т.А. Гонтар // Советская этнография. – 1986. – № 5. – С. 10–13.
9. Доманицький В. Народний календар у Ровенськiм повіті. Волинської губернії / В. Доманицький // Матеріали до української етнології. – Л., 1912. – Т. 15. – С. 69–89.
10. Київське Полісся. Етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 1989. – 268 с.
11. Кравченко В. З побуту і обрядів північно-західної України. Збірник Волинського науково-дослідного музею / В. Кравченко. – Житомир, 1928. – 120 с.
12. Кулінарний туризм: с чем его едят? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://travelforlife.ru/p822/15/>.
13. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – К., 1991. – 117 с.
14. Народний календар Овруччини 50-х років XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1995. – Т. 230. Праці секції етнографії і фольклористики. – С. 303–351.
15. Несен І. Білий птах з чорною ознакою (за матеріалами з Рівненщини) Західне Полісся історія та культура / І. Несен. – Рівне, 2006. – Вип. 2. – С. 24–29.
16. Бондарчук В.К. Полесье. Матеріальна культура / В.К. Бондарчук, І.Н. Браїм, Н.І. Бураковская. – К., 1988. – 153 с.

17. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. – Т. 7. – СПб., 1877.
18. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К., 1995. – Кн. 1. – 222 с.; Кн. 2. – 233 с.
19. Hall M. Wine Tourism Around the World / Michael C. Hall, Liz Sharples, Brock Camboune, Nik Macionis. – Winepress Ltd., 2011. – 312 p.
20. Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. – Warszawa, 1968. – Т. 52. – 571 s.
21. Michelin-starred restaurants – the Michelin Guide [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Viamichelin.com/uploads/2013/redguidefrance.pdf>.
22. Moszynski K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. Powiaty mozyrskiego oraz z powiatyrzeczyckiego / K. Moszynski. – Warszawa : Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego, 1927. – 328 s.
23. Pesme J.O. Strategic operations and concentration in the Bordeaux-Aquitaine region / J.O. Pesme, M.C. Belis-Bergouignan, N. Corade // International Journal of Wine Business Research. – 2010. – Vol. 22. – № 3. – P. 22–31.
24. Rokossowska Z. Chleb / Z. Rokossowska // Wisła. – Warszawa, 1899. – Т. 13. – S. 153–158.
25. What Is Food Tourism? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldfoodtravel.org/what-is-food-tourism/>.

УДК 379.85

Талыбов Сабухи,
докторант
Бакинский государственный университет

РОЛЬ ТУРИЗМА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЛЯНКЯРАН-АСТАРИНСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье изучается ситуация, связанная с активностью туристических предприятий, а также состояние отраслей, имеющих влияние на туризм в Лянкяран-Астаринском экономико-географическом районе Азербайджана. В работе также исследована роль туристических предприятий в обеспечении занятости и увеличении доходов населения региона. Анализ показывает, что туризм непосредственно влияет на продажу производимой в регионе продукции, оказываемые туристические услуги и соответствующий спрос. Выявлена связь увеличения потока туристов и роста числа посетителей предприятий размещения с возможностями получения дополнительной прибыли.

Ключевые слова: турист, Лянкяран, роль туризма, клиент, продукт.

У статті вивчається ситуація, пов'язана з активністю туристичних підприємств, а також стан галузей, що мають вплив на туризм у Лянкяран-Астаринському економіко-географічному районі Азербайджану. В роботі також досліджено роль туристичних підприємств у забезпеченні зайнятості і збільшення доходів населення регіону. Аналіз показує, що туризм безпосередньо впливає на продаж виробленої у регіоні продукції, туристичні послуги, які надаються, і відповідний попит. Виявлено зв'язок збільшення потоку туристів і зростання числа відвідувачів підприємств розміщення з можливостями отримання додаткового прибутку.

Ключові слова: турист, Лянкяран, роль туризму, клієнт, продукт.

Talibov Sabuhi. THE ROLE OF TOURISM IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE LANKARAN-ASTARA ECONOMIC-GEOGRAPHICAL REGION

The article investigates the real situation, as well as prospects of tourism enterprises in Lankaran-Astara economic-geographic region and the areas that affect tourism indirectly. The role of the increase in income of the population and solving an unemployment problem in the tourism facilities in the region are studied. The analysis shows that tourism has a direct effect on the sale of proposed products of the region, suggested services and demand. It is determined that it created additional opportunities for the region through the increase in the flow of tourists, the numbers of people stay in tourist accommodation facilities and increase in revenues.

Key words: tourist, Lankaran, role of tourism, client, product.

Постановка проблеми. Туристическая индустрия напрямую зависит от деятельности туристических предприятий, а также уровня развития промышленных отраслей, сферы услуг, косвенно влияющих на эту отрасль, и особенно уровня имеющейся в регионе инфраструктуры. Поэтому возникает необходимость изучения влияния туризма на социально-экономическую ситуацию региона, также как требуется исследование действующих предприятий и инфраструктуры в качестве определяющих факторов. В Лянкяран-Астаринском экономико-географическом районе Азербайджана вышеуказанные вопросы имеют большую актуальность, так как этот регион является одной из важных туристических зон страны. Тем не менее, широкие исследования в этом направлении не проводились. В этом отношении большое значение

имеет выявление роли туризма в предпринимательской деятельности, в потреблении, а также в формировании доходов населения. Соответственно, есть необходимость проведения оценки положения туризма и связанных с ними отраслей с определением перспективных возможностей. При этом есть необходимость выявления новых видов и направлений деятельности, которые могут способствовать социально-экономическому развитию региона.

Постановка задания. Целью исследования является изучение положения туристической индустрии Лянкяран-Астаринского экономико-географического региона, выявление роли туризма в увеличении уровня занятости населения региона и особенностей влияния этой отрасли на социально-экономическое развитие.

Изложение основного материала исследования. Туризм значительным образом влияет на развитие страны и ее регионов. Влияние туризма на общественную жизнь можно рассматривать с экономической, социальной и гуманитарной точек зрения [6, с. 7].

Экономическая значимость. Влияние туризма на экономику проявляется в разной степени в зависимости от видов и направлений этой отрасли. Если рассматривать туризм в качестве предпринимательской деятельности, то в этом отношении каждое предприятие в туризме имеет свои интересы, предоставляя клиентам свои продукты и услуги, оплачивая своим сотрудникам зарплату и другие виды платежей, обеспечивая акционеров прибылью, оплачивая при этом государству налоги и пошлины. Туризм способствует появлению новой формы спроса на различные товары и услуги, в чем выражается его потребительское содержание. Местные промышленные производители должны предложить свои товары в нужном количестве на уровне спроса потребителей. С ростом продажи местных промышленных продуктов повышается уровень проживания местного населения. Благодаря наплыву туристов повышается прибыль многих местных предприятий данной отрасли: музеев, организаторов мероприятий и выставок, кинобизнеса и др. Благодаря этому оплачиваются соответствующие налоги и прибыль населения региона растет. Прибыль имеют транспортные предприятия, так как увеличивается пассажирооборот в общественном транспорте, такси, растет аренда автомобилей и автобусов и т.д. При этом развивается и ориентируется на спрос туристов производство сувениров и продуктов народного ремесленничества.

Туризм способствует притоку иностранной валюты в страну и регион. Это обеспечивается не только за счет продажи турпакетов, но и также за счет ежедневно оплачиваемых туристами расходов, от предоставления дополнительных услуг, когда туристы предоставляют свои валюты в обменных пунктах [6, с. 17].

Социальная значимость туризма выражается в восстановлении туристами своей энергии, потерянной в производственном процессе и при бытовой деятельности. Туризм

помогает людям оправиться от физических и психологических нагрузок, восстанавливать психофизиологические ресурсы и способность заниматься трудовой деятельностью. Туризм позволяет эффективно использовать свободное время. К тому же этот вид деятельности в целом считается экологически безопасным. Туризм приводит к созданию новых рабочих мест и сокращению безработицы. Мировой опыт показывает, что индустрия туризма способствует даже привлечению из других регионов новых рабочих сил. Туризм непосредственно и косвенно влияет на уровень жизни в регионе, это находит свое отражение в росте доходов местного населения. Задачей туризма также является вовлечение граждан в формы позитивных действий во время их досуга. Это отталкивает их от негативных случаев. Туристическая деятельность поощряет экологическую деятельность, так как развитие этой отрасли заинтересовано в охране окружающей среды.

Туризм не подвергается влиянию механизации и автоматизации. Например, в отельном бизнесе средний показатель занятости составляет 3 человека (от 2 до 5) на каждые 10 туристов.

Экономическая значимость туризма в регионе. Прибыль предприятий размещения по экономическим районам распределена равномерно. Регионы страны в значительной степени отстают от столицы по этому показателю. Это связано с тем, что большинство приезжающих в страну туристов остаются в Баку. Кроме того, в столице цены предоставляемых услуг довольно высокие. Немалую роль играет и тот фактор, что столица страны опережает другие регионы по количеству проведенных мероприятий. Статистический анализ показывает, что прибыль предприятий размещения растет. Так, в 2010 г. годовая прибыль предприятий размещения составила 105 888,8 тыс. манатов, а в 2014 г. этот показатель вырос до 181 047,3 тыс. манатов. Это означает, что прибыль за 4 года выросла на 75 957,5 тыс. манатов. Сравнение по двум последним годам показывает, что рост прибыли предприятий размещения в 2013 г. составил 17 275 тыс. манатов [9]. В Лянкяран-Астаринском экономико-географическом районе прибыль

предприятий размещения в 2012 г. составила 3 883,5 тыс. манатов. Анализ по последним годам показывает, что в 2010–2012 гг. наблюдался рост прибылей, в 2013 г. произошло резкое снижение, а в 2014 г. был зафиксирован небольшой рост по сравнению с предыдущим годом. По нашему мнению, снижению данного показателя способствовало улучшение инфраструктуры и туристических услуг в других регионах страны. Также надо отметить и фактор цены [9].

Сравнение административных районов Лянкяран-Астаринского региона по прибыли предприятий размещения также вызывает интерес. По этому показателю Джалилабадский район отстает от других районов в связи с наличием слабого природного туристического потенциала.

Следует также отметить, что соответствующий показатель ниже по Астаринскому району, имеющему высокий природный туристический потенциал.

Как видно из диаграммы, в Астаринском районе самый высокий показатель прибыли был достигнут в 2012 г., составив 121,9 тыс. манатов. В последующие годы прибыль снизилась. В 2014 г. она составила 64,2 тыс. манатов, то есть снизилась почти в 2 раза по сравнению с 2012 г. Самая высокая прибыль в регионе была отмечена в 2012 г. в Ленкоранском административном районе. В Лерикском районе наивысший показатель отмечен в 2010 и 2011 гг. В Масаллинском районе в течение последних 2 лет наблюдалось как резкое падение (2013 г.), так и резкое увеличение (2014 г.). В этом районе последнее время наблюдалось значительное снижение числа предприятий размещения, из-за чего, по нашему мнению, статистические данные по этому району сильно варьируются. В целом снижение количества предприятий размещения характерно для всего экономического района. Снижение прибыли должно соответствовать сокращению количества посетителей предприятий размещения.

Социальная значимость туризма в регионе. Рост числа туристических предприятий в каждом регионе сопровождается ростом количества турпоездов, также как увеличением количества лиц, занятых в туризме. В этом отношении статистический анализ заня-

тости в предприятиях туризма Лянкяран-Астаринского района тоже вызывает интерес. Занятость туристического сектора представляют работники туроператоров, турагентств, туристических объединений, экскурсионных бюро, отелей, гостиниц и других коммерческих и некоммерческих предприятий. Однако в Лянкяран-Астаринском районе вышеназванные объекты, за исключением предприятий размещения, отсутствуют. Здесь много санаториев, пансионатов, различных отелей, а также центров отдыха, которые функционируют сезонно. Эти предприятия больше всего действуют в качестве предприятий, предоставляющих два вида услуг – размещение туристов и услуги сбыта. Как показывает анализ занятости трудоспособного населения в предприятиях размещения по административным районам, в 2014 г. самый высокий показатель (1,14%) был отмечен в Лянкоранском районе. Так, занятое трудоспособное население в районе составляет 157 663 человека, из них 1 800 человек работали и получали зарплату в предприятиях размещения. Самый низкий же показатель в том году был отмечен в Ярдымлинском районе (рис. 3) [1, с. 134].

В регионе большинство предприятий туризма функционируют сезонно. Поэтому число работников этих предприятий сокращается во время несезонного периода. Если во время туристического сезона в одном из таких предприятий работает в среднем примерно 25 человек, то в несезонный период этот показатель снижается примерно до 3 человек. При вычислении среднего годового количество работников такого предприятия получается, что оно составляет 8 человек:

$$\frac{(\text{количество лиц, работающих 12 месяцев}) / 12 \text{ месяцев} = \text{среднегодовое количество работников}}$$

$$(25 - 25 - 25 + 3 + 3 + 3 + 3 + 3 + 3 + 3 + 3 + 3) / 12 = 8.$$

Среднегодовое количество работников предприятий Лянкяран-Астаринского экономического района в 2010–2014 гг. особо не изменилось. В 2010 г. был отмечен самый низкий показатель (в среднем за год 249 чел.), тогда как в 2010 г. наблюдался относительно

высокий показатель (362 чел.), а в 2014 г. среднее количество работников составило 344 человек. В регионе удельный вес среднего количества работников туристических предприятий достиг своего пика в 2011 г. (5,3% всех работников туристических предприятий страны). В последующие годы количество

работников снижалось, а в 2014 г. имело самую низкую долю (3,81%).

При исследовании количества работников по административным районам выявлены некоторые особенности. Работники туристических предприятий по административным районам распределены неравномерно. В Джа-

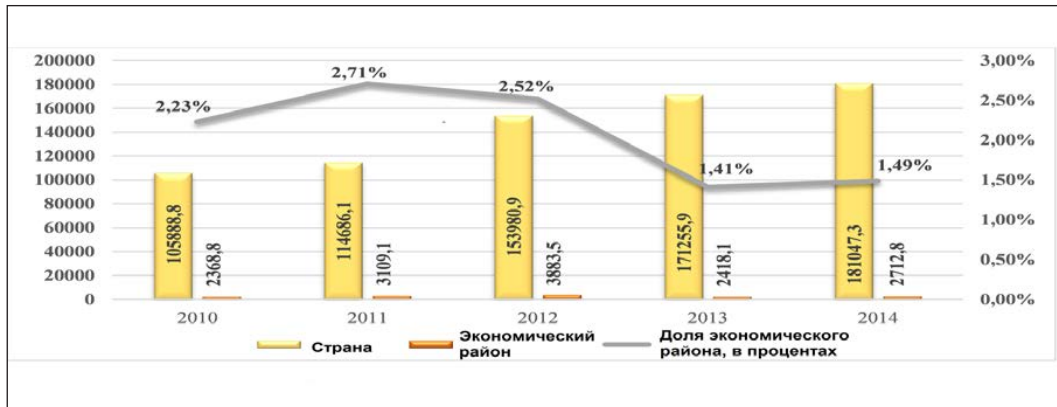

Рис. 1. Доля Лянкяран-Астаринского экономико-географического района в стране по прибыли предприятий размещения, тыс. манатов

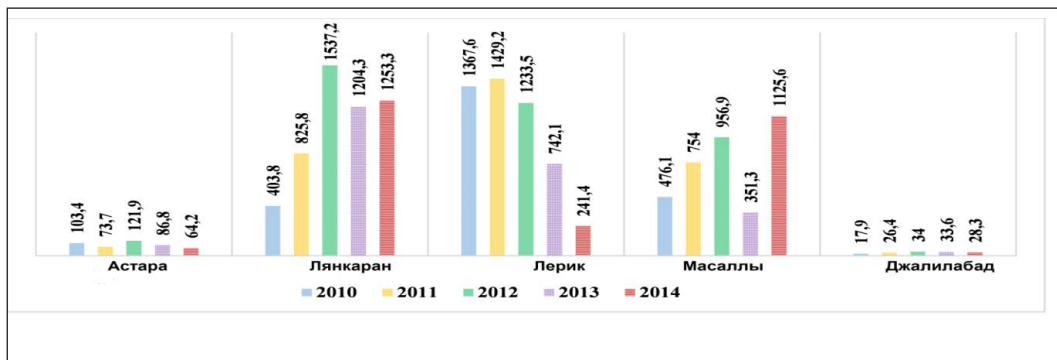

Рис. 2. Прибыль предприятий размещения в административных районах Лянкяран-Астаринского экономико-географического района, тыс. манатов

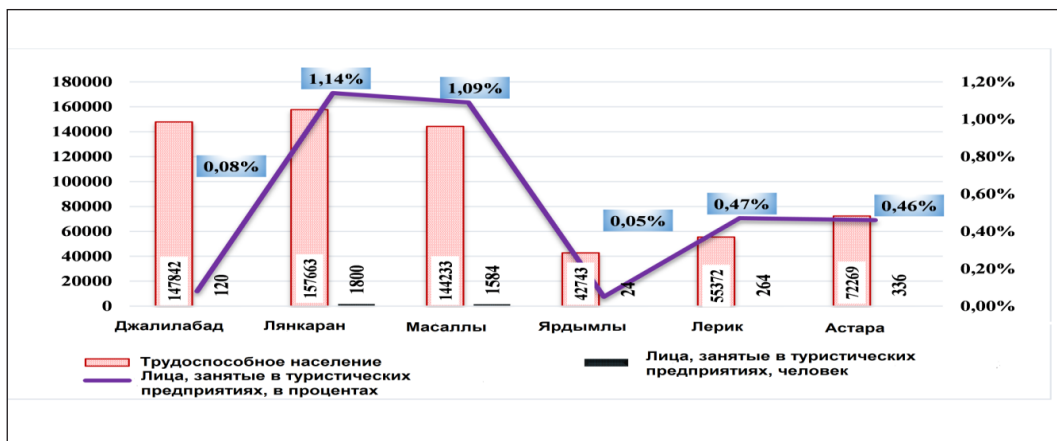

Рис. 3. Количество работников предприятий размещения в административных районах Лянкяран-Астаринского экономического района в 2014 г.

лилабадском районе их среднегодовое количество самое низкое. Это объясняется слабым туристическим потенциалом этого района, а также наличием малого количества туристических предприятий. В Джалилабадском районе среднее количество лиц, занятых в одном предприятии туристического сектора, составило 11 человек. В последующие годы этот показатель ежегодно составлял 10 человек. Показатели по Астаринскому административному району тоже неудовлетворительны. Если в 2010 г. количество работающих в туристических предприятиях составляло 25 чел., то в течение последующих 4 годов этот показатель вырос всего на 3 человека. Из этого выходит, что туризм в Астаринском районе практически не развивается. Так как организация тури-

стической деятельности проводится на очень низком уровне, приезжающие в район туристы остаются ночевать «где-угодно» – либо размещаются в частных домах, либо выбирают близлежащие объекты, действуя при этом незапланированно.

В Лерикском административном районе количество работников туристических предприятий незначительное, несмотря на то, что некоторые объекты (например, Relax) функционируют в течение всего года. Здесь наивысшее количество работников этой сферы наблюдалось в 2012 г. (всего 45 чел.). В 2014 г. этот показатель снизился вдвое (22 чел.).

В исследуемом регионе только в двух административных районах – Ленкоране и Масаллы удельный вес работников туристиче-

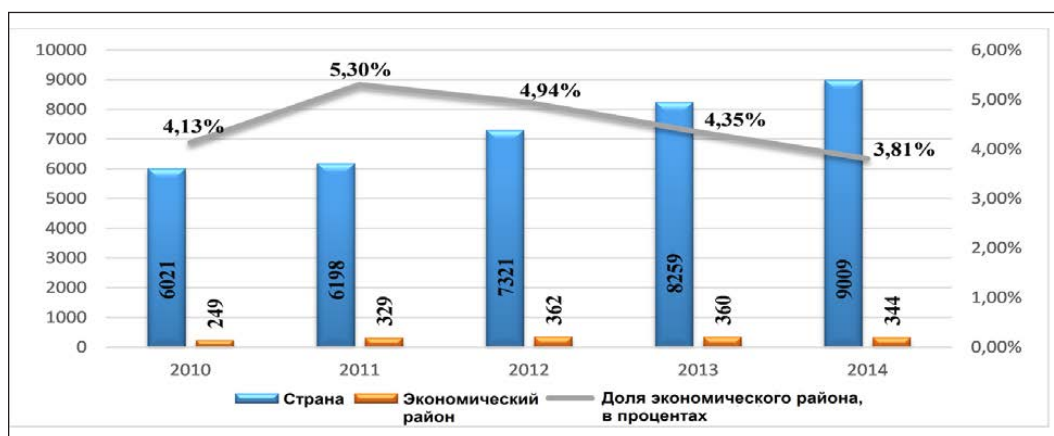

Рис. 4. Удельный вес Лянкяран-Астаринского экономического района по среднему количеству работников, занятых в предприятиях размещения

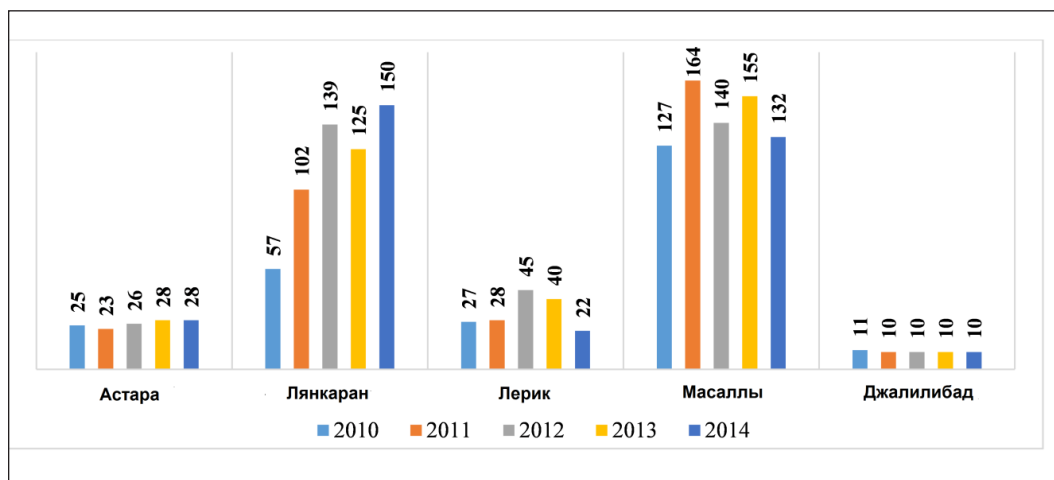

Рис. 5. Среднегодовое количество работников, занятых в туристических предприятиях административных районов Лянкяран-Астаринского экономического района, чел.

ских предприятий выше. В Ленкоранском районе наивысшим этот показатель был зафиксирован в 2014 г. (150 чел.). В Масаллинском районе самое большое количество работников данной сферы наблюдалось в 2012 г. (164 чел.). Два года спустя показатель снизился до 132 человек.

В 2014 г. общее число работающих в туристическом секторе Лянкяран-Астаринского региона лиц составило 342 человека [1; 2; 9].

Выводы из проведенного исследования.

Влияние туризма на общественную жизнь в Лянкяран-Астаринском экономико-географическом районе можно рассматривать с экономической, социальной и гуманитарной точек зрения.

Объем прибылей, полученных от посещения туристами предприятий размещения в Лянкяран-Астаринском экономико-географическом районе, в 2012 г. составил 3 883,5 тыс. манатов. Это самый высокий показатель по сравнению с данными прошлых и последующих годов. Самый низкий показатель прибыли предприятий размещения отмечается в Джалилабадском районе. Потенциал туризма этого района низок по сравнению с Лянкяранским, Астаринским, Масаллинским и Лерикским районами. Основная часть доходов предприятий размещения в Джалилабадском районе формируется за счет прибытий, не имеющих цель отдыха.

В экономико-географическом районе не функционируют туроператоры, турагенты, туристические объединения и экскурсионные

бюро. В регионе действуют санатории, пансионаты, различные предприятия размещения и сезонные предприятия отдыха. Все эти объекты функционируют в качестве места ночлега и питания. В регионе Лянкяранский и Масаллинский районы отличаются относительно высокой долей лиц, работающих в сфере туризма.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Регионы Азербайджана // Бюллетень Государственного Статистического Комитета Азербайджанской Республики. – Баку, 2015. – 834 с.
2. Мелкое предпринимательство в Азербайджане // Бюллетень Государственного статистического комитета Азербайджанской Республики. Баку, 2015. – 79 с.
3. Солтанова Х.Б. Туризм в Азербайджанской Республике и его развитие / Х.Б. Солтанова. – Баку, 2015. – 475 с.
4. Дяргахов В.С. Приоритетные направления регионального туризма в Азербайджане / В.С. Дяргахов, Р.С. Сафаров // Г. Алиев и развитие географической науки в Азербайджане : матер. науч.-практ. конфер. – Баку, 2013. – С. 215–218.
5. Стратегическое планирование развития туризма в регионах / Общество молодых ученых, аспирантов и магистров при Центре интеллектуального развития молодежи НАНА. – Баку, 2012. – С. 122–132.
6. Мамедов Дж.А. География международного туризма / Дж.А. Мамедов, Х.Б. Солтанова, С.Г. Рахимов. – Баку, 2002. – С. 7–29.
7. Курбанова Р.А. Экономика туризма / Р.А. Курбанова, Ш.Х. Гусейнова. – Баку, 2010. – С. 23–43.
8. Алпарслан У. Маркетинг туризма / У. Алпарслан, О. Саиме. – Измир, 2001. – 274 с.
9. Азербайджанское управление статистики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.stat.gov.az/source/tourism/>.

УДК 338.48-2-056.24(100)

Хрущ Ю.М.,
асистент кафедри туризму,
соціально-економічної географії та краєзнавства
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

Іванова В.М.,
асистент кафедри туризму,
соціально-економічної географії та краєзнавства
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

Медведський Р.С.,
студент кафедри туризму,
соціально-економічної географії та краєзнавства
*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

ТУРИЗМ ДЛЯ ІНВАЛІДІВ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті проаналізовано сучасні підходи до тлумачення поняття «туризм для людей з інвалідністю», розкрито сутність визначення туризму для інвалідів, визначено та охарактеризовано споживачів туризму для інвалідів.

Ключові слова: туризм для інвалідів, інваліди, доступний туризм, безбар'єрний туризм.

В статье проанализированы современные подходы к определению понятия «туризм для людей с инвалидностью», раскрыта сущность определения туризма для инвалидов, определены и охарактеризованы потребители данного вида туризма.

Ключевые слова: туризм для инвалидов, инвалиды, доступный туризм, безбарьерный туризм.

Khrushch Yu.M., Ivanova V.M., Medvedskiy R.S. TOURISM FOR THE DISABLED: CURRENT APPROACHES TO THE DEFINITION

In the article the modern approaches to the interpretation of the term of tourism for people with disabilities are analyzed, the being of the definition of tourism for the disabled is revealed, the users of tourism for disabled customers are defined and characterized.

Key words: tourism for disabled, disabled, accessible tourism, barrier-free tourism.

Постановка проблеми. На туристичних ринках багатьох країн світу відбуваються значні зміни: до загального туристичного простору залучені люди з інвалідністю, а розробка спеціальних туристичних програм з урахуванням доступності для цієї категорії туристів створює рівні можливості для реалізації прав кожної людини на відпочинок. Туризм для такої категорії людей у нашій країні є порівняно новим напрямом діяльності, його соціальна значимість зумовлена, зокрема, тим, що кількість осіб із різними видами інвалідності зростає.

За даними Міністерства соціальної політики, в Україні станом на 1 січня 2015 р. загальна чисельність людей з інвалідністю (без урахування тимчасово окупованих територій Криму та м. Севастополя) становила 2 568 532 особи (або 5,98% у загальній структурі постійного населення країни (42,9 млн. осіб), зокрема: людей з інвалідністю I групи – 251 833 особи, людей з інвалідністю II групи – 915 891 особа, людей з інвалідністю III групи – 1 249 683 особи, дітей з інвалідністю – 151 125 осіб (44% дівчата, 56% хлопчики).

У світі чисельність інвалідів дещо варіюється за різними даними. Згідно з дослідженнями, проведеними Всесвітньою організацією охорони здоров'я, у світі близько 1 млрд. інвалідів [8].

У науковій літературі та законодавстві різних країн існує низка визначень понять «інвалід», «інвалідність». Окрім «своєї» термінології, кожна держава має власні критерії, згідно з якими може надавати чи не надавати статус інваліда. Це лише деякі з причин того, що показники інвалідності важко точно виміряти і визначити на світовому рівні. У законодавстві зарубіжних країн даються різні тлумачення поняття «інвалідність». Наприклад, якщо людина у США отримала інвалідність, це не означає, що інвалідність буде визнана також у Китаї чи Німеччині. Д. Сай вважає, що це певною мірою пов'язано з тим, що у світі ще не досягнуто узгодженості та розуміння у тому, що таке інвалідність. Для позначення інтелектуально неповноцінних людей навіть у країнах, де використовується досить подібна мова, можуть використовуватися принципово різні терміни [6].

У цьому дослідженні під інвалідністю ми пропонуємо розуміти фізичні, розумові або сенсорні дефекти, за яких людина не в змозі самостійно забезпечити повністю або частково потреби нормального особистого і соціального життя.

Туризм для людей з інвалідністю – це нове соціокультурне явище, яке відрізняється низьким ступенем вивченості. Туризм для інвалідів є необхідним видом туризму у кожній країні. Це один із тих видів туризму, що сьогодні найбільш інтенсивно розвиваються. Фахівці у галузі туризму підраховали, що регулярно подорожують 2,5 млн. людей з обмеженими можливостями. Цей ринок поки що важко назвати масовим. Але останні 10 років експерти відзначають динамічне зростання у цьому сегменті туристичного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вивчення проблеми вітчизняними авторами не можна вважати достатнім. Широкий спектр проблем розвитку туризму для людей з інвалідністю в Україні свідчить про необхідність посиленої і комплексної уваги з боку держави й суспільства. Незважаючи

на наявність розробок як теоретичного, так і науково-практичного характеру, залишаються недостатньо вивченими питання розвитку туризму для людей з інвалідністю в Україні.

Окремі аспекти туризму для людей з інвалідністю були предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема О. Анікеєвої, А. Ахметшина, А. Бавельського, А. Бастрикиної, А. Волошинського, В. Горбацьо, Я. Грибальського, С. Дарсі, Л. Жирак, Г. Зоріна, Е. Лиханос, Т. Скальської, М. Сварника, Д. Смирнової, К. Яковлевої, О. Топалової та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Туризм для людей з інвалідністю є досить новим напрямом туризму порівняно з рекреаційним чи пізнавальним, хоча значення термінів, які визначають, що таке туризм для людей з інвалідністю, уже багато років є предметом наукових дискусій.

У процесі суспільно-географічних досліджень феномена туризму для людей з інвалідністю нами було проаналізовано понад 50 специфічних термінів. Ми вважаємо, що відсутність єдиного термінологічного апарату говорить про те, що приділяється мало уваги проблемам інвалідів. А це є одним із стримуючих факторів розвитку туризму для інвалідів.

Проаналізувавши різні джерела інформації, робимо висновок, що, говорячи про туризм для інвалідів, за кордоном найбільш часто вживають такі поняття: «доступний туризм» (accessible tourism), «туризм для усіх» (tourism for all), «безбар'єрний туризм», «туризм для людей з обмеженими можливостями». Отже, виникає потреба уточнити зміст і суть цих термінів. Ураховуючи семантичні особливості мови, вищенаведені терміни мають різні смислові відтінки, а тому їх не завжди можна вважати тотожними.

Термін «туризм, доступний для усіх» закріплений у міжнародних нормативно-правових актах. У 1991 р. Генеральна асамблея ЮНВТО прийняла резолюцію під назвою «Створення можливостей для туризму людям з обмеженими можливостями в дев'яності роки» (Creating Tourism Opportunities for Handicapped People in the Nineties), текст якої був у подальшому поновлений у 2005 р. у Дакарі (Сенегал) і названий «Туризм, доступний для усіх» (Резолюція A/RES/492(XVI)/10). А в Рекомендаціях,

прийнятих на 20-й сесії Генеральної асамблеї ЮНВТО від 11 червня 2013 р. надано таке визначення: «туризм, доступний для усіх, – це форма туризму, що передбачає процес співробітництва учасників туристичного процесу, що дозволяє людям, які мають потребу в доступі, зокрема пов'язану з мобільністю, зором, слухом і когнітивними функціями, функціонувати незалежно, справедливо та доступним шляхом, надання їм розробленого на принципах універсального дизайну продуктів туризму, послуг та середовищ» [8].

Отже, «туризм, доступний для усіх», або доступний туризм, передбачає доступність туристичних об'єктів і установ щодо пристосування та адаптації інфраструктури для людей з обмеженими фізичними можливостями (інвалідів та осіб, що їх супроводжують, тимчасово маломобільних груп населення, літніх людей, осіб із дитячими візочками та ін.).

Основою доступного туризму є універсальний дизайн в архітектурі, принципи якого були сформульовані і реалізовані під керівництвом архітектора Рона Мейса з колегами у NCSU (NCSU – North Carolina State University, Державний університет Північної Кароліни). Універсальний дизайн описаний як «дизайн усіх виробів та умов, що максимально придатний до використання усіма людьми і не потребує будь-якої адаптації чи спеціального проектування». Доступне середовище, створене за принципами універсального дизайну, життєво необхідне 10% населення усього світу, в ньому мають потребу 40% населення і він зручний для усіх. Згідно з позицією Центру з питань універсального дизайну у NCSU принципи можна застосовувати для оцінки наявного дизайну, спрямування процесу подальшого розвитку дизайну та навчання дизайнерів, споживачів використовувати товари та умови оточуючого середовища за більш придатними характеристиками. Рон Мейс сформулював сім основних принципів універсального дизайну.

Австралійський учений Саймон Дарсі у науковій статті «Загальнодержавний життєвий підхід до туризму» (2009 р.) дає такий опис: «доступний туристичний продукт передбачає збільшення кількості туристичних напрямів, продуктів та послуг, що є доступними для усіх

людей незалежно від їхніх фізичних обмежень, інвалідності чи віку».

У свою чергу, Є. Ліханос, О. Байдаков зазначають, що «доступний туризм» асоціюється, зокрема, з фінансовою доступністю. Але для людей з інвалідністю особливу значимість має саме питання доступності фізичної. Таким чином, «доступність» у цьому контексті має більш широке трактування [2].

На наш погляд, термін «доступний туризм» найчастіше характеризується як послуга в галузі туризму для усіх категорій споживачів незалежно від віку, фізичних можливостей конкретної людини або наявності інвалідності. Водночас доступним туризмом часто називають малобюджетні тури. Отже, на нашу думку, цей термін має більш широке, неоднозначне трактування.

Ще одне популярне визначення: безбар'єрний туризм (accessible tourism) – це туризм, доступний для усіх незалежно від постійних або тимчасових обмежень фізичних можливостей. Як вважає один із найвідоміших західних пропагандистів і основоположників цього виду туризму Скотт Райн, безбар'єрний туризм – це насамперед соціальна інтеграція людей з обмеженими можливостями у сучасне суспільство.

Серед праць зарубіжних учених особливий інтерес викликає дисертаційне дослідження Д. Смирнової, яка зазначає, що безбар'єрний туризм – це переміщення осіб із постійно або тимчасово обмеженою здатністю до мобільного пересування та осіб, що їх супроводжують, на територію, відмінну від постійного місця проживання, які мають усі необхідні ресурси для здійснення цілей подорожі. Водночас безбар'єрний туризм – це діяльність підприємств туристичної (і суміжних із нею) індустрії, спрямована на формування і продаж комплексного туристичного продукту, що відповідає додатковим потребам окремих маломобільних категорій туристів (з урахуванням їхнього фізичного і психологічного стану здоров'я), а також людей, які їх супроводжують [7].

Безбар'єрний туризм, на нашу думку, інтуїтивно сприймається як поняття, яке вказує на усунення/адаптацію саме фізичних бар'єрів. Однак останні можуть мати й економічний, і психологічний, і соціальний характер.

Отже, на наш погляд, безбар'єрний туризм – це процес розвитку туризму, що передбачає доступність туризму для широкого кола туристів, не тільки виключно для туристів з інвалідністю, а й для людей із тимчасовими фізичними обмеженнями, їхніх опікунів, членів їхніх сімей, літніх людей. Головною особливістю організації безбар'єрного туризму є урахування всіх потреб та поєднання потреб усіх категорій споживачів, що беруть участь у подорожі.

Н. Маньшина пропонує використовувати термін «інклюзивний туризм» (від фр. «включає у себе», лат. include – «укладаю», «включаю»), що означає процес розвитку туризму, який передбачає доступність туризму для усіх щодо пристосування інфраструктури туристичних центрів і об'єктів туристичного показу до різних потреб усіх людей, зокрема інвалідів, літніх осіб, їхніх опікунів та членів сімей, людей із тимчасово обмеженими можливостями, сімей із маленькими дітьми [2].

Є. Лиханос, О. Байдаков зазначають, що інклюзивний туризм ототожнюють із поняттям «усе включено» (all inclusive), коли турпакет містить певний комплекс туристичних послуг [2]. Але цей термін поки що не отримав широкого поширення.

Розрізняють також «реабілітаційний туризм» і «лікувально-оздоровчий» туризм для інвалідів. Такі підходи до визначення туризму для інвалідів розглядаються у контексті реабілітації, оздоровлення, лікування. Туризм для інвалідів часто ототожнюють із лікувальним чи медичним туризмом. Хоча характер втручання у кожному з цих самостійних, на нашу думку, видів туризму різний. Ми ж розглядаємо туризм для людей з інвалідністю не тільки з погляду реабілітації та лікування, а й із позиції рекреації, відпочинку, активного туризму. Фахівцями також вживаються такі поняття, як «туризм для людей з особливими потребами», «туризм для людей з обмеженими фізичними можливостями». Усі ці терміни, на наш погляд, є синонімами й означають доступність туризму щодо пристосування туристичної інфраструктури й об'єктів туристичного показу до потреб інвалідів та маломобільних груп населення (людей із тимчасово обмеженими можливостями).

О. Анікеєва, Ю. Анісімова відзначають, що на туристичному ринку можна знайти різні пропозиції для людей з інвалідністю: «подорожі для інвалідів», «паратуризм», «інвалідний туризм», «туризм глухих», «туризм сліпих» [1; 2].

С. Євсєєв вводить поняття «адаптивний туризм», розуміючи його як туризм для інвалідів та осіб із відхиленнями у стані здоров'я, новий вид адаптивної рухової реакції, фізичної реабілітації, оздоровлення і соціальної інтеграції зазначеної категорії людей [5]. Є. Сигида, І. Лук'янова зазначають, що адаптивний туризм – це реабілітаційний напрям розвитку туристичних послуг, і пропонують таке визначення: адаптивний туризм – це комплекс взаємовідносин соціального, спортивно-оздоровчого, медичного, психологічного чи іншого характеру, що зумовлюють специфіку туристичного продукту під час надання туристичних послуг особам з особливими потребами. Науковці наголошують, що основне призначення адаптивного туризму полягає у тому, щоб сприяти рішенню задач надання рівних можливостей для осіб з особливими потребами у туристичних послугах із метою їх повної соціальної інтеграції.

О. Топалова дає таке визначення: адаптивний туризм – це відносно новий вид туристичної діяльності, розрахований на людей з обмеженими фізичними можливостями, який є видом адаптивної рухової рекреації та сприяє фізичній реабілітації, оздоровленню та соціальній інтеграції особливої соціальної категорії населення.

Усі суперечки щодо визначення створені нестандартністю і невизначеністю термінології. Слід зауважити, що в основі багатьох дефініцій інвалідно-туристичної проблематики лежать терміни, пов'язані з інвалідизацією, доступністю та адаптацією.

Деякі вчені відносять інвалідний туризм до категорії соціального туризму. С. Панченко розглядає туризм для інвалідів як важливий фактор у розвитку туризму загалом. До категорії соціального туризму вчений зараховує туристів-інвалідів та інші соціально вразливі верстви населення.

У свою чергу, А. Бавельський, Г. Зоріна, А. Ручін також вважають, що інвалідний туризм є одним із сегментів соціального туризму.

На думку В. Квартальнова, головною метою соціального туризму є створення умов для подорожей інвалідам, пенсіонерам та ін. [3; 4].

На нашу думку, у певному сенсі туризм для людей з інвалідністю є частиною соціального туризму; це два взаємопов'язаних види надання можливості користування туристичними послугами соціально незахищеним категоріям людей, які потребують пільг соціального характеру. Ми вважаємо, що соціальний туризм – це туризм, субсидійований із держави, однією із метою якого є створення пільг та умов для подорожі інвалідам, пенсіонерам та іншим незахищеним верствам населення, але виокремлюємо туризм для інвалідів як самостійний вид туризму.

Наявність усіх цих пропозицій і різноманітність термінів говорить про те, що досі єдиного визначення, закріпленого у нормативно-правових документах, а значить, і відображення багатогранності та специфіки цього виду туризму немає. В Україні для його визначення найчастіше використовують поняття «туризм для людей з обмеженими можливостями», «туризм неповносправних», «туризм для людей з інвалідністю», «адаптивний туризм». Суть цих визначень зводиться до того, що в них розглядається вид туризму, розрахований на людей з обмеженими можливостями здоров'я.

Аналіз законодавства та наукової літератури щодо туризму показав, що в Україні нині не існує загальноприйнятого визначення туризму для людей з інвалідністю, а наявні підходи до його визначення не мають глибокого дослідження, яке розкривало б сутність цього явища. В Україні понятійний апарат у галузі туризму для людей з інвалідністю не закріплені у будь-яких нормативних актах або законах. Лише в Законі України «Про туризм» (ст. 4) за видом туризму розрізняють, зокрема, туризм для інвалідів.

Водночас варто вказати на відхід у Європі від терміна «інвалід» (англ. *invalid*), у вживання вводиться поняття «люди з обмеженими можливостями», або «люди з особливими потребами». Ми вважаємо можливим використовувати поняття «людина з обмеженими можливостями здоров'я», або «людина з особливими потребами», замість поняття «інвалід», адже, на нашу думку, ці терміни більш коректні, оскільки послаблюють поділ на «здорових» і «хворих» і не викликають жалість або негативних емоцій.

Отже, з метою усунення можливості неточного або неоднозначного трактування наведених понять, на наш погляд, логічно зупинитися на терміні «туризм для людей з інвалідністю» (інвалідний туризм, туризм для людей з обмеженими фізичними можливостями, туризм для людей з обмеженими можливостями здоров'я). Визначити автора, що вперше використав цей термін, нам не вдалося.

Ми пропонуємо використовувати таке визначення туризму для людей з інвалідністю, яке найбільш повно, на наш погляд, відображає суть цього поняття. Туризм для людей з інвалідністю – це процес розвитку туризму, суб'єктом якого є особа з обмеженими можливостями здоров'я (інвалід), який передбачає доступність туризму для інвалідів усіх нозологій щодо пристосування інфраструктури туристичних центрів і об'єктів туристичного показу до різних потреб людей із постійно або тимчасово обмеженими фізичними, психічними, сенсорними можливостями здоров'я. Водночас це вид діяльності, бізнес, спрямований на надання туристичного продукту, інформації, окремих туристичних послуг з урахуванням потреб у доступі й організації цих послуг для інвалідів та людей із тимчасово обмеженими можливостями здоров'я.

Ми виокремлюємо три цільові групи споживачів туризму для людей з інвалідністю: інваліди, мало мобільні групи населення, що є безпосередніми споживачами послуг цього виду туризму, та особи, які їх супроводжують (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація споживачів туризму для інвалідів

У рамках цього дослідження під мало мобільною групою осіб пропонується розуміти категорію туристів, які мають обмеження щодо пересування, пов'язані, як правило, зі станом здоров'я (особи з тимчасовими травмами).

Водночас слід зазначити, що не всі категорії інвалідів і мало мобільних груп осіб можуть вважатися споживачами послуг цього виду туризму. Так, наприклад, інвалід першої групи, повністю обмежений у пересуванні (у разі захворювання на церебральний параліч), із нестійким емоційним і психічним станом і/або який перебуває на безперервному медикаментозному апаратному забезпеченні в медичному стаціонарі, не може бути споживачем туристичних послуг унаслідок неможливості його транспортування, розміщення та надання інших туристичних послуг поза медичною установою.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, створення умов для забезпечення доступності туристичних послуг інвалідам виходить сьогодні на одне з перших місць у системі стратегічних цілей розвитку туризму багатьох країн. У зв'язку з цим теоретичні та методичні проблеми туризму для людей з інвалідністю усе активніше розглядаються дослідниками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева И.В. Геоэкологические основы природного паратуризма / И.В. Андреева // Мир науки, культуры, образования. – 2013. – № 2 (39). – С. 304–307.

2. Аникеева О.А. Россия без барьеров: туризм, доступный для всех / О.А. Аникеева, Ю.А. Анисимова // Сервис в России и за рубежом. – 2011. – Т. 25. – № 6. – С. 17–21.

3. Бавельский А.Д. Доступная среда как фактор развития и безопасности безбарьерного туризма / А.Д. Бавельский, И.В. Зорин, А.И. Сеселкин // Туризм: право и экономика. – 2012. – № 1. – С. 2–5.

4. Бавельский А.Д. Безбарьерный туризм в Москве : [учеб.-метод. пособ.] / А.Д. Бавельский, Г.И. Зорина, А.А. Ручин ; под науч. ред. И.В. Зорина ; Ком-т по туризму и гостин. хозяйству г. Москвы. – М. : Логос, 2011. – 168 с.

5. Евсеев С.П. Технологии физкультурно-спортивной деятельности в адаптивной физической культуре / С.П. Евсеев, О.Э. Аксенова. – М. : Советский спорт, 2007. – 296 с.

6. Сай Д. Отношение к людям с ограниченными возможностями: Китайская Народная Республика, Япония и Индия / Д. Сай // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2013. – № 1. – С. 117–130.

7. Смирнова Д.Б. Безбарьерный туризм: основные понятия, перспективы развития / Д.Б. Смирнова, Ю.С. Смородина // World economy, finances and investments : сб. матер. II Междунар. науч.-практ. конфер. – 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.asconf.com/view_arhiv.php?konf=World%20economy,%20finances%20and%20investments.%20vol.%202&sek=%DD%EA%EE%ED%EE%EC%E8%EA%E0&stt=461&lang=rus.

8. UNWTO [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www2.unwto.org/ru>.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 6

Коректура • *А.В. Щербак*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура *Остава*.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 24,65.
Замов. № 53/17. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.